

संपादकीय निवेदन

शब्दाम्बोधिर्यतोनंतो । कुतोव्याख्या प्रवर्तते ॥ -धर्मजय.

प्रस्तुत विभाग, पहिल्या विभागाच्या प्रकाशनानंतर अकरा महिन्यांनी बाहेर पडत आहे. दर सहा महिन्यांनी एक एक विभाग बाहेर पडेल अशी मागच्या संपादकीय निवेदनांत व्यक्त केलेली आशा यांवरूप झाली नाही. या गोशीस अनेक कारणे घडून आली तथापि चालू सालचा पुण्यांतील प्लेणे हें एक त्यांतील बलवत्तर कारण होय. शब्दकोशाची छाईई हें अत्यंत किंचकट काम आहे व त्यामुळे छापण्याचे काम जितके जलद होईल अशी अपेक्षा होती तितके तो होऊ शक्त नाही. तथापि पुढील विभाग यापेक्षां लवकर प्रसिद्ध करण्याची खटपट चालली आहे. यश येणे आमच्या एकत्र्याच्याच हातीं नाही.

शब्दकोशाची रचना पूर्वी ठरविलेल्या धोरणासच अनुसूलन चालू ठेवली आहे व पूर्वी जमविलेल्या शब्दसंग्रहांतहि मधून मधून कन्चित आढळणाऱ्या शब्दांची भर घालण्याचे काम चालू आहे. तसेच पूर्वी निवडलेल्या अवतरणापेक्षां अधिक चांगली अवतरणे मिळालीं तर पढावीं या दृष्टीने ग्रंथवाचन व अवतरणांची निवड करण्याचे कामहि सुक्ष आहे. प्रथम विभागामध्ये मराठीतील रुढ इंग्रजी शब्द जरा जास्त घेतले गेले असा कांहीं सुविध वाचकांचा अभिप्राय दिसून आत्यामुळे त्यांमध्ये थोडी फार काटाकाढ केली आहे. बाकीचे धोरण पूर्वी योजल्याप्रमाणेच चालू आहे.

प्रस्तुत ग्रंथप्रकाशनाचा ज्यांनी विशेष आस्थेने व आपुलकीने पुरस्कार केला व ज्या श्रीमंत सयाजीरावमहाराजसाहेब गायकवाड यांस ही कृति अर्पण केली आहे त्याचे दृश्य स्वरूप म्हणून गेल्या मार्चेमध्ये श्रीमंत महाराजांची स्वारी येथे आली होती त्यावेळी प्रथम विभाग त्यांस रौप्यमंजुषेमध्ये पुणे येथील सार्वजनिक संस्थांनी त्यांचा टिक्कस्मारकमंदिरांत सार्वजनिक सत्कारसमारंभ केला त्या समारंभांत अर्पण करण्यांत आला. महाराजांनीहि समझेचित शब्दांत या कार्याचा गौरव केला.

पहिल्या विभागाचा महाराष्ट्रीय जनतेकडून अत्यादराने स्वीकार होऊन त्यावर अनेक चांगले व उत्तेजनपर अभिप्रायहि प्रसिद्ध झाले. यामुळे संपादकांना आनंद वाढून आपल्या श्रमाचा मोबदला मिळाल्यासारखे वाटणे स्वाभाविक आहे. तथापि अथाप योजिलेले चार विभाग निघावाचे आहेत; ते पुढील दोन वर्षांत व्यवस्थितपणे प्रसिद्ध होऊन,

हा ग्रंथसागर येवढा । उतारोनि पैलोकडा ॥

कीर्तिविजयाचा धैंडा । नाचे जो का ॥ -ज्ञानेश्वरी १८.१७८०

असे ज्ञानेश्वरांप्रमाणे म्हणण्याचे भाग्य आपणाला लाभेल का? अशी तळमळ अखेरपर्यंत राहणारच. असो.

या विभागाच्या प्रकाशनाने एकनुतीयांश ऋगंतून मुक्त होत आहो. राहिलेले दोननुतीयांश ऋग लवकर किंवित्यासाठी अधिक सक्रिय सहानुभूतीची आवश्यकता आहे. ती आपल्या कृपेने मिळेल अशी आशा करण्यास हक्कत नाही.

प्रस्तुत कार्यामध्ये ज्या अनेक सहाय्यकांचे आम्हांस सहाय्य होत आहे त्यांचे आम्ही कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतो व एकंदर कार्याचे उद्यापन होईपर्यंत त्यांच्या ऋणांतच राहण्यास आम्हास आनंद वाटत आहे.

यशवंत रामकृष्ण दाते

प्रस्तावना

भाषाशास्त्र व जगांतील भाषा

ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम । क्र. १.१६४.३५.

भाषेचा अभ्यास--प्रत्येक मनुष्यास व्यवहारकरितां भाषेचा अभ्यास हा करावाच लागतो व शिक्षणमध्ये भाषेच्या अभ्यासासहि बरेच महत्त्व दिले जाते. बालप्रगांत प्रत्येक व्यक्ति आपली मातृभाषा आपोआपच शिकते. परंतु पुढे त्याच भाषेचा विशेष अभ्यास करण्यांत येतो, व केवळ त्या बरोबर दुसऱ्याहि प्रचलित अथवा मृत भाषांचा अभ्यास आपणांस करावा लागतो. भाषेचा व्यवहारापुरता अभ्यास करावयाचा म्हणजे आपल्या दैनिक आयुष्यकमांत तिचा आपणांस उपयोग करतो येण्याउरेसा करावयाचा असतो. आपली भाषा बोलता, वाचतां व लिहितां आली म्हणजे आपली व्यावहारिक गरज भागते. या दृष्टीने प्रत्यंक विशार्दी कमीजास्त प्रमाणांत आपल्या भाषेची उच्चारपद्धति, शब्दसर्पाच्च व रचना त्यांचा अभ्यास करतो व कचित् इतरहि भाषांचा याच पद्धतीने अभ्यास करतो. यावेळी तो भाषेची घटना, शब्दांची निरनिराळी रूपे तयार करणे व त्यांची वाक्यांमध्ये मांडणी करणे ह शिकतो. या दृष्टीने ज्या भाषेचे तो अध्ययन करतो ती भाषा त्यास एका स्थिर स्वरूपा-मध्येच कांदीं व्याकरणाचे नियम व अपवाद यांनी बद्द अशी आढळते तिच्या स्वरूपामध्ये पूर्वी कर्धी बदल झाला असेल ही कल्पना त्यास नसते, किंवा पुढे कांदीं बदल होतील हीहि भावना त्यास नसते. बहुधां तो वाड्यमयीन अथवा अभिजात भाषेच्या अभ्यासाकडे विशेष लक्ष पुरवितो व त्यामुळे भाषा ही स्थिर व अविकारी आंहे अशीच त्याची समजूत होते. भाषेतील नियमांची काणे त्यास त्यावेळी विचारतां येत नाहीत, व अध्यापकांने दिलेल्या स्पष्टीकरणावर त्यास विश्वासून रहावें लागते. विशिष्ट नियमास विशिष्ट अपवाद कां करण्यांत येतो त्यांचे कारण जाणण्याची जिहासा त्याच्या ठिकाणी जागृत हाऊ देण्यांत येत नाही व संस्कृत भाषेतील विशिष्ट संविनियम हा वेदकालीन किंत्रा तदुत्तर संस्कृत बोलणाऱ्या लोकांनी उच्चारसुलभतेकरितां केला होता हा किंवा अशा गोष्टींचा त्यास सुगावाहि लागू दण्यांत येत नाही. यामध्ये आपणांस सध्यांच्या भाषाशिक्षणपद्धतीवर ठीका करावयाची नाही; तर आम्हांस मुख्यतः ही गोष्ट नजरेस आणून यावयाची आहे कीं, कोणत्याहि भाषेचा व्यावहारिक अभ्यास व ऐतिहासिक अभ्यास यांमध्ये अगदीं दोन भिन्न दृष्टी असतात व व्यावहारिक अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस ऐतिहासिक दृष्टि व पद्धति भाषाशिक्षणाच्या आशावस्थेमध्ये परिचित करून दें. अतिशय अवघड असत. आतां, भाषेचा ऐतिहासिक अभ्यास करणाऱ्याची दृष्टि व व्यावहारिक अभ्यास करणाऱ्याची दृष्टि यांमध्ये महारंतर असते. एकास जी आपण लेखांत वापरतों व वाडमयांत पाहतों तीच वास्तविक व शुद्ध भाषा होय असें वाटते तर दुसऱ्यास भाषा ही मुख्यतः बोलण्याची व ऐकण्याची आहे ही गोष्ट जास्त महाव्याची वाटते व लेखनकला जांवू कांदी अस्तित्वांतच नाही असे धरून चालावयाचे असते. तर्मेच एकास व्याकरणाचे नियम वेदवाक्याप्रमाणे मानवान आपल्या भाषेची रचना करावयास शिकावयाचे असतं तर दुसरा म्हणतो कीं, व्याकरणकारास अमुक शुद्ध अगर अमुक अद्युद असे म्हणण्याचा मुळींच अधिकार नाही. त्याने फक्त लोकांचा भाषेसंबंधीचा व्यवहार नमुद करावयाचा आहे व ही गोष्ट तो जितक्या सत्यतेने करील तितका तो चागला किंवा वाईट व्याकरणकार ठेऊ. तर्मेच प्रत्येक अपवादास कांदी तरी कारण असते या गोष्टीस ऐतिहासिक अभ्यासक अधिक महत्त्व देतो व ते शोधण्याचा तो प्रयत्न करतो.

भाषेचा इतिहास--भाषेचा इतिहास म्हणजे विशिष्ट भाषेची वाढ कसकशी होत गेली, तिच्या पोटभाषा कसकशा बनत व वाढत गेल्या व त्यांमध्ये प्रारंभापासुन कसकसे फरक पडत गेले यांचे ज्ञान करून घेऊन त्यांची मुसंगत करून ठेवलेली नोंद होय. हा दृष्टीने कोणत्याहि भाषेचे संशोधन करावयाचे म्हणजे विशिष्ट भाषेमध्ये निरनिराळथा काळांत फरक कसकसे होत जातात व या प्रवृत्तीला कोणतीं कारणे असतात यांची माहिती करून घेणे अवश्य आहे. अर्थात् आपणांस भाषेच्या प्रचलित स्वरूपाच्या पूर्वीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करावयाचा ज्ञाल्यास तो त्या भाषेतील लेखांवरूनच करतां येईल. परंतु वास्तविक आपला अभ्यासासाचा विशेष भाषा कशी लिहिली जात असे हा नसून लोक ती कशी बोलत असत व ती बोलताना त्यांची मन-स्थिति व कल्पना कोणत्या असत हा आहे. आपले उद्दार हे आपल्या कांदी विशिष्ट संवेदनांचे योतक आहेत. भाषपत्त्वा मनांतील

भाव अथवा संवेदना आपणांस कांहीं हावभाव, खुणा, चित्रे किंवा मूर्ति यांवस्तुनहि व्यक्त करतां येणे शक्य आहे. व भाषा हाहि भावव्यक्तीचा एक प्रकार आहे. मात्र खुणा, चित्रे वैरे यांस जसा स्वतःच काहीं विशिष्ट अर्थ असतो तसा भाषेतील चिन्हांने जे शब्द त्यांस स्वतःचा अर्थ नसून एकाच कल्पनेशी विशिष्ट धनीची सांगड घालण्याची संवय ज्या एका जनसमूहामध्ये झालेली असते त्या जनसमूहांतील व्यक्तींसच फक्त त्या चिन्हांचा अर्थ समजतो व लिखितभाषा ही पुन्हां या उच्चारित चिन्हांची ठराविक चिन्हांने कल्पून त्यांवर बसविलेली अक्षरे उच्चारण्याखेरीज म्हणजे त्यांचे शब्दांत स्पष्टांतर केल्याखेरीज त्यांचा अर्थबोध होत नाहीं व त्यांस भाषेचे स्वरूप येत नाहीं. भाषा हा शब्दहि भाषू=बोलणे या धातृपासून निधाळा आहे. जरी आपणांस एखाद्या भाषेतील अक्षरे म्हणजे लिपी वाचतां आली तरी त्या भाषेतील त्या विशिष्ट अक्षरांचा जो ठराविक अर्थ त्या समाजांत होतो तो माहीत असल्याखेरीज आपणांस त्या अक्षरांपासून कांहींहि बोध व्हावयाचा नाहीं. उदा. आपण देवनागरी लिपीमध्ये जर अशी किंवा तुकीं भाषेतील कांहीं शब्द लिहिले तर जरी ते आपणांस नागरी लिपीच्या ज्ञानामुळे वाचतां आले तरी खांपासून आपणांस कांहींहि अर्थबोध व्हावयाचा नाहीं. तर विशिष्ट अक्षरसमूच्यापासून विशिष्ट गोष्टीचा अथवा कल्पनेचा बोध होतो असा जो संकेत ती विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांमध्ये असतो तो ज्यास ताजक असेल त्यासच त्या लेखनाचे भाषा म्हणून महत्व वाटेल. इतरांस तीं अक्षरे माहीत असूनहि त्यांच्या दृश्येने त्यांस भाषेचे स्वरूप येत नाहीं याच गोष्टीचे वर्णन क्रमेदांत पुढील क्रमेचे केले आहे. ‘उतत्वः पश्यन्न ददर्शवा च मुतत्वः शृणु व शृणोत्येनाम्।’ (अ. १०. ७९, ४.) ‘तो वाणीला पहात असूनहि ती त्याला दिसत नाहीं व ऐकूं येत असूनहि ऐकत नाहीं हे अज्ञानी मनुष्यांचे वर्णन आहे. म्हणजे आपणांस अभ्यास करावयाचा म्हणजे कोणत्याहि समाजामध्ये जे विशिष्ट धनी उच्चारले जाऊन त्यांपासून विशिष्ट अर्थ किंवा मनांतील भाव व्यक्त करावयाची प्रश्न पडलेली असते तिचा अभ्यास केला पाहिजे व कालांतराने या प्रथेमध्ये हि जो फरक पडत गेला असेल त्याचाहि आपणांस अभ्यास केला पाहिजे. यामुळे अलीकडे भाषाशास्त्रीय अभ्यासांत धनीच्या उच्चारणपद्धतीकडे नार लक्ष दिले जाते व आधुनिक भाषाशास्त्रीय या धनींचा अथवा शब्दोच्चारणांचा अतिशय सूक्ष्म रीतीने अभ्यास करीत असतात.

भावना व त्यांचे व्यक्तीकरण—भाषेच्या अभ्यासामध्ये किंवा तिच्या स्वरूपामध्ये आपणांस दोन बाजू असेलेल्या दिसून येतात—एक मनुष्याचे भाषेच्या द्वारे व्यक्त करावयाचे विशिष्ट भाव अथवा त्यांच्या मानसिक किंवा या होत. या बाजूचा अभ्यास मानसशास्त्रीय दृश्या केला पाहिजे व हे भाव व्यक्त करण्याचे साधन जे शब्दोच्चार अथवा धनींचे उच्चारण व तदुपुर्णिक त्यांच्या वार्गिक्रियांचे चलनवलन या गोष्टी इंद्रियशास्त्रदृश्या व धनिशास्त्रदृश्या अभ्यासिल्या पाहिजेत. अर्थात् हा अभ्यास करावयाचा म्हणजे निरनिराळ्या धनींचे सूक्ष्म पृथक्करण करून प्रत्येक धनींचे आपणांस विनवृक्त श्रवण करतां येईल व तो पुन्हां उच्चारात येईल अशा तंहेचे शिक्षण येणे होय. अलीकडच्या भाषाशास्त्रीय अभ्यासांत या शिक्षणास फार महत्व दिले जाते.

भाषाशास्त्राचा उगम—भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासाची सुरुवात प्रथमतः मनुष्यांच्या मनांत जेव्हां सर्वत्र लोक एकच भाषा करी बोलत नाहीत? आपण जे शब्द बोलतो ते प्रथम कसे उत्पन्न झाले असावे? वस्तु व तिचे नांव सांचा परस्पर संबंध काय? अमुक पदार्थाल किंवा अमुक व्यक्तीला विशिष्ट शब्दांनेच कां संबोधावे? अशा तंहेचे प्रश्न उत्पन्न झाले असतील तेव्हां झाली असावी. या प्रश्नांची प्राथमिक अवस्थेतील उत्तरे जगांतील इतर गृह प्रशंस्यांच्या उत्तरांप्रमाणेच असावीं. ईश्वराने प्रथम भाषा उत्पन्न केल्या, ईश्वराने निरनिराळ्या वस्तुंना नावे दिलीं वैरे उत्तरे संस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेतील लोक अशा प्रश्नांस देत असत. सिस्ती लोकांच्या जुन्या करारामध्ये भाषांच्या विविधतेचे असे स्पष्टीकरण दिले आहे की, ईश्वराने मनुष्यांच्या पापाबद्दल व औद्यत्याबद्दल त्यास प्रायवित्त म्हणून भाषांमध्ये असे वैचित्र्य उत्पन्न केले (अ. ११.७) भाषेसंबंधी निरनिराळे महत्वाचे प्रश्न त्या वेळच्या लोकांच्या मनांत येत असत. उदा. निरनिराळ्या वस्तुंच्या नांवांची व्युत्पत्ति जेव्हां सहज उलगडण्यासारखी नसेल तेव्हां या वेळचे यहुदी तत्त्ववेत्ते कांहीं तरी काल्पनिक स्पष्टीकरण देत असत. त्यानंतरच्या प्रीक व लॅटिन प्रथकारांच्या प्रंथांतहि केवळ धनिसादृश्यावस्तुन कल्पलेल्या अनेक चमत्कारिक व्युत्पत्ती आपणाला पहावयास सांघटात. तथापि प्रीक तत्त्ववेत्त्यांनी व्युत्पत्तीखेरीज आणखीहि कांहीं गोष्टीचा विचार केलेला आपणांस आढळून येतो. विशिष्ट शब्दांने व्यक्त होणारी कल्पना हाच त्याचा स्वाभाविक अर्थ आहे काय? किंवा हा केवळ सांकेतिक व कल्पनेवै बसविलेला आहे? दुसऱ्या कोणत्याहि धनिसमूच्यांने तो अर्थ स्पष्टपणे व्यक्त होऊन शकला असता की नाहीं? याबद्दल त्यांच्यांत मोठ्येठे वादविवाद चाललेले आपणांस आढळून येतात. परंतु या वादविवादांपासून कांहींच फलनिष्पत्ति होत नसे हे आपणांस प्लेटोच्या कॅटिल्स.नांवांच्या संवादावस्तुन दिसून येते. भारतीय तत्त्ववेत्त्यांतहि शब्द व त्याचा अर्थ यांचा संबंध, शब्दांचे नित्यत्व, त्यांचे अर्थ व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य इत्यादि विषयांबद्दल दर्शनमंथांत, पातंजल भाष्यांत व साहित्य ग्रंथांत चर्चा केलेली आढळते. स्फोट वाद हा या चैर्चेचे फल आहे. पण त्यावेळी केवळ एकाच भाषेचा अभ्यास करणे शक्य असल्यामुळे यापेक्षां अधिक फलनिष्पत्ति

होणे शक्य नव्हते. आज एक शतकभर तौलनिक व्युत्पत्तिशास्त्राचा अभ्यास चालू असूनहि हा प्रश्न सुटला नाहीं. शब्द व अर्थ यांतील संबंध नैसर्गिक आहे किंवा सांकेतिक आहे असे मानणारे दोन पक्ष तत्कालीन तत्त्वज्ञान्यांत व वैम्याकरणांत पडलेले दिसून येतात. व सॉक्रेटिसारखा तत्त्ववेत्ताहि शब्द व त्याचा अर्थ यांमध्ये नैसर्गिक संबंध काहीहि नाहीं असे म्हणत असतांहि अशी एखादी उत्कृष्ट भाषा आपणांस बनवितां येणे शक्य आहे की जीमध्ये शब्द व अर्थ यांचा संबंध नैसर्गिक राहील असे प्रतिपादित असे व हेच मत आपणांला पुढे विशप विलिकन्ससारखे अर्वाचीन तात्त्विक भाषेचे पुरुस्कर्ते प्रतिपादितांना आढळतात.

वेदाभ्यास-—वरील प्रकारच्या कल्पनेला शास्त्र असे म्हणतां येणार नाहीं. कारण शास्त्र म्हटले म्हणजे त्याला पद्धत-शीर् निरीक्षण व वगीकरण आवश्यक असते व तसें ग्रीक ग्रंथकारांमध्ये आढळून येत नाहीं. मात्र अशा तन्हेचा पद्धतशीर् अभ्यास आपणांस भारतीय वैद्य्याकरणांमध्ये आढळून येतो. भारतीयांची पवित्र वेदभाषा ही बहुतेक लुप्त क्षाली होती; परंतु तिच्या धार्मिक वर्चस्वामुळे त्यांतील प्रत्येक अक्षरास महत्व येऊन धार्मिक सूक्तांचे पठण व उच्चारण, त्यांत अल्पहि फरक न होतां झाले पाहिजे असा दंडक असल्यामुळे प्रत्येक घ्वनीचे व उच्चाराचे सूक्ष्म पृथकरण करून त्यांस निरनिराळी पारिभाषिक नांवे देऊन त्यांची व्याख्यास्थित व्याकरणविषयक व भाषाविषयक मांडणी करण्यांत आली होती. त्यांची पद्धत पाश्वात्यांहून अगदी भिन्न होती. व त्यामुळे पाणिनीचे व्याकरण जेव्हां प्रथम युरोपीय अभ्यासकांन्ह्या नजरेस पडले तेव्हां त्याचा पाश्वात्य अभ्यासकांवर अतिशय परिणाम होऊन त्यांतील अनेक संज्ञा आजहि भाषाशास्त्रांत सुढ होऊन बसल्या आहेत.

शीक्षा—**वेदसंहितेचे** पठण शुद्ध व्हावें याकरितां प्रत्येक शाखेस उपग्रंथ जोडलेले असत. त्यांपैकी शब्दाभ्यासाच्या दृष्टीने महत्वाचे ग्रंथ म्हणजे प्रातिशाल्यांही होत. तथापि संहितांचे पठण योग्य प्रकारे करून हे संगणारे शीक्षा म्हणूनहि एक वेदांग आहे. यामध्ये वर्णांची उत्पत्ति कशी होते हे सांगितले असून मुख्यतः उदातानुदातादि स्वराचे उच्चारण करून करावे याकडे लक्ष दिलेले आढळतो. (पा.शी. ६-१४) यामध्ये स्वर व्यंजनांचा क्रम व घ्वनीची उत्पत्ति कशी होते व त्यांचे शुद्ध व स्पष्ट उच्चार करून करावे हे सांगितलेले आहे व शब्दोच्चार करतांना दोष घडल्यास त्याचा विपरीत अर्थ कसा होतो हेहि इंद्रशत्रु यांतील स्वराधात चुकल्यामुळे तत्पुरुष समासा ऐवजी बहुत्रीहि समास होऊन इंद्रास मारणारा असा अर्थ होण्याच्या ऐवजी इंद्राकडून मारला जाणारा असा अर्थ कसा झाला व वृत्र हा इंद्रास मारण्याएवजी इंद्राकडून कसा मृत्यु पावला ही प्रसिद्ध कथा देऊन दाखविले आहे. त्यावदलचा श्लोक पुढीलप्रमाणे आहे—मंत्रो हीन: स्वरतो वर्णितो वा भिन्न्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग् वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेदशत्रुः स्वरतोपराधात् (पा.शी. ५२). तसेच शब्दांचा उच्चार किंती कालजीपूर्वक करावा हे पुढील श्लोकांत व्यनित केले आहे:—व्याप्री यथा हरेत्पुत्रान्दद्वृत्यां नच पीडयेत । भीता पतनभेदाभ्यां तद्दर्ढर्णा प्रयोजयेत् । (पा.शी. २५.) तसेच ‘यथा सौराख्यिका नारी तकै इत्यविपाषते । एवं रंगा; प्रयोक्तव्या; खेअरां इवि खेदव्या ।’ (पा.शी. २६.). हे शीक्षा-ग्रंथ प्रत्येक शाखेस जोडले असून त्यांमध्ये बहुधा हेच विवेचन बहुतेक त्याच श्लोकांत आले आहे. सामवेदाच्या शीक्षाप्रंथामध्ये सामवेद हा गेय असल्यामुळे त्यांतील स्वरांचे अधिक विवेचन संगीताच्या दृष्टीने केले आहे. उदा. नारदीय विक्षेपांच्ये आपणांस पुढील श्लोक आढळतात:—‘यः सामगानां प्रथमो स वेणोमध्यमः स्वरः । यो द्वितीयः स गांधारास्तृतीयस्त्वद्युभःस्मृतः ॥ चृत्यैः षड्ज इत्याहुः पंचमो धैवतो भवेत् । पष्ठो निषादो विज्ञेयः सप्तमः पंचमः स्मृतः ॥’ (ना.शी. ४.१.२.) याप्रमाणे लौकिक गग्यनांतील सात स्वर व सामांतील सात स्वर यांचा मेळ घातला आहे. तसेच षड्जं वदति म युरो गावो रंभंतिचर्षभः अजाविके तु गांधारं कौंचो वदति मध्यमं । पुष्प साधारणे काले कोकिला वदति पंचमं अश्वस्तु धैवतं वकित निषादो वदति कुंजरः । (ना.शी. ४.२४.) याप्रमाणे निरनिराळया सामगायनांतील स्वरांचे निरनिराळया प्राण्यांच्या आवाजाशीं तुलनात्मक साम्य दाखविले आहे. तथापि शीक्षाप्रंथाच्या स्वरूपाकडे पाहातून जरी तैत्तिरीय आरण्याकामध्ये शिक्षाप्रकरणाचा उल्लेख आढळतो. [‘३५ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । सामसंतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ।’ (तं.उप. १.२)] तरी ऋद्गवेदीय शीक्षाप्रंथ पाणिनीच्या नांवाचार मोडतो यावरून हे वरेच अर्वाचीन असून भाषाशास्त्रालीयवृद्ध्या शीक्षाप्रंथपेक्षां प्रातिशाख्यांवे अधिक महत्वाचीं आहेत.

प्रातिशाख्ये—हीं प्रातिशाख्ये वेदांच्या चारहि संहितांस जोडलेली आढळतात. त्यांतील कृघ्वेद व अर्थवेद द संहितांची प्रातिशाख्ये शौनकप्रणीत म्हणून मानलीं जातात; पण तैत्तिरीय संहितेच्या व वाजसनेयी संहितेच्या प्रातिशाख्यांस विशिष्ट आचार्यांची नावे जोडलेली आढळत नाहीत. तथापि आपणांस जीं प्रातिशाख्ये आढळतात त्यांमध्ये त्यांच्याहि पूर्वीच्या आचार्यांची नावे व त्यांची भिन्न मते नमूद केलेली आढळतात. यावरून यापूर्वीहि भिन्न आचार्यांचे प्रातिशाख्यप्रंथ उपलब्ध होते असे दिसते. ऋक्संहितेच्या प्रातिशाख्यांत व्याडि, अथवा व्यालि, शाकल्य, शाकल्यपिता, मांडक्य, शाकटायन, गार्ये, बाग्रव्य इ. आचार्यांची नावे उल्लिखित आहेत. तसेच तैत्तिरीयप्रातिशाख्यांत आमिवेश्यायन (९.४), आमिवेश्यायन (१४.३२), आत्रेय

(५.३१), उरुय (८.२२), उत्तमोत्तरीय (८.२०), काण्डमायन (९.१), कौण्डिन्य (५.३८), कौहलीपुष्ट (५.४०), गौतम (५.३८), पौष्टकसादि (५.३७), शाक्षायन (९.६), शाक्षिं (५.३८), बाढभीकार (१४.१३), भारद्वाज (१७.३), माचार्कीय (मायिकाय) (१०.२२), वात्सप्र (१०.२३), वात्मीकि (५.३६), शाङ्खायन (१५.७), शैत्यायन (५.४०), सांकृत्य (८.२१) आणि हारीत (१४.१८) इ. नांवांचा उल्लेख असून या खेरीज आचार्याः म्हणून सामान्यत्वे कांही ठिकार्णी उल्लेख केल्ला आहे. या प्रातिशाख्यांत आपणांस वर्णराशिक्रम, त्यांतील द्वस्व-दीर्घ, स्वरव्यंजनादि भेद, त्यांची उच्चारस्थाने व व्यंजनांचे स्पर्श, अघोष, घोष, जिह्वामूलीय ह. वर्गीकरण दिलेले आढळते. तसेच स्वरव व्यंजन यांच्या संघीचे नियम व त्यांचे अपवाद नमूद केलेले आढळतात. तसेच उदात्तातुदातादि स्वराधात व त्यासंबंधी नियम, संहितेची पदे पाडण्या-संबंधी व पदांचे क्रम वर्गे व्यवस्थेने पठण करण्यासंबंधी अनेक नियम दिलेले आढळतात. तसेच शब्दांचे वर्गीकरण पुढे दिल्या-प्रमाणे केलेले आढळते. ‘नामाख्यातमुपसर्गं निपातश्चार्यार्थः पदजातानिशाब्दाः ॥ १७ ॥ तत्रामयेनाभिदधाति सत्त्वं ॥ १८ ॥ तदाख्यातं ऐनभावं सधातु ॥ १९ ॥ प्राभ्यापरानिरुबुव्युपाप संपरिप्रतिन्यत्यविसूइवापि । उपसर्गाविंगतिरथवाचकाः सहेत् राम्यां ॥ २० ॥ इतरं निपाताः ॥ २१ ॥ (क्र. प्रा. १२. १७-२१). हेच वर्गीकरण पुढे निरुक्तमध्ये आपल्याला त्याच स्वरूपांत आढळते. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या वर्णांचा उच्चार कसा होतो यासंबंधीहि विवेचन केलेले आढळते. उदा. ‘वायुप्राणः कोष्ठयमनुप्रदानं कण्ठस्य खेवित्वते संवृते वा । आपथते श्वासां नादां वा वत्कीहायां ।’ याप्रमाणे उदरांतील प्राणावायु कंठाच्या पोक-र्भीत येऊन त्याच्यावर कमजास्त पडणाऱ्या दावामुळे तो संकुचित किंवा प्रसृत होऊन त्याप्रमाणे निरनिराळे श्वास, नाद वर्गे आवाज कसे उत्पन्न करतो व त्याला त्याच्या उच्चनीचतेवून व निरनिराळ्या स्थानांपासून निरनिराळीं नांवे कशीं प्राप्त होतात याच वर्णां केले आहे व त्याप्रमाणे अक्षरांच्या मात्रा ठरविलेल्या आहेत. यानंतर वेदांतील निरनिराळ्या छंदांची लक्षणे व त्यांतील अक्षरसंख्या यांचे विवेचन केले आहे. याप्रमाणे वेदाच्या शुद्ध अध्ययनास अवश्य तेवढीं अंगे तत्कालीन भाषाशास्त्रज्ञानीं अभ्यासिलीं होतीं.

वाजसनेयी प्रातिशाख्यावरील भाष्यांत उवट म्हणतो, ‘वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानिशास्त्राण्यपेक्ष्य । शिक्षाविदितं व्याकरणं विदितं चास्मिन् शास्त्रे उभयं यतः प्रक्रियते ।’ (वा. प्रा. उवटभाष्य १. १६९).

प्रातिशाख्ये हीं व्याकरणार्ची पूर्वगमी म्हणतां येतील. या प्रातिशाख्यांची वाढ व विकास हल्ल हल्ल होत असावा हे वरील अनेक आचार्यांच्या परंपरेवून दिसून येईल. तसेच सर्व शास्त्रांची प्रातिशाख्ये एकाच वेळीं रचलीं गेलीं असेहि दिसत नाहीं व त्यांतील विषयहि सर्व प्रातिशाख्यांत एकाच स्वरूपाचे नाहीत. उत्तरकालीन प्रातिशाख्यांत व्याकरणविषयक भाग अधिक अधिक येत गेला आहे. अर्थवृप्रातिशाख्य हे आपणांस सर्वांत अर्वाचीन म्हणतां येईल. यामध्ये प्रारंभीचा उपोद्घातात्मक भाग नाहीं. वर्णांची स्थान, वर्णोत्पत्ति, वर्णाशी, धवनि, संधि वर्गे नियम नाहीत; तसेच इतर आचार्यांचा उल्लेखहि आढळत नाहीं. यांत व्याकरणविषयक भाग वराच आला आहे.

प्रातिशाख्ये व त्याकरण—प्रप्रह, संधि व स्वर यांचा विचार हा प्रातिशाख्ये व व्याकरण यांस जोडणारा दुवा आहे. उदाहरणार्थ, प्रग्रहांचे विवेचन पाहिले असतां निरनिराळ्या प्रातिशाख्यांत व पुढे व्याकरणांत या विचाराचा विकास कसा होत गेला हे स्पष्ट दिसते. नक्तप्रतिशाख्यांत ‘ओकार आमंत्रितजः प्रग्रहः’ असे एका सूत्रांत थोडक्यांत विवेचन केलेल आहे, तर तंत्रिरीय प्रातिशाख्यांत चवथ एक संपूर्ण प्रकरण या विवेचनास खर्च केले आहे. वाजसनेयी प्रातिशाख्यांत यांचे वर्गावर विवेचन आढळते (वा. प्रा. १.९२-९४) तर अर्थवृप्रातिशाख्यांत अथवा शैनकीय चतुराध्यार्थीं यापेक्षां अधिक निश्चित स्वरूपाचे विवेचन आपणांस पहावयास संपांडते. तसेच पुढे दिलेलीं प्रातिशाख्यांत आढळणारीं सूत्रे जर्णीच्यातशींच पाणिनीय अष्टाध्यार्थीत आढळतात. १ उच्चैरुदातः : १ नीचैरुदातः : (पा. १.२.२९-३०. तै. प्रा. १.३८-३९. वा. प्रा. १.१०८-९. च. अ. १.१४-१५.) २ समाहारः स्वरितः : (पा. १.२.३१. तै. प्रा. १.४०. वा. प्रा. १.११०.) ३ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । (पा. १.१.६६. वा. प्रा. १.१३४.) ४ षष्ठीस्थाने योगा । (पा. १.१.४९. वा. प्रा. १.१३६.) ५ आद्यन्तवच्च । (तै. प्रा. १.५५. आद्यन्त-वदेकस्मिन् । पा. १.१.२१.) ६ इक्कारौकारौच सप्तम्यर्थे (च. अ. १.७.४. अ. प्रा. २.१.६. इदूतौच सप्तम्यर्थे पा. १.१.१९.) ७ तस्मादित्युरस्यादेः (वा. प्रा १.१३५. आदेः परस्य । पा. १.१.५४.) ८ स्वरितवर्जमेकोदातं पदम् (वा. प्रा. २.१. अनुदातं पदमेकवर्जम् । पा. ६.१.१५८.) तसेच कांहीं परिभाषाविषयक विशेषांशूलनहि आपणांस प्रातिशाख्यापासून व्याकरणाकडे भाषाविषयक अभ्यासाची प्रगति कशी होत होती हे दिसून येते. उदाहरणार्थ, (१) कांहीं पारिभाषिक संज्ञा प्रातिशाख्ये व पाणिनी या दोहोतहि वापरलेल्या असून त्याच्या व्याख्या दोहोतहि आढळत नाहीत. म्हणजे या संज्ञा दोघानांहि पूर्ण परिचित

व पूर्वी रुढ़ असलेल्या असल्या पाहिजेत-व्यवाय (Intervention), उपसंग (Preposition), समास (Compound), बहुलम् (Optionally), आभन्नत्रित (Vocative), निपात (Indeclinable), मतु (प्) (Possession). (२) कांहीं संज्ञा प्रातिशाख्ये व पाणिनी या दोहोंतहि आढळतात पण त्यांच्या व्याख्या प्रातिशाख्ये मात्र देतात- अघेडित (Repetition), द्विक्षतमान्नेडितम् पदम् (वा. प्रा. १४६). यावरून ही संज्ञा पाणिनीकालीं सामान्य स्त्राली होती व तिच्या व्याख्येची त्या काळीं जरूर नव्हती. (३) कांहीं संज्ञा प्रातिशाख्ये व पाणिनी दोहोंतहि वापरल्या असून त्यांच्या व्याख्याहि दोहोंत आढळतात-उपधा (Penultimate), अष्टक्त (Monosyllabic एकाक्षरपद). प्रगृहा (Uncombinable final) म्हणजे या संज्ञा रुढ़ होत्या पण अभ्यासकांस त्यांच्या व्याख्यांची जरूर होती. (४) कांहीं संज्ञा दोहोंतहि आढळतात पण फक्त पाणिनी व्याख्या करतो (सार्वधारुक [अ. प्रा. २.४.२], अभ्यास च. अ. २.११). म्हणजे या संज्ञा जरी प्रातिशाख्यकालीं परिचित होत्या तरी स्वतःच्या पदर्तीत वापरावयाच्या असल्यामुळे पाणिनीला त्यांच्या व्याख्या देण्याची पुन्हां जरूर वाटली. (५) कांहीं संज्ञा फक्त पाणिनी वापरतो व त्यांच्या व्याख्याहि इतेतो- सम्बुद्धि (Vocative singular), प्रातिपदिक (Nominal base) या संज्ञा प्रातिशाख्यांस परिचित नाहीत. ती आमंत्रित, पद, नाम इत्यादि जुनीच परिभाषा यांचेएवजीं वापरतात. म्हणजे सदगू संज्ञा पाणिनीकालीं नवीन प्रचारांत आल्या. (६) कांहीं संज्ञा फक्त प्रातिशाख्यांत आढळतात पण त्यांच्या व्याख्या मात्र आढळत-नाहीत-परोक्षा (Perfect च. अ. ४.८४), नैगमी लेट (Vedic subjunctive अ. प्रा. २.३.२१), प्रेषणी (Imperative or Potential mood अ. प्रा. २.१.११). यावरून या संज्ञा प्रातिशाख्यकालीं सामान्य व रुढ़ होत्या परंतु पुढे त्या मागे पडल्या. यावरून प्रातिशाख्ये व पाणिनी यांतील संबंध आपल्या लक्षांत येईल. याबद्दल बैनेलने आपल्या ऋक्तंत्र व्याकरणांत असे म्हटले आहे की, पाणिनीने आपली पद्धति प्रचारांत आणण्यापूर्वी जी पद्धति प्रचलित होती तीमध्ये या सर्व प्रातिशाख्यांचा अंतर्भाव होतो.

ज्याप्रमाणे प्रातिशाख्यांत वेदपठाणास महत्त्व देऊन पाठशुद्धीकडे लक्ष पुरविलेले आढळते त्याप्रमाणे निहक्तामध्ये वेदाच्या अर्थक्तानासं महत्त्व देऊन त्यांचे सार्थ अध्ययन व्हावें यासंबंधी आवश्यक तेवढी मदत अभ्यासकास देण्याची प्रवृत्ति दिसते. प्रातिशाख्यामध्ये घ्वनि अथवा शब्दशोऽचारास विशेष महत्त्व दिलेले आहे तर निरुक्तामध्ये व्युत्पत्ति व अर्थ यांस अधिक महत्त्व दिलेले आहे. तथापि वेदास धार्मिक महत्त्व अतिशय असल्यामुळे या अभ्यासामध्ये आपाणांस चिकित्सा अथवा ऐतिहासिक विकास यापेक्षां पूर्वपरपेरसंच अधिक महत्त्व दिलेले आढळते, आणि त्यामुळे अभ्यासाचे स्वरूप एकदेशीय झाले अहे.

निरुक्त—आज आपाणांस निरुक्तावरील जो प्रथं उपलब्ध आहे तो यास्काचार्यांचा होय. यास्कासंवर्धी कांहीं विवेचन पदिल्या भागाच्या प्रस्तावनेमध्ये केलेच आहे. त्याने शब्दशाचा अर्थ जाणण्याच्या कार्यांव्युत्पत्तीस किंती महत्त्व दिले पाहिजे त्यासंबंधी जे. विवेचन केले आहे त्याचा उल्लेख त्या ठिकाऱीं केलेलाच आहे. त्याने लिहिलेले वैदिक निष्ठवृत्तवील भाष्य अथवा निरुक्त हा आपाणांस उपलब्ध असलेल्या प्रथांतील अगदीं प्राचीन पद्धतशीर प्रयत्न होय. याने अनेक पूर्वीच्या प्रथेकारांचा उल्लेख आपल्या प्रथांत केला आहे, तसेच त्याने तत्कालीन व्युत्पत्तिशास्त्राङ्ग, वैद्याकरण, याज्ञिक, ऐतिहासिक, नैदान वैरे अनेक विचार-प्रवृत्तक प्रथांचा उल्लेख केला असून पूर्वीच्या निरुक्तकारांच्या मतांचाहि परामर्ष घेतला आहे. यावरून यास्कापूर्वीहि भाषाशास्त्रीय अभ्यासास किंती महत्त्व मिळाले होते व त्याचा किंती अनेक अंगांनी अभ्यास होत होता हैं दिसून येते. तसेच त्याने उल्लेखिल्या प्रातिशाख्यांवरून घ्वनि किंवा शब्दशोऽचाराशास्त्रांहि त्या कालीं किंती महत्त्व दिले जात होते हैं आपण वर पाहिलेच आहे. प्रातिशाख्ये रचलीं जाण्यापूर्वीहि संहितांचे पदपाठ तयार झाले होते व यास्कानेहि व्युत्पत्तिशास्त्राचा चांगला अन्यास केला होता ही गोष्ट आपाणांस त्याच्या ग्रंथांवरूनहि दृष्टीस पडते.

शब्दाच्या जाती—यास्क सर्वे शब्दांचे चार विभाग पाडतो (नि. १.१); ते म्हण (१) नाम (२) आख्यात (३) उपसंग (४) निपात हे होत. नामाची व्याख्या तो सत्त्वप्रधान व आख्याताची भावप्रधान अशी करतो, तसेच यास्क हा शब्द हे केवळ इंद्रियनित्य आहेत म्हणजे ते क्षणिक असून उच्चारल्याबरोबर ते नाश पावतात हैं औंडुंबरायणाचे म्हणणे खोडून काढतो. कारण तसेच असर्ते तर शब्दांची चार प्रकारांत विभागणी होऊं शकणार नाही व एकामागून एक उच्चारलेल्या शब्दांचा परस्पर संबंध राहणार नाही. व शब्द हे तर निरनिराळे पदार्थे व जगांतील निरनिराळे व्यापार दाखविण्याकरितां त्यांच्या व्यापकत्वावस्था व लघुत्वामुळे योजले जातात. भावांचे वाष्यायणीने आठ प्रकार वर्णिले आहेत. उत्पत्ति, स्थिति, वृद्धि, उपक्षय आणि विनाश. व हे यास्काने मान्य केले असून इतर विकार यांपासून होतात असे म्हटले आहें. (नि. १.२) हीच गोष्ट आपाणांस बृहदेवतेत आढळते. ‘भावप्रधानमाख्यातं षड्विकारा भवन्ति॒ते । जन्मास्ति॒त्वं परीमाणो वृद्धिदर्हनं विनाशनम् ।’ बृ. दे. २.१२१.

उपसर्ग हे स्वतंत्रतः निरर्थक असुन नाम व आख्यात यांचे कर्मोपसंयोग दाखवितात, असे शाकटायनाचे मत यास्काने नमूद केले आहे (नि. १.३). गार्य याने उपसर्गास अर्थ असतात असें जे विधान केले आहे त्याचा अर्थ आपल्या अर्थीनी ते नाम व आख्यात यांच्या अर्थमध्ये विकार करतात असें सांगून त्याची संगति यास्काने लावली आहे, व कांहीं उपसर्गाचे प्रातिलोभ्य, आभिमुख्य इ० अर्थ दिले आहेत. निपात हे उपमा, कर्मोपसंग्रह, पदपूरण इ० अर्थीनी योजेलेले असतात असे म्हणून त्याने कांहीं उदाहरणे हि दिलीं आहेत (नि. १.४). यास्काने उपसर्ग अथवा शब्दयोगी अव्यये यांची स्वतंत्र जात कलिपली आहे. परंतु कियाविशेषणास त्याने स्वतंत्र स्थान दिले नाहीं हे पाहून आश्रय वाटते. परंतु संस्कृत भाषेमध्ये उपसर्गाचा उपयोग विभक्तीचे कार्य करण्याकरितां क्वचित् च करण्यांत येतो व बहुतेक तीं कियाविशेषणांचे कार्य करतात. यासुळे वरील विसंगति दूर होते. यास्काच्या वरील शब्दविभागणीर्णी हळिकानेस सेयेतील डायोनिसियस याचे विचार तुलना करून पाहण्यासारखे आहेत. त्याने अॅरिस्टॉटलने अशीच शब्दांची विभागणी केली होती असे म्हटले आहे. थिओडेक्टसने व अॅरिस्टॉटलने शब्दांची तीन विभागांत प्रथमतः विभागणी केली होती ते म्हणजे (१) नाम (२) कियापद (३) संयोजक. त्यानंतरच्या स्टोईक तत्त्वज्ञानीं संयोजक व उपपद यांची विभागणी करून चार विभाग कलिपले. (Literary Composition, Cha iii, Roberts Ed. P. 71) अॅरिस्टॉटलच्या मताप्रमाणे एकंदर लेखनाचे विभाग पुढील प्रमाणे करतां येतील:—(१) वर्ण. (२) अक्षर. (३) संयोजक अथवा उभयान्वयी अव्यय. (४) उपपद. (५) नाम. (६) कियापद. (७) विभक्ति. (८) भाषण. (Poetics-Bywater P. 57), तसेच कियापदाची व्याख्या करतांना अॅरिस्टॉटल क्रियेकडे दुर्लक्ष करून कालावर अधिक जोर देतो. उलट यास्क हा भाव अथवा किया यांस अधिक महान्व देतो.

व्युत्पत्तिमहत्व—यास्क व्युत्पत्तीस अतिशय महत्व देतो, सर्व शब्द अखेरीस धातृपासुन व्युत्पादितां येतील असे म्हणतो व याप्रमाणे ज्या ज्या ठिकाणी स्वरसंस्कार व प्रादेशिक विकार स्पष्ट असतील तेथें सरल व्युत्पत्ति यावी असे म्हणतो. तसेच नसेल तेथें अर्थवरून व्युत्पत्ति यावी व वृत्तिसामान्यावरून म्हणजे सादृश्यावहन व्युत्पत्ति देण्याचा प्रयत्न करावा. जेथे असें सामान्य नसेल तेथें अक्षरवर्ण सामान्यावरून व्युत्पत्ति यावी. परंतु व्युत्पत्ति दिल्याशिवाय कधींहि राहू नये. व्याकरण किंवा संस्कार यास फारें समृद्ध देऊ नये. कारण व्याकरणनियम हे अपवादयुक्त असतात. अर्थप्रिमाणे विभक्तीस वळण यावे. कारण शब्दाच्या मूळधातुमध्ये व अ च्या रूपामध्ये अनेकदां आपणांस विसादृश्य आढळते. उदा. कांहीं ठिकाणी आदिलोप होतो (असू-स्तः, सन्ति); कांहीं ठिकाणीं अंतलोप होतो (गमू-गत्वा, गतम्); कोठे कोठे उपधालोप (Syncope) होतो (गमू-जग्मतु; जग्मु;); किंत्येकदां उपधाविकार होतो (राजन्-राजा, दण्डन्-दण्डी); क्वचित् वर्णलोप होतो (तत्वायाचामि-तत्वा-यामि); क्वचित् द्विर्वांगलोपहि (Haploglossy) होतो (त्रिन्-क्वच्-तृत्); केवङ्मंकेवङ्मं आदित्रिपर्ययहि होतो (शु-ज्योतिः); क्वचित् आयंतपर्ययहि (Metathesis) होतो (श्चुत्-स्तोक; सूज्-रज्जु, कृत्-तर्कु) (नि. २.१). केवङ्मं केवङ्मं अंतव्यापत्ति होते- (वहू-ओघ, मिहू-मेघ; गाहू-गाघ, वहू-वधू;); कांहीं ठिकाणीं वर्णोपजन (Anaptyxis) होतो (असू=[फेकणे] आस्यत् ; वृ=[झाकणे] द्वारा). जेथे धातूमध्ये स्वराजवल अर्धस्वर अथवा अंतस्थ असतो तेथे दोन निरनिराळया त-हेचे धातू बनतात. अशा ठिकाणीं जर आपणांस विशिष्ट रूप एका धातूपासुन व्युत्पादितां येत नसेल तर दुसऱ्या धातूपासुन व्युत्पादण्याचा प्रयत्न करावा (अवू-ज्ञतिः, मृदू-मृदू, प्रथू-पृथू: इ०). कांहीं वैदिक नांमे लौकिक संस्कृत भाषेतील धातूपासुन व्युत्पादलेलीं आढळतात. (दमूना:, क्षेत्रसाधाः). उलट कांहीं लौकिक भाषेतील नामे वैदिक धातूपासुन व्युत्पादलेलीं आढळतात. (उष॒-उष्ण॑, वृ॒-वृ॑त). कांहीं लोकांमध्ये प्रकृतिरूप शब्द रुढ असतात, तर कांहीं लोकांमध्ये लांच्या केवळ विकृतीच रुढ असतात. उदा. शवति हे गत्यर्थक कियापद कंबोज लोकांतच रुढ आहे तर त्याचा विकार शव हा आर्य लोकांत आढळतो. कापणे या अर्थी ‘दा’ हा धातु किंवा ‘दाति’ पद प्राच्य लोकांत रुढ आहे तर उत्तरीय लोकांत त्यापासुन झालेला ‘दात्र म्हणजे विळा हा शब्द रुढ आहे. अशा त-हेने कांहीं कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति लावावी. तद्दित सामासिक शब्दांमध्ये जे निरनिराळे अवयव असतील त्यांची पृथक् पृथक् व्युत्पत्ति लावावी (नि. २. २). एकाकी पदाची व्युत्पत्ति लावू नये. तसेच ज्यास व्याकरण माहीत नाहीं, जो शिष्य आपल्या जवळ नित्य रहात नाहीं व जो समजण्यास असमर्थ आहे अशा मनुष्यास व्युत्पत्ति सांगू नये. तर जो मेधावी, तपस्वी किंवा नित्य जवळ राहणारा असेल त्यासच व्युत्पत्तीचा बोध करावा (नि. २.३).

वरील यास्कानीं धालून दिलेल्या नियमांचा आपणांस तौलनिक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अभ्यासास फार उपयोग होतो. मूळ धातू व प्रचलित रूप यांमध्ये कधीं कधीं अतिशय विसादृश्य असते ही गोष्ट आपणांस अनेक ठिकाणीं आढळून येते. उदा. १ इंडोयुरो. पैक, सं. पंच, झेंद पंच, श्री. पैटे, लॅ. किंक, प्रॅ. सॅक. लिथु. पैके, गॉ. किफ, जर्मन फुंक, प्रा. इं. फाइब्ह.

૨ ઇં. યુ. લે. ઓન્હિસુ, ૩ ઇં. ફોર, જર્મન વિહઅર, ગ્રી. તેત્તરેસ. ૪ ઇંડોયુ. ઘંસ, સં. હંસ, ગ્રી. ક્સીન, લે. અન્સેર, જ. ગન્સ, પ્રા. ઇં. ગૉઝ, ઇં. ગૂજ. પરંતુ અશા તન્હેને વ્યુત્પત્તિ લાવણ્યાંત પુષ્કલદાં તુકા હોણ્યાચા સંબવ આહે હી ગોષ્ટ ઓળખુન યાસ્કાને સંદર્ભાશિ-વાય એકાકી શબ્દાંચી વ્યુત્પત્તિ લાવું નયે અસા નિર્વિધ ઘાતળ આહે, વ અર્થાકડે લશ્ચ દેઝન ત્યાપ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ લાવણ્યાચા પ્રયત્ન કરાવા યા ગોષ્ટીસ લ્યાને વિશેષ મહત્વ દિલેઆહે. યાસ્કાને સારખ્યા અર્થીચ્યા શબ્દાંચી વ્યુત્પત્તિ એકચ અસતે વ નિરનિરાલ્યા અર્થીચ્યા શબ્દાંચી વ્યુત્પત્તિ નિરનિરાલી અસતે લ્યાઅર્થી અર્થપ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરાવી અસે મ્હટલે આહે! (તાનિચેત્ત સમાન કર્માણિ સમાનનિર્વચનાનિ નાના કર્માણિવ નાના નિર્વચનાનિ યથાર્થ નિર્વજ્ઞબ્યાનિ) (નિ. ૨.૭) હેં અગર્દી યથાર્થ આહે. કારણ કાર્હી શબ્દાંચી રૂપે નિરનિરાલ્યા ધાતૃપાસુન ઉત્પત્ત હોઊનાંહિ અગર્દી સારખી અસતાત. ઉદા. ૧ સં. અજ-અક્ત=હાંકલેલે, અંજ-અકત=લેપ કેલેલે. ૨ અજ-અજ=હાંકણાર, અ+જનુ ન જન્મલેલા, ૩ અનિષ્ટ-અન+દ્યષ્ટ=(દ્યષ્ટ)=યંધ્યા ન કેલેલે. ૪ અનુદાર-અન+ઉદાર=કૃપણ, અનુ+દાર=પત્નીને અનુસરલેલા. અશા શબ્દાંચી વ્યુત્પત્તિ અર્થપ્રમાણે લાવલ્યાસચ બરોબર હોઈલ. પરંતુ કાર્હી કાર્હી ઠિકણી એકાચ ધાતૃપાસુન વ્યુત્પત્તિદિલેલ્યા શબ્દાસ પુંદે નિરનિરાલે અર્થ પ્રાપ હોતાત. ઉદા. લે. ક્યુપિડો=િચ્છા વ સં. કુપ્પ=રાગાંખેણ યા દોહોંચીહિ વ્યુત્પત્તિ એકચ આહે. યાસ્કાને વૈદિક વ લૌકિક યા સંસ્કૃત ભાષેચ્યા દોન્હી સ્વરૂપામધ્યે અસેલેલા ભેદ લક્ષ્યાંત ઠેબલા હોતા વ લૌકિક ભાષા હી વૈદિક ભાષેચેચ કાલાંતરાને બનલેલે રૂપ હોય હી ગોષ્ટ ઓળખલી હોતી હોંહિ મહત્વાંચે આહે. યાસારખાચ પ્રકાર ગ્રીકમધલ્યા આયોનિક વ લેટિન યા ભાષાંચા હોતા. પરંતુ લેટિન ભાષા હી આયોનિક ભાષેચેચ ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ આહે હી ગોષ્ટ પ્લેટોચ્યા લક્ષ્યાંત આલી નવ્હતી અસે ત્યાચ્યા કેટિલસ યા સંવાદાવહુન દિસ્તે (જોવેટ ડાયલોગ અંફ પ્લેટો; ૧૪. ૩૫૮.)

નામાંચી ધાતૃપાસુન વ્યુત્પત્તિ—યાસ્ક હા નામે ધાતૃપાસુન બનલી આહેત અસે નૈન્દ્રાંચે વ શાકાટાયનાંચે મત નમુદ કરતો વ ત્યાલા યેણારે આભ્યેપ ખોઝુન કાઢણ્યાચા પ્રયત્ન કરતો (નિ. ૧. ૧૨-૧૪). ઉદા. ગાર્ભી વ વૈદ્યાકરણ હે સર્વ નામે ધાતૃપાસુન બનલી આહેત અસે મ્હણપણાસ તયાર નાઈંત. તર જેવદી નામે સ્વરસંસ્કાર વ પ્રાદેશિક વિકાર ત્યાચા રૂપામધ્યે સ્પષ્ટ દિસ્તાત તેવદીંચ ધાતૃપાસુન બનલી આહેત અસે માનતાત. ઉલટ ગૌ, અશ્વ, પુરુષ, હસ્તી ઇં શબ્દ અવ્યુત્પત્ત અસુન કેવળ સંકેતાને બનલેલે આહેત અસે ત્યાંચે મ્હણણે આહે. એવદેંચ નબેદે તર મહાભાગ્યાંત ‘નામચ ધાતુજ માહનિસ્કૃતે બ્યાકરણે શકટસ્યચ તોકમ્’ અસે મ્હણુન બ્યાકરણકાર કોળી તસે મનીત નાઈં અસે પત્તઙ્લીને મ્હટલે આહે (૩. ૩,૧). યાસંબંધી યાસ્કાચે પૂર્વ-ઉત્તર પક્ષ અસે આહેત-જર સર્વ નામે ધાતૃપાસુન બનલેલી અસરી તર એક વિશિષ્ટ કિયા જી જી વ્યક્તિ કરીલ ત્યા લા વિશિષ્ટ બ્યક્ટીસ તેંચ નંબ પ્રાપ હોઈલ, ઉદા. જો જો રસ્ત્યાવહુન ધાવણ્યાંચે કામ કરીલ લાસ અશ્વ હી સંજ્ઞ મિક્લેલ વ તી કેવળ વિશિષ્ટ પ્રાણ્યાશીંચ સંબદ્ધ રાહણાર નાઈં. તસેચ જે જે ટોચેલ ત્યાસ તૃણ હી સંજ્ઞ પ્રાપ હોઈલ. તસેચ એખાદા વસ્તુકુદ્દૂન જર અનેક કિયા હોત અસતીલ તર તિતકી નાંંચે ત્યા વસ્તુસ અથવા નામાસ પ્રાપ હોતીલ. ઉદા. એખાદા ખાંબાસ સરળ ઉમે રાહણાવહુન ‘સ્થૂણ’ અસે નાંબ મિક્લેલ તર ખંડ્યાંચાં પુરલેલા મ્હણુન ‘દરખાયા’ અસે નાંબ મિક્લેલ; કિબા તુલ્યાંસ જોડેલા મ્હણુન ‘સંજીની’ અસેહિ નાંબ મિક્લેલ. યાપ્રમાણે એકાચ વસ્તુસ તીન નાંંચે પ્રાપ હોતીલ. વસ્તુના તર અસંદિગ્ય વ વિનચુક નાંંચે વ બ્યાકરણવિષયક રૂપે પ્રાપ હોણે અવશ્ય આહે. તસેચ કાર્હી લોક કાર્હી શબ્દાંચ્યા પ્રચલિત અર્થબદી જ્યા શંકા કાઢતાત તશાહિ કાઢણ્યાસ જાગ રાહું નય. ઉદા. ૦ પ્રથ-પસરણે યાપાસુન જર પૃથ્વી હેં નાંબ પ્રાપ હોતે તર યા પૃથ્વીલા કોળી પસરલી કિંવા તિંડા આધાર કાય અશી શંકા વિચારણાંત યેતે. તસેચ શાકાટાયન શબ્દાંતીલ નિરનિરાલ્યા અવયવાંવહુન નિરનિરાલ્યા વ્યુત્પત્તિ ત્યામધ્યે અન્વય નસતાંહિ કરતાંના આઢક્લો. તસેચ કિયા હી કટ્યાંવિર અવલંબુન અસતે તેબદ્ધાં આર્ધી અસ્તિત્વાંત અસરણાંયા કર્ત્યાસ કિયેપાસુન નાંબ મિલણે સંભવનીય વાટત નાઈં. યાસ્કાને અસે ઉત્તર દિલે આહે કીં, જેથે સ્વરસંસ્કાર વ બ્યાકરણવિકાર સ્પષ્ટ વ નિયમબદ્ધ અસતીલ વ મૂલ ધાતુ સ્પષ્ટ દિસ્તત અસેલ તેંચે ત્યા ધાતૃપાસુન તે નાંબ નિધાલે આહે હી ગોષ્ટ સ્પષ્ટચ આહે. આતાં એકચ કિયા જેબદ્ધાં નિરનિરાલે લોક કરતાત તેબદ્ધાં સર્વોનાચ આપણ તેંચ નાંબ દેતો અસે નાઈં. ઉદા. સર્વચ લાંકૂડ કાપણાંયા લોકાંસ આપણ ‘તશા’ મ્હણતો અસે નાઈં. તસેચ સર્વેચ ભટકણાંયા લોકાંના આપણ ‘પરિવાજક’ અસે ન મ્હણતાં ફક્ક સંન્યાશાલાચ તો શબ્દ લાવતો. યામધ્યે આપણ તી કિયા જ્યા બ્યક્ટીમધ્યે અનેક ક્રિયામધ્યે વિશેષરૂપાને આઢક્લોતે ત્યાવરુનચ લા બ્યક્ટીસ આપણ તે નાંબ દેતો, હેં સ્પષ્ટ આહે. તસેચ વર્તતિ, જાગુક ઇં. શબ્દ બ્યુત્પત્તિદશ્યા વ અર્થદશ્યાહિ એકચ પદાર્થ દાખવિતાત વ તે સર્વેચ નિયમબદ્ધ આહિત. તિસરે અનેક ક્રિયાકારક પદાર્થાંના ઉત્તરકાલીં હોણાંયા ક્રિયેવહુન નાંબ પ્રાપ જોડેલાં આપણાંસ આઢક્લતાત. તસેચ પસરલ્યામુલે પૃથ્વી હેં નાંબ મિલણ્યા-બહુલ જી શંકા કાઢણ્યાંત યેતે ત્યાસ એવદેંચ ઉત્તર સાંગળણાંટ યેઈલ કીં પૃથ્વી હી પસરલેલી દિસ્તે મ્હણુન તીસ પૃથ્વી અસે સયુક્તિ-કપણે મ્હણતાં યેઈલ. આતાં જો શબ્દાંચી અવયવાંવહુન અનિયમિત રીતાંને બ્યુત્પત્તિ લાવતો ત્યાંત શાસ્ત્રાચા દોષ નસુન ત્યા બ્યક્ટીચા દોષ આહે. તથાપિ સર્વેચ નામે ધાતૃપાસુન જ્ઞાલીં આહેત અસે આતાં કોળી માનીત નાઈં.

अनुकरणात्मक शब्द—यास्काने अनुकरणात्मक शब्दांसंबंधीहि चर्चा केली आहे (नि. ३.१८). काक हां शब्द शब्दानुकृतीने उल्पन ज्ञाला आहे व असे पक्ष्यांच्या नांवांत पुळक शब्द अहित. औपमन्यव अशी शब्दानुकृति मान्य करीत नाही, तर काक हा हांकून वावयाचा (अपकालयितव्य), तित्तोर हा तरतो म्हणून दि चित्रविचित्र असतो म्हणून (तरणात् तिलमात्र चित्र), कपिंजल (कपिवत् जीर्ण किंवा कपिरिच जवते किंवा इष्टत् पिंगलो वा कमनीयं शब्दं पिजयति वा); अशा प्रकारे श्वा, सिंह, व्याघ्र, इ. शब्दांची व्युत्पत्ति निराळ्या प्रकारे हि लावतां येते असे त्याने म्हटले आहे. तथापि यास्क कितव (कि तव अस्तीति शब्दानुकृतिः ५.२२), दुंदुभि (दुंदुभि रिति शब्दानुकरणम् ९.१२), विश्वा, कृकवाकु इ. शब्द शब्दानुकरणाने ज्ञाल आहेत असेच विवेचन करतो. तथापि एकंदर भाषेतील शब्द बनविण्याच्या कार्मी शब्दानुकृतीस तो फारसे महत्त्व देत नाही.

यास्क उपमा शब्दांची व्याख्या देतो (३.१३) आणि तिचे कर्मोपमा, भूतोपमा, रूपोपमा, सिद्धोपमा, लक्षोपमा, अथवा अर्थोपमा इ० ऐद दाखवितो (३.१५-१८). तथापि मूळ निरुक्तागद्ये वारंवार पडलेली विशेषतः वैकल्पिक व्युत्पत्तीची भर व सर्व शब्दांची कांहीं तरी करून व्युत्पत्ति लावावयाची हा आग्रह यासुळे चिकित्सक दृष्टीने त्यांत कांहीं दोष आढळतात. यानंतर आपणांस भाषाशास्त्रविषयक सामान्यकल्पना दरूने व व्याकरणग्रंथ यांमध्ये शब्दनित्यत्व, शब्द शब्दार्थसंबंध इत्यादि बाबर्तीत व साहित्यप्रथांत सफोट, अभिधा, लक्षण, व्यंजना वर्गेरेचे विवेचन करतांना व्यक्त केलेल्या आढळतात. त्यांचे विस्तृत विवेचन करण्यास येण्ये अवकाश नाही.

भाषाशास्त्राचा पश्चिमेत उदय—युरोपमध्ये ग्रीस आणि रोम येथे हव्य हव्य व्याकरणशास्त्राची परिणति होत होती. ऑरिस्टांटिल याने शब्दांच्या जाती आणि विभक्तीची कल्पना प्रथम प्रचारांत आणली. त्यानंतर स्टोइक तत्त्ववेत्त्यांनी त्याची परंपरा पुढे चालविली व त्यांनी योजिलेल्या कांहीं व्याकरणविषयक पारिभाषिक संज्ञा आजहि प्रचलित आहंत. अर्थात् त्यांतील कांहींचे लॅटिनमध्ये येतांना विचित्र रूपांतर झालेले आहे. यानंतर अलेक्झांड्राहैं संस्कृतींचे, तसेच भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासांचे केंद्र होते. येथील अभ्यासकांनी मुख्यतः जुन्या काव्यांचा अभ्यास चालविला होता. तथापि त्यांच्या अभ्यासाने भाषेच्या स्वरूपांचे ज्ञान किंवा व्युत्पत्तिशास्त्र या विषयांत फारशी प्रगति झाली नाही व त्यानंतर येण्यांनी या बाबर्तीत कारंसे कार्ये केले नाही.

मध्ययुगांतहि आपणांस हीच स्थिति आढळून येते. ल्यावेळी धार्मिक भाषा म्हणून लॅटिन भाषेचा अभ्यास करण्यांत येत असे परंतु तोहि शास्त्रीय पद्धतीने होत नसे आणि त्यावेळच्या लोकभाषा—ज्यांतून पुढे आजकालच्या वाढमयीन भाषा निघाल्या—सांचाहि अभ्यास यथातथाच चालत असे.

विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या काळांत विशेषतः ग्रीक भाषेच्या अभ्यासाला महत्त्व येऊन ल्यावेळच्या लोकांची दृष्टि विकसित झाली. तसेच लॅटिन भाषा ही तिच्या अभिजात व शुद्ध स्वरूपांत लिहिली व अभ्यासाली जावी या गोष्टीला महत्त्व आल्यासुळे व्याकरणाच्या अभ्यासाकडे जास्त लक्ष जाऊ लागले. त्यावेळी सिसरोसारखे लॅटिन लिहिले हेच विद्वानांचे ध्येय असे. यावेळी दलणवलणार्ची साधने व आंतरराष्ट्रीय व्यवहार जास्त वाढल्यासुळे व देशी भाषेतील वाढमयासहि जास्त महत्त्व आल्यासुळे देशी भाषेच्या अभ्यासाकडे हि अधिकाधिक लक्ष जाऊ लागल्यांचे पुढील शतकांत आपणांस आढळून येते. त्या अभ्यासाला प्रवर्तक अशी विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणून छापण्याच्या कलेचा शोध ही होय. या मुद्रणकलेच्या साहाय्यासुळे परकीय भाषेचे अध्ययन करणे अधिक मुलभ्य झाले. तसेच यावेळी जुन्या कराराची भाषा म्हणून हिंज्यू भाषेला धार्मिक भाषेत महत्त्वांचे स्थान मिळाल्यासुळे त्या भाषेचे ज्ञानहि विद्वान मनुष्यांस आवश्यक होऊन बसले.

युरोपमध्ये प्रचलित असलेल्या भाषांहून सर्वतः भिन्न असलेल्या या भाषेशी झालेल्या परिचयासुळे भाषाशास्त्रीय अभ्यासाला चालना मिळाली. परंतु त्यासुळे त्यांत अनेक दोष शिरण्यालाहि वाव मिळाला. कारण सेमिटिक वंशांचे भाषाशास्त्रांतील स्थान त्यावेळी निश्चितपणे माहीत नसल्यासुळे व हिंज्यू ही पेरेडाइज मधील भाषा अशी समजूत असल्यासुळे हीच सर्व भाषांची मूळ प्रकृतिरूप भाषा अशी समजूत झाली आणि त्यासुळे हिंज्यू व तत्कालिन युरोपीय भाषा यांमध्ये आढळणारी अनेक विचित्र व काल्पनिक साम्ये या वरील समजूतीस आधार म्हणून देण्यांत येऊ लागली. विशेषतः हिंज्यू भाषा ही उजवीकडून डावीकडे लिहिली जात असल्यासुळे ज्या दोन शब्दांच्या अर्थात कांहीं साम्य दिसेल त्या दोन शब्दांतील अक्षरे त्यांतील सादर्य दाखविण्याकरितां घाटेल तरी फिरविण्याकडे प्रवृत्ति होऊ लागली; तथापि यासुळे जरी अनेक चुकीच्या व्युत्पत्ती पुढे करण्यांत आल्या तथापि यांतूनच चिकित्सक वृत्तीच्या अभ्यासकांना अधिक व्यवस्थित व पद्धतशीर अभ्यास करण्यास साधन मिळाले.

गॉर्थॅनिक भाषेत प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं पुस्तकांमध्ये व विशेषतः चुल्किलांचे 'बायबल' चे गॉथिक भाषेतील भाषांतर प्रसिद्ध झाल्यासुळे या भाषांच्या सतराव्या व अठराव्या शतकांतील स्वरूपाचा ऐतिहासिक अभ्यास करण्यास साधन मिळाले.

तथापि या वेळच्या भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाची एका भाषेच्या निरनिराळया शतकांतील स्वरूपाचा अभ्यास करून तिचा इतिहास शोधण्यापेक्षां तत्कालीन अनेक प्रचलित भाषांची तुलना करण्याकडे अधिक प्रश्नात दिसून येते. उदा. लिंगिनद्रम् या तत्त्ववेत्त्यानें ‘पीटर दि ग्रेट’ यास आपल्या साम्राज्यांतील निरनिराळया भाषांचे नमुने व शब्दसंग्रह जमविष्ण्यासाठी प्रवृत्त केले. या लिंगिनद्रम् च्या प्रयत्नामुळे व दुसरी केंथ्राइन या राणीने या बाबतीत शाखविलेल्या उत्साहामुळे आपणांस तत्कालीन भाषांतील पॅल्स, हरैस व अडेंलंग यांचे शब्दसंग्रह उपलब्ध झाले आहेत. या संग्रहांत जरी कांही उणीचा असल्या व व्याकरणापेक्षां कोशाच्या दृष्टीनेच त्यांचे महत्त्व अधिक असले तरी एकोणिसाड्या शतकांतील भाषाशास्त्रीय अभ्यासाचा पाया या ग्रंथांनीच घाटला आहे असे म्हणून्यास हरकत नाही व तरें दोन भाषांतील नाऱ्ये शोधावयांचे असल्यास त्यांतील शब्दसंग्रहापेक्षां व्याकरणविषयक साम्यव अधिक महत्त्वाचे आहे ही गोष्ट हरवेस यांचे प्रथम निर्दर्शनास आणली.

लॅटिन भाषेचा अभ्यास—तौल्यिक भाषाशास्त्राच्या अभ्यासास पुरवात होण्यापूर्वी तत्कालीन भाषाशिक्षण-संबंधीच्या कल्पनांचे व पद्धतीचे थोडेसे नीक्षण केले असतां आपणांस असे आढळून येते की, त्यावेळी मुख्यतः लॅटिन भाषा शिकविली जात असे व व्याकरणाचा अभ्यासहि फक्त लॅटिन भाषेतूनच केला जात असे. त्यामुळे लॅटिन व्याकरणास विशेष महत्त्व आले होते; एवढेच नव्हे तर सामान्यतः दुग्यम शाळेला व्याकरणाता (इंग्लंड) किंवा लॅटिनशाळा (डेन्मार्क) असे संबोधित असत. त्यामुळे तत्कालीन लोकभाषांतून जे व्याकरणविशेष वास्तविक आढळत नसत ते मुद्दां लॅटिन भाषेच्या वर्चस्वामुळे त्यांवर लादले जात असत व ही प्रवृत्ति अजूनहि आपणांस दृष्टीस पडते. आजहि आपणांला लॅटिन भाषेचा ज्याक्षर परिणाम झालेला नाही असे कोणत्याहि भाषेने एकाहि व्याकरण आढळणार नाही.

लॅटिन भाषा ही निरनिराळया देशांत कशी बोलली जात असे इकडे लक्ष न देतां ती लिहिली कशी ज्ञात असे व कशी लिहिली पाहिजे याच गोष्टीकडे लक्ष देऊन तिचा अभ्यास होत असे. त्यामुळे धनीपेक्षां अक्षरांसच अधिक महत्त्व दिले जात असे. भाषा ही प्रथम बोलली जाते व नंतर लिहिली जाते या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले जात असे आणि यामुळे अनेक व्युत्पत्तिशास्त्रीय नियमांकडे दुर्लक्ष होत असे. याचा एकंदर भाषाशास्त्रीय अभ्यासावर बराच परिणाम झालेला आपणांस दिसून येतो. त्याचप्रमाणे लॅटिन भाषेच्या अभ्यास हा विद्रोन लोकांस एकमेकांशी दलणवलण ठेवण्याचा मार्ग म्हणून केला जात असे आणि त्यामुळे लॅटिन भाषेच्या व्याकरणाचा अभ्यास वर्गानातमक असण्यापेक्षां विधानातमक स्वरूपाचा असे; म्हणजे, अमुक अमुक पद्धतीने लिहिले असतां ते शुद्ध व इतर अशुद्ध अशा त-हेचे आदेश व्याकरणापासून मिळत असत. त्यामुळे तत्कालीन व्याकरणाची व्याख्या म्हणजे शुद्ध कसे बोलावें व शुद्ध कसे लिहावें हैं समजण्याची कला, ही होती, जे. सी. स्कॅलिगर यांने व्याकरण शिकण्याचा उद्देश, शुद्ध लिहितां यावें व अशुद्ध लेखन याळतां यावें असा दिला आहे व हीच पद्धति पुढे इतर लोकभाषांचे व्याकरण शिकतानाहि अनुसरली गेली. शब्दसंग्रहाकडे हि पाहण्याची दृष्टि अशीच होती हैं आपणांस त्यांवेळच्या फेच व इटालियन विद्यापीठांनी प्रसिद्ध केलेल्या कोशांवरून दिसून येते. हे कोश सर्वेशब्दसंग्रहकस्वरूपाचे नसून अभिजात शब्ददर्शकस्वरूपाचे होते ही गोष्ट पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत दाखविलीच आहे.

त्याप्रमाणेच भाषेतील वाक्प्रचार अव्याश शब्दांची रूपे जेंत्र भिन्न भिन्न स्वरूपाची आढळतील तेंत्रे कोणत्या तरी एकास महत्त्व देऊन वाकीची अशुद्ध ठरविष्ण्याकडे प्रवृत्ति असून या वाबतीत कांही कांही वेळी बुद्धीस न पटाणारे किंचकट नियम देण्यात येत असत. यामुळे एखाद्या प्रयोगाची व्याकरणशुद्धता ठरविणे ज्ञाल्यास अनेकदां त्यांतील तक्षशुद्धता ही लॅटिन शब्दप्रयोगाशी साम्याच्या आधारावरच अवलंबून ठेविलेली आपल्या दृष्टीस पडते आणि त्यामुळे जिवंत भाषांच्या वाढीस अडथळा झालेला दिसून येतो.

भाषेच्या उत्पत्तीविषयांची कल्पना—अठाव्या शतकांत भाषेची नैसर्गिक उत्पत्ति कशी ज्ञाली असावी यासंबंधी कांही तत्त्ववेत्त्यांनी विचार केलेला आपणांस आढळतो. रूसो याची अशी कल्पना होती की, आरंभीच्या भनुष्यांनी मुदाम एकत्र बसून आपसांत संकेत टरवून त्याप्रमाणे एखादी भाषा बनविली असावी, परंतु यामध्ये प्रथम संकेत ठरविष्ण्याकरता तरी एकमेकांचे मनोगत या मनुष्यांनी एकमेकांस कर्त्तव्यावरूपे आपल्या त्यांतील तक्षशुद्धता ही लॅटिन शब्दप्रयोगाशी आवाज व खुणा यांच्या द्वारे दिग्दर्शीत करून विशिष्ट अर्थ याच ल्याच खुणेची पुनरुक्ति करून तीस जोडला असावा व या व्यर्कीची मनोगत व्यक्त करण्याची शक्ति जरी मर्यादित असली तरी त्यांच्या मुलांच्या बाबतीत तिची वाढ ज्ञाली असावी व याप्रमाणे भाषेची प्रगति ज्ञाली असावी. जोहान गॉटफ्रेड हैर्ड यांने आपल्या ‘भाषेची उत्पत्ति’ या निवंधांत प्रथम भाषा ही ईश्वरप्राप्त देणी आहे हैं मुस्तिष्ठक वगैरे जुन्या लोकांचे मत खोडून काढून भाषा ही मनुष्यप्रणीतच आहे असे प्रतिपादन केले. याचे एक कारण त्याने

असे दिले आहे की, भाषा ही जर ईश्वरप्रणीत असेल तर ती पूर्णपैगे तर्कशुद्ध असली पाहिजे. परंतु सध्यांच्या भाषेत इतकी अव्यवस्था व घोटाळा आढळतो की, ती ईश्वरप्रणीत असेंगे शक्यच नाही. त्याप्रमाणेच भाषा ही मनुष्याने एखाचा शास्त्रीय सिद्धांताप्रमाणे शोधून काढली हेहि मत हड्डेरने त्याज्य ठरविले आहे. भाषा ही हेतुपुरस्सर बनविलेली नसून ती मनुष्याच्या गरजेप्रमाणेच बनत गेली आहे व मनुष्याच्या गमाची जन्मण्याकरितां घडपड चाललेली असते त्याप्रमाणेच भाषा ही मनुष्याच्या स्वाभाविक प्रेरणेने उत्पन्न झाली असली पाहिजे व तिचे मूळ मनुष्याच्या निरनिराळ्या भावनांचे व विकारांचे व्यक्तीकरण हेच होय. परंतु एवढ्यानेच केवळ भाषेतील सर्व शब्दांची व प्रयोगांची उपपत्ति लागत नाही. स्वाभाविक भावना व्यक्त करणे एवढाच व्यापार मानव करीत नसून पश्येक्षां त्याचे व्यापार अनेकवित्र प्रकारचे असतात व त्याचे निरीक्षणहि विविध असते व कांहीं गोष्टी पाहून त्यांचा तो सूक्ष्म विचार करतांना आढळतो. उदा. बँ बँ करणारे बकरे त्याने ऐकले म्हणजे त्याचा आवाज लक्षांत राहून पुन्हा जेवहां तो प्राणी त्यांच्या नजरेस पडतो तेवहां हा बँ बँ करणारा प्राणी आहे हे ओळखून कांहीं दिवसांनी तो त्यास बकरे हे नांव देतो. याप्रमाणे कियापदांची उत्पत्ति होऊन पुढे त्याप्रमाणेच नामांची उत्पत्ति होते. याचे उलट जर भाषा ही ईश्वर-निर्मित असती तर याच्या उलट पद्धतीने म्हणजे नामापासून ती तयार झाली असती, कारण तीच पद्धति अधिक तर्कशुद्ध आहे. तसेच प्राथमिक अवस्थेतील मनुष्यास आपल्या मनांतील निरनिराळ्या भावनांचे सूक्ष्म भेद वर्णन करण्यास फार कठिण पडते व तें अप्रत्यक्ष रीतीने व कांहीं उपमा किंवा रूपक देऊन करावे लागते. याप्रमाणे एका बाजूस शब्दांचे दुर्भिक्ष आढळते तर उलट एकच पदार्थास अनेक समानार्थक शब्द किंवा नांवे प्रचलित असल्यासुले कांहीं बाबरीत शब्दांचे वैपूल्य आढळते. इ. स. १७९४ मध्ये बर्लिन अँकेंडमीने पूर्ण परिपक्व भाषेचे घेये व त्याप्रमाणे युरोपांतील मुख्य भाषांची तुलना या विषयावर निबंध मागविले होते. या चढाओढीत डी. जेनिश याच्या निबंधास बक्षीस मिळाले. या निबंधांत जेनिश याने मुख्यतः असे दाखविले की, भाषेच्या स्वरूपावृहन मनुष्याच्या स्वभावावे बौद्धिक व नैतिक ज्ञान होते व पूर्ण भाषेमध्ये विशेषतः पुढील गोष्टी असणे आवश्यक आहे—(१) शब्दवैपूल्य, (२) सामर्थ्य किंवा जोर, (३) स्पष्टता व (४) गौरव. जेनिश याने त्यावेळेच्या भाषांची तुलना मोठ्या विद्वत्पूर्ण दृष्टीने केली आहे. या निबंधाचा त्यावेळेच्या विद्वनांनी फारसा परामर्श घेतलेला आढळत नाही व लेफमन याने तर हा निबंध लिहिणारा किंवा तो लिहिण्यास संगमणारा यांपैकी अधिक सूख्य कोण हे ठरविले अधिक कठिण आहे असा त्यावर शेरा मारला आहे. तथापि निरनिराळ्या भाषांच्या तौलनिक अभ्यासाच्या दृष्टीने हा निबंध महत्वाचा आहे.

संस्कृत भाषेशीं परिचय—एकोणिसाच्या शतकाच्या आरंभी आपणांस अभ्यासामध्ये ऐतिहासिक दृष्टि प्रथमच उत्पन्न झालेली दिसते. यामुळे भाषाशास्त्राच्या अभ्यासांतहि फरक पडलेला आपणांस दिसून येतो आणि भाषेचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास सुरु झाल्याबरोबर मानवशास्त्र व मनुष्येतिहास यांकडेहि अभ्यासकांचे लक्ष वेधल्याचे आपल्या दृष्टीस पडते. याच वेळेला युरोपीय लोकांना संस्कृत भाषेचे प्रथम ज्ञान झाल्यामुळे भाषाशास्त्रीय अभ्यासाला नवीन चालना व दृष्टिप्राप्त झाली. कुडीं नंवाच्या एका फ्रेंच जेसुइट मिशनरीने १७६७ मध्ये फ्रेंच इन्स्टिट्यूटला एक निबंध पाठ्यून त्यांत अनेक संस्कृत व लेटिन शब्दांतील साम्य नजरेस आणले. परंतु त्याकडे त्यावेळेच्या अभ्यासकांचे फारसे लक्ष गेले नाही. इ. स. १७९६ मध्ये सर विल्यम जोन्स याने असे प्रसिद्ध केले की संस्कृत माषेची रचना अत्यंत आश्वर्यकारक असून ती ग्रीक भाषेपेक्षां अधिक पूर्ण व लेटिन भाषेपेक्षां अधिक समुद्र आणि दोहोपेक्षांहि अधिक सुसंस्कृत अशी असून त्या दोन्ही भाषांशी तिचे धातु व व्याकरणविशेष यांमध्ये अतिशय साम्य दृष्टीस पडते व तें इतके स्पष्ट आहे की, तें आपाततः आलेले नसून कोणाहि व्युत्पत्तिशास्त्राच्या या तीनहि भाषा मूळ एकाच परंतु सध्यां अस्तित्वांत नसलेल्या भाषेपासून निघाल्या असाव्या असे वाटल्यावांचून राहणार नाही. तसेच गायिक व केलिंद भाषा यांचाहि संबंध संस्कृत भाषेशीच निकटचा असून जुनी फारसी भाषाहि त्याच वंशांत मोडते. तथापि सर विल्यम जोन्स याने या भाषांची तुलना करून पुढे अधिक निष्कर्षे काढण्याचे काम फारसे केले नाही व ती गोष्ट पुढील तरुण अभ्यासकांच्या वांट्यास आली.

तौलनिक व्याकरण—यानंतर आपणांस फ्रे. बँडो. श्लेगेल याने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकामध्ये संस्कृत व जर्मन, ग्रीक आणि लेटिन या भाषांतील शब्दांची तुलना केलेली आढळते. याने संस्कृत भाषेचा पैरिसमध्ये अभ्यास केला होता व संस्कृत भाषेच्या व भारतीय धर्माच्या अभ्यासापासून युरोपीय विचारपरंपरेवर विद्यापुरुषजीवितापेक्षांहि अधिक परिणाम होईल असे त्याचे मृणणे होते. याने वरील भाषांमध्ये केवळ शाब्दिक साम्य नसून व्याकरणरचनेमध्येहि या भाषांत बोर्च साम्य आहे ही गोष्ट निर्दर्शनासून आणली व तौलनिक व्याकरणाचा पाया घातला. याने जगांतील भाषांचे मुख्य दोन वर्ग केले—एक संस्कृत व तत्संबंध भाषा आणि दुसरा रस्ते भाषा. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधाने श्लेगेल यांचे असे मत होते की, निरनिराळ्या भाषांच्या

रचनेमध्ये जेंयेफरक आढळून येतो तेथें त्या भाषांची उत्पत्ति भिन्न असली पाहिजे. उदा. मांचु भाषेसारख्या भाषांमध्ये अनु-करणात्मक शब्द इतके आढळतात कीं, ती भाषा बनतांना निसर्गांतील निरनिराळ्या धर्नीच्या अनुकरण यास महत्व दिले गेले असावे. उलट संकृतसारख्या प्रत्यययुक्त भाषांमध्ये धर्नीच्या अनुकरणास तितके महत्व नसावे. यांने केलेल्या द्विर्गीय वर्गीकरण-मध्येच पुढच्या त्रिवर्गात्मक वर्गीकरणाचे मूळ आपणांस सांपडते व याचा भाऊ ए. डब्ल्यु. ऐगेल यांने या त्रिवर्गात्मक वर्गीकरणास स्पष्ट स्वरूप दिले, ते असे—(१) एकाक्षरी शब्दांच्या भाषा, (२) प्रत्ययी भाषा, व (३) विकरणात्मक भाषा. यांतील विकरणात्मक भाषा तो सर्वांत श्रेष्ठ समजतो.

यानंतर रासमस रास्क यांने आइस्लंडिक भाषेचा अभ्यास करून व प्राचीन नॅर्सि भाषांच्या उत्पत्तीवर निंबंध लिहून भाषाशास्त्रीय अभ्यासास चालना दिली. या निंबंधांत त्यांने गॉथॉनिक, स्लॅबॉनिक, लिथुअनिअन, लॅटिन व ग्रीक या भाषांतील अनेक शब्दांच्या साम्यावरून या भाषांचे एक तुलनात्मक व्याकरण दिले आहे. यास आशियांतील भाषांचे विशेष्ये ज्ञान नसल्या-मुळे यांने फक्त फारसी व भारतीय भाषा संबंध ग्रीक भाषेमार्फत आइस्लंडिक भाषांशी आला असावा एवढेच ध्वनित केले आहे. यांने गॉथॉनिक भाषांची पूर्वज ग्रीक भाषा असावी असे म्हटले आहे. परंतु त्या बाबर्तीत किंचित अनिश्चितता दाखवून या सर्वेच भाषा एदाया अश्वात व सध्यां सूत्रावस्थेत असलेल्या भाषेपासून निघाल्या असाव्या असे सुचित केले आहे. यांने आपल्या एका पत्रांत या भाषावंशांचे पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण दिले आहे; भारतीय (दखखनी, हिंदुस्थानी); इराणी (फारसी, आर्मनियम, ओसेटिक); श्रेष्ठिअन (ग्रीक, लॅटिन), सरमॅशिअन (लेटिक, स्लॅबॉनिक); गॉथिक (जर्मानिक, स्कॅंडिनेविह हयन); केलिक (ब्रिटिनिक, गेलिक). याच वेळी त्यांने फिनेउग्रिअन भाषावंशांचे हि वर्गीकरण दिले आहे व ते आजहि काहीं अर्वाचीन वर्गीकरणपेक्षां अधिक चांगले आहे असे उडुव्हैम थॉमसेन अणि एमिल सेटाला यांसारख्या भाषाशास्त्रांनी म्हटले आहे. यांने झेंद भाषेचे नकी स्थान ओळखून भारतीय व फारसी भाषांचे निरीक्षण करून त्यावर एक निंबंध लिहिला होता; तसेच द्राविड भाषा या संस्कृत भाषेपासून सर्वतः भिन्न आहेत ही गोष्टहि यांनेच प्रथम निर्देशनास आणली. यांने स्वीडन, किनलंड, रशिया, कॉकेशस, इराण व हिंदुस्थान यांमधून प्रवास करून अनेक भाषांचे ज्ञान प्रत्यक्ष भिन्नविले होते व अनेक भाषांची व्याकरणे लिहिली होती. ती पद्धतशीर व शुद्ध असून त्या त्या भाषांचे स्वरूप समजण्यास फार उपयुक्त आहेत.

ग्रिमबंधू—जेकब ग्रिम यांने लोककथा व लोकगीते यांचा संग्रह करून लोककथाशास्त्राचा पाया घातला. प्रथम भाषाशास्त्राकडे यांचे विशेष लक्ष नव्हते. तथापि ऐगेल याच्या टीकांमुळे व रास यांचे उदाहरण समोर असल्यामुळे यांने भाषाशास्त्राचा—विशेषतः प्राचीन जर्मन भाषा व तत्संबंध भाषांचा—पद्धतशीर अभ्यास सुरु केला. त्यांचे मत असे होते कीं, प्रत्येक लहान-सहान पोटभाषांना व बोर्लीना सुधां स्वतंत्र स्थान देअन त्यांचा पृथक्पणे अभ्यास करणे इष्ट असून सारखेच महत्वाचे आहे. यामुळे उपभाषांसहि आजपर्यंत जे महत्व मिळत नव्हते ते यापुढे मिळून लागले. ऐगेल यांने असे म्हटले आहे कीं, ग्रिम बंधूर्नीं जुने राष्ट्रीय वाढमय व लौकिक परंपरागत कथावाढमय यांसहि व्युत्पत्तिशास्त्रवृद्धश्या ग्रीक, लॅटिन किंवा लायबल यांच्या भाषां-इतकेच महत्व दिले व त्यामुळे त्यांनी व्युत्पत्तिशास्त्रांचे क्षेत्र बेरेच विस्तृत केले. आजपर्यंत व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञ अलिखित लोककथा, गीते, दंतकथा यांना जो कमीपणा देत असत तो काढून टाकून त्यांने व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अभ्यासास राष्ट्रीय व लोकप्रिय असे स्वरूप देऊन पृथ्वीवरील सर्व राठें व मनुष्यजातीचा मानसिक आयुष्यक्रम यांचा तौलनिक व शास्त्रीयवृद्धश्या अभ्यास करणे किंती इष्ट आहे व त्या मानांने लिखित वाढमय हा द्या क्षेत्राचा किंती अल्प अंश आहे हे दाखवून दिले. यांने ऐतिहासिक व तौलनिक व्यापक स्वरूपाचे जर्मन व्याकरण लिहून जर्मन भाषेची वाढ कसकशी होत गेली यांचे स्पष्टीकरण केले. यांने आपल्या व्याकरणात कोणतेहि निंबंध घालण्याच्या ऐवर्जी भाषेचे स्वरूप स्वाभाविकपणे करून बदलत गेले आहे हे दाखविले. त्यांने असे प्रतिपादिले आहे कीं, ‘व्याकरणामध्ये केवळ तर्कपद्धति अनुसरेणे याच्या मी विरुद्ध आहे कारण त्यामुळे जरी निरनिराळ्या संज्ञांच्या व्याख्या निश्चित करतां आल्या तरी त्यामुळे निरीक्षणाचे क्षेत्र मर्यादित होते आणि ऐतिहासिक स्वरूपनिरीक्षण हाच वास्तविक भाषाशास्त्राचा आत्मा होय. माझी दृष्टी आपल्या भाषेचे स्वरूप व स्थल कालमानाप्रमाणे करून बदलत गेले आहे हे पाहण्याची असल्यामुळे निरनिराळ्या पोटभाषांकडे व आपल्या भाषेशीं संबंध असलेल्या परकीय भाषांकडे हि मला क्रमाक्रमाने दृष्टे देणे जहर पडतू. ’ याप्रमाणे आपणांस भाषाशास्त्राच्या ऐतिहासिक अभ्यासांचे स्पष्ट स्वरूप या ठिकाणी दृष्टीस पडते व याच दृष्टीस भाषाशास्त्रांत यापुढे विशेष महत्व प्राप्त ज्ञाले. ग्रिमच्या अभ्यासावर रास्क याच्या लेखनाचाहि विशेष परिणाम ज्ञालिला आढळतो. ग्रिमच्या सूत्र म्हणून पुढे प्रसिद्धिदीस आलेला भाषाविषयक सिद्धांत यांनेच प्रथम पुढे मांडला. त्याच्या व्याकरणाच्या चौथ्या भागामध्ये त्याची विद्रूता, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति आणि ऐतिहासिकपद्धति आपणांस स्पष्टपणे दिसून येते.

फ्रांक बॉप—अर्वाचीन भाषाशास्त्राचा पाया घालणाऱ्यांपैकीं तिसरा महत्त्वाचा मनुष्य फ्रॅन्क बॉप हा होय. याने संस्कृत, प्रीक, लॅटिन व ट्युटेनिक भाषांचा तौलनिक अभ्यास करून प्रथरचना केली. याची दृष्टि व्याकरणांतील निरनिराळया रूपांचा उगम शोधण्याकडे होती. याने असे म्हटले आहे कीं ग्रीक, लॅटिन किंवा युरोपीय भाषा, आज ज्या स्वरूपांत आपणांस संस्कृत भाषा ग्रंथांतून लिहिलेली आढळते त्या स्वरूपांतील संस्कृत भाषेपासून निघालेल्या नसून या सर्वे एका मूळ भाषेच्या विकृती असाव्या. मात्र त्या मूळ भाषेचे स्वरूप संस्कृत भाषेमध्ये अधिक स्पष्टपणे कायम राहिले असावे, व ज्याप्रमाणे आपणांस ग्रीक व लॅटिन भाषेतील शब्दांची मूळ रूपे शोधून काढण्यास संस्कृत भाषेचा उपयोग होतो त्याप्रमाणे संस्कृत व्याकरण स्पष्ट करण्या सहि या भाषांचा उपयोग होतो. याने संस्कृत, प्रीक वैरे भाषांतील शब्दांची सारखीं दिसणारी रूपे एकत्र करून त्यांपैकीं सर्वोत जुनी रूपे कोणती असावी हे पाहून त्यावरून या सर्वे रूपांचे मूळ शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या प्रयत्नांत त्याने प्रचलित व्याकरणापेक्षां तात्त्विक व्याकरणावरच अधिक भर दिला होता. गॅटर्फ्रॅड हर्मन याने तार्किक पद्धतीस अनुसूतून प्रत्येक वाक्याचे तीन मूळभाग असतात असे म्हटले ते असे-१ उद्देश्य, २ विधेय व ३ संयोजक. ज्या अर्थी कियापद हेच उद्देश्य व विधेय यांस जोडण्याचे कार्य करते त्याअर्थी वास्तविक फक्त 'असणे' हे एकच क्रियापद असू शकते. बॉपचा अध्यापक सिल्हेचेस्ट्र सॅसी याचेहि असेच म्हणणे होते व बॉपनेहि त्याचाच मुनहच्चार केला. तो म्हणतो क्रियापद याचा वास्तविक अर्थ कत्यास तत्संबद्ध विधानाशी जोडण्याचे कार्य करणारा शब्द हा होय. आणि त्यामुळे एकाच क्रियापदाचे अस्तित्व शक्य आहे आणि तो म्हणजे 'असणे' हे होय. प्रीक, लॅटिन वैरे सारखी रचना असलेल्या भाषा एकाच क्रियापदाने कोणतेहि तकैशुद्ध विधान करू शकतात व त्यामुळे संस्कृत भाषेतील 'अस' आणि 'भू' हे अस्तिवाचक धातू प्रत्येक क्रियापदाच्या रूपाच्या मुळाशी आहेत असे त्याचे म्हणणे आहे. तरेच आज जे आपणांस प्रत्यय म्हणून दिसतात ते पूर्वी स्वतंत्र शब्द होते ही गोष्ठीहि त्याने पुढे मांडली आहे. अर्थात हेच दूक याने ही गोष्ठ पूर्वीच दिग्दर्शित केली होती. तसेच त्याने संस्कृत व तत्संबद्ध भाषांतील धातु आणि सेमिटिक धातु यांतील फरक दाखवून दिला आहे. क्रियापदाच्या शेवटी असलेले पुरुषवाचक प्रत्यय हे पूर्वीची सर्वनामे असावी ही गोष्ठ शिडिअस आणि रास्क यांनीच प्रथम नजरेज आणली होती. बॉपनेहि तेच मत प्राण्य धरले आहे. बॉपने निरनिराळया भाषांतील नात्यांचा अभ्यास रास्कच्या इतका सुझमणाने केलेला आढळत नाही, त्यामुळे त्याने फारसी भाषा ही संस्कृत भाषेपेक्षां जर्मन भाषेस अधिक जवळची आहे असे विधान केले आहे व त्याने मलायो-पॅलिनेशियन भाषा व इंडो-युरोपीय भाषा यांचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि एकंदरीत त्याने ब्युत्पत्तिशास्त्र व तौलनिक व्याकरण यांच्या अभ्यासांत फारच मोठी भर टाकली व आपल्या पृष्ठीतहि पुढे पुढकळ सुधारणा केल्या ही गोष्ठ स्पष्ट आहे. त्याने नवीन नवीन समस्वरूपी भाषा विचारात घेऊन आपले निरीक्षणसेत्र पुढकळच विस्तृत केले व केलिक भाषांचे स्थान निश्चित केले व एकंदरीत तौलनिक व्याकरणाच्या अभ्यासाची पुढकळांस गोडी लावली. याने भाषांचे तीन वर्गांमध्ये मुख्यतः वर्गीकरण केले आहे—(१) अधारुभाषा. उदा. चिनी वैरे. (२) एकाक्षरधारुभाषा. उदा. इंडो-युरोपीय वैरे. (३) द्व्यक्षरधारुभाषा. उदा. सेमिटिक. बॉपचे असे मत होते कीं, भाषांच्या स्वरूपाची वाढ पूर्णपणे होऊन गेली असून अर्वाचीन काळी त्यांची अवनती होत चालली आहे. जरी रचनेच्या दृष्टीने त्यांची प्रगति होत असली तरी व्याकरणाश्वरूप त्यांची अवनतीच होत आहे व पूर्वी व्याकरणाश्वरूप भाषेची रचना पूर्ण स्वरूपाची असून वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचा इतर शब्दांशी संबंध निश्चित स्वरूपाचा असून निरनिराळया शब्दांच्या रूपांचा मूळच्या रूपांशी संबंध स्पष्ट असे. हेलेट व श्लेषेर यांनीहि असेच विचार प्रदर्शित केले आहेत. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे बॉपने शब्दांच्या हृषिकृतीचा अभ्यास मुळ केला व तौलनिक व्याकरणाची स्थापना व वाढ केली आणि हे त्याने संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाच्या साहाय्याने केले. रास्क याने तीच गोई संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाशिवाय साध्य केली होती. पण तितक्या स्पष्ट स्वरूपांत ती मांडली गेली नव्हती ते काम बॉपने केले.

भाषेची अस्थिरता—यानेतरचा भाषाशास्त्रीय अभ्यासक वुइल्हेल्म हंस्बोल्ट हा होय. याने जावांतील कवि भाषेत्र प्रथ लिहिला आहे. याचे म्हणणे असे कीं, भाषेची पूर्ण वाढ अशी कर्तीच होत नसून तिच्याकडे एखादी पूर्णपणे तयार झालेली बस्तु अशा दृष्टीने न पाहतां एक सतत चाल राहाणारी किया या दृष्टीने पाहिले पाहिजे. भाषेमध्ये कोणतीहि गोष्ठ स्थिर नसून प्रत्येक क्षणीं तिचे स्वरूप बदलत असते व लेखनातहि तिला स्थिरता कर्तीहि प्रस होत नाहीं व ती जिवंत राहण्याकरितां ती बोलली व समजली गेली पाहिजे. याने भाषांकडे पूर्ण व कमी पूर्ण याच दृष्टीने पाहण्याची दृष्टि ठेवली. याच्या मर्ते एखाच्या रानटी टोळीच्याहि भाषेम कमी भहत्व देऊन तिच्याकडे दुर्लक्ष करू नये कारण असंस्कृत भाषेवरून आपणांस भाषा तयार करावयाच्या मूळ प्रवृत्तीचे चित्र किंवा स्वरूप पदावयास सांपडेल. चिनी भाषा ही त्यांतील कल्पनांस प्राधान्य दिल्यामुळे व इतर आनुवंशिक

गोष्ठीचा त्याग केल्यामुळे महत्त्वाची आहे, तर मल्यु या भाषेचे साधें स्वरूप व सरल रचनेमुळे महत्त्व आहे. पण सेमिटिक भाषांना खांतील निरनिराळथा स्वरभेदांवरून अर्थामध्ये जो फरक दाखविण्यांत येतो त्यांतील कौशलयामुळे महत्त्व आहे. बास्क भाषेला त्यांतील संक्षिप्तता व जोरदारपणा यामुळे महत्त्व आहे, तर दिलावे अर वगैरे अमेरिकन इंडियन लोकांच्या भाषांत ज्या गोष्ठीकरितां आपण अनेक शब्द वापरतो त्या गोष्ठी एकाच शब्दांत व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य आहे. याप्रमाणे हंबोल्ट याने निरनिराळया भाषांचे महत्त्व दिग्दर्शित केले आहे व लहानसहान पोटभाषांकडेहि-त्या जणू कांहीं इतरांपासून स्वतंत्र असून पूणे घटक आहेत या दृश्याने व निरनिराळया राष्ट्रांच्या मनोव्यापारांचे दिवशीन करण्याचे साधन म्हणून त्यांकडे पाहिले पाहिजे व राष्ट्रस्वभावदर्शक म्हणून त्यांस मानले पाहिजे असें त्याने प्रतिपादिले आहे. याने भाषेच्या बाढीचे आणि स्वरूपाचे वर्णन असें केले आहे की, प्रथम भाषे-मध्ये फक्त निरनिराळया वस्तुंचे दिग्दर्शन केले जाते व खांतील संबंध समजावृन घेण्याचे काम ऐकणारांचे असते. कालांतराने वाक्यांतील शब्दांचा क्रम निश्चित ठरवून कांहीं शब्दांचे स्वतंत्रतेने अस्तित्व नाहीसे होऊन त्यांच्याकडे या शब्दांच्या क्रमाप्रमाणे संबंधदिवशीनाचे काम येते व यांचेच वुढे प्रत्यय बनतात. तथापि प्राथमिक स्वरूपांत हे संबंधदर्शक दुवे स्पष्टपणे दृश्यास पडतात. यानंतरच्या दिव्यतीमध्ये निरनिराळया शब्दांतील संबंध व्यक्त करण्याचे काम त्या शब्दांतील विकारांवरून होते आणि शब्दांचे निरनिराळे वर्ग पडून प्रत्येक शब्द विशिष्ट वर्गमध्ये अंतर्भूत होऊन संबंधदर्शक शब्दांचा स्वतंत्र अर्थ नाहीसा होतो. याने भाषांचे वर्गक्रियण चार प्रकारांत केले अहि—१ चिनीसारख्या व्याकरणविषयक रूपभेद नसलेल्या भाषा; (२) रूपविकारी भाषा; ३ चिकट्या अथवा संक्षिप्त भाषा; ४ समावेशक भाषा. या शेवटच्या भाषांत तो मेक्सिकन वगैरे ज्या अमेरिकन भाषांत कर्माचा कियापदाच्या स्पांतच समावेश होतो त्या भाषांचा अंतर्भाव करतो. तथापि या निरनिराळया प्रकारांत तितका वेगाळेपणा नसून आपण संस्कृत व चिनी या दोन भाषांस विहूद टोकांस बसविले तर बाकीच्या सर्व भाषा यांच्या दरम्यान कोठेतरी बसून शक्तात असें त्याने म्हटले आहे.

प्रगति कीं परागति—प्रिमने भाषा ही परमेश्वराने उत्पन्न केलेली असें शाक्य नाही असें म्हटले आहे. कारण भाषेतील अपूर्णांत व वरचेवर तिच्या स्वरूपांत होणारा फरक या गोष्ठीच तिच्या दैवी संभवाच्या विहूद आहेत. भाषेची वाढ हल्क हल्क होत जात असून ती मनुष्यानेंने घडवून आणलेली आहे आणि या बाबतीत मनुष्य आणि इतर प्राण्यांचे आवाज व गाणी यांत आपणांस स्पष्ट फरक दिसून येतो. परमेश्वराने प्रथम व्या व पुरुष वांस निर्माण केले व तेहि एकच दंपत्य निर्माण न करतां अनेक दंपत्ये निर्माण केली असावी. कारण एकाच दंपत्यास कदाचित सर्व पुत्रव किंवा केवळ कन्याच होण्याचा संभव होता. या दंपत्यांच्या मुलांपासून पुढील मानवसृष्टि निर्माण झाली असली पाहिजे. ही प्रथम उत्पन्न केलेली मनुष्ये भाषा प्रचारांत येण्या-पूर्वी एकमेकांस आपले विचार कसे व्यक्त करीत असावी यासंबंधी प्रिमने कांहीं सांगितले नाही. परंतु शब्द व त्यांचे अर्थ खांतील संबंध हा प्रथम केवळ स्वैर असला पाहिजे. भाषेच्या प्राथमिक अवस्थेचे वर्णन त्याने असें केले आहे कीं प्रथम केवळ अ, इ, उ हे तीनच स्वर अस्तित्वांत असून कांहीं व्यंजनांचे पुंज असावे. पहिले सर्व शब्द एकाक्षरी असून असूत कल्पनावाचक शब्द प्रथम अस्तित्वांत नव्हते. शब्दांच्या स्वरूपांत पुरुळ्या व छीलिंगदर्शक जो भेद आढळतो तो समाजांतील त्रियांच्या प्रभावामुळे असावा व सर्व नामे हीं धातूंपासून उत्पन्न झाली असावी. भाषेच्या बाढीमध्ये तो तीन अवस्थांची कल्पना करतो. प्रथमाचस्थेत फक्त धातु आणि शब्द उत्पन्न झाले असावे. दुसऱ्या अवस्थेत या शब्दांच्या स्वरूपांत अर्थात्मुसार विकार होत गेले असावे व तिसऱ्या अवस्थेमध्ये विचारांची वाढ होऊन शब्दांतील विकारांस पुन्हा त्याज्य ठरविले असावे; परंतु ही अवस्था अजून पूर्णत्वास पोंचली नाही. भाषेचे सौदर्य तिच्या प्राथमिक अवस्थेत नसून आपणांस दुसऱ्या अवस्थेत आढळते व तिसऱ्या अवस्थेत आपणांस तिचे कल प्राप्त होणार आहे. प्राथमिक अवस्थेमध्ये भाषा कींगमुर परंतु विस्कळित स्वरूपाची असावी. मध्यावस्थेत ती काव्य-मय व जोरदार असून संप्रत अवस्थेत तिचे जरी सौदर्य कमी झाले असले तरी तिच्यामध्ये मुसंगतपणा व परिणामकारकता अधिक उत्पन्न झाली आहे. प्रिमने भाषांची दिवसानुदिवस अवनतीच होत चालली आहे असें प्रतिपादिले आहे. सध्यांच्या भाषांच्या जुन्या स्वरूपांत आपणांस संपन्नता व पूर्णता अधिक दिसत असून त्यांचे मौतिक व आध्यात्मिक स्वरूप त्यावेळी पूर्णपणे एक-मेकांत मिसळलेले होते व ती सुसंगत आतां हव्हदल गष झाली आहे व शब्दांतील स्वरूपविकारांचे स्थान आतां कांहीं अंशी साहाय्यक शब्दांनी घेतले आहे. एकंदरीत भाषेच्या इतिहासावरून पूर्णतेपासून तिची परागतीच होत आहे हीच गोष्ठ आपणांस इतरहि भाषाशास्त्रांजीवी व्यक्त केलेली आढळते. परंतु प्रिमने एका ठिकाणी असेहि म्हटले आहे कीं, ‘जरी मानवी भाषेची आपणांस बाह्यतः कांहीं बाबतीत परागति होत असेलली दिसते तथापि सर्व बाजूनी विचार केला असतां तिची प्रगतीच होत असून तिच्यां-तील अंतर्गत शक्तिसारखी वाढत आहे.’ या बाबतीत त्याने इंग्रजी भाषेचे उदाहरण दिले आहे. या भाषेने शब्दांतील रूपविकारांचा

त्याग करून सर्व ध्वनिशास्त्राचे नियम छुगारून दिले आहेत. तथापि इतर कोणत्याहि भाषेपेक्षां या भाषेमध्ये सामर्थ्य व जोर अधिक वाढलेला आहे. तिची रचना युरोपमधील दोन मोठमोठ्या भाषांच्या संयोगापासून झाली असून अर्वाचीन काळांतील महान् कर्वीचे विचार व्यक्त करण्यास तिला योग्य असें स्वरूप प्राप्त झाले आहे व जागतिक भाषेचे स्थान तिला प्राप्त झाले असून इंग्रज लोकांप्रमाणेच जगांतील अनेक भाषांवर तिचे वर्चस्व चालू राहील असा अंदाज दिसत आहे. परंतु ऐप्रेर या जर्मन पंडितानें अगदीं त्यांच्या उलट अभिप्राय व्यक्त केला आहे. त्यांने इतिहास व वाङ्मय या दोन्हीहि दर्शनीं महत्वाच्या अशा राष्ट्राची भाषा ही किंती त्वरित अवनति पावू शकते यांचे उदाहरण म्हणून इंग्रजी भाषेकडे बोट दाखविले आहे.

भाषांचा वांशिक संबंध— वॉप व ग्रिम यांनी भाषाशास्त्रीय अभ्यासावर व संशोधनावर बराच परिणाम केला आहे. यांनी घालून दिलेल्या दिशेने पुढील अभ्यासकांनी संशोधन चालू ठेवून या शास्त्रांत पुष्कळ वाढ केली. भाषाशास्त्रीय प्रक्षांवर त्यांनी बराच प्रकाश पाडला व व्युत्पत्तिशास्त्र जे पूर्वी अनिर्वद्ध रीतीने विकास पावत होते त्याची स्थिर पायावर उभारणी होऊन त्यास नियमबद्धता प्राप्त झाली. यांचे मुख्यतः कारण युरोपांतील बन्याचशा भाषा व आशियांतील कांहीं महत्वाच्या भाषा या मूळ एकाच वंशांतील आहेत ही गोष्ट स्पष्ट होऊन पूर्वीची लॅटिन व ग्रीक भाषांतील शब्दांचा हिड्यू भाषेतील शब्दांशीं संबंध जोडण्याची प्रवृत्ति मार्गे पडली. या भाषावंशाला रास्क यांने प्रथम 'युरोपीय' व नंतर 'सारमेटिक' आणि अखेरीस 'जॅफेटिक' (सेमिटिक आणि हॅमिटिक यांच्याशीं प्रतियोगी म्हणून) असें नांव दिले आहे. वॉप यांने 'इंडोयुरोपीय' या नांवास प्राधान्य दिले आहे व हेच प्रान्स, इंग्लंड व स्कॅन्डिनेविह्या या देशांत मान्यता पावले आहे. तथापि जर्मनीमध्ये हॅबोल्ट यांने 'सांकृतिक' व नंतर 'इंडो-जर्मनिक' हॅ नांव पसंत केले आहे. या भाषावंशांतील पूर्वे व पश्चिम या दोन विरुद्ध दिशांच्या दोंकांस असलेल्या भाषावंशरून 'इंडो-केलिटक' हॅ नांव कांहीनीं मुचविले आहे. तथापि हीं संयुक्त नांवे किलष्ट वाटाटात. त्यापेक्षां 'आर्यन्' भाषा हे नांव अधिक सुरुसुटित आहे व हेच नांव सर्वोत्तम विशेषतः प्राच्य भाषांमध्ये जुने आहे. या कालच्या भाषाशास्त्रीय अभ्यासामध्ये संस्कृत भाषेस विशेष महत्व दिले जात असे. मॅक्समुद्दरेने तुलनात्मक भाषाशास्त्राचा संस्कृत हात्च स्थिर असा पाया असून हीच भाषा आपणांस मार्गदर्शक आहे व संस्कृत भाषेचे ज्ञान नसलेला तौलनिक भाषाशास्त्र इत्यांत ज्ञान नसलेल्या ऊयोतिषशास्त्राप्रमाणे होय असें म्हटले आहे परंतु पुढेंवूऱे संस्कृत भाषेचे महत्व त्या मानाने कमी झाले व अर्वाचीन भाषाशास्त्रांची प्रवृत्ति एलिसच्या शदांत सांगावयाची म्हणजे अशी आहे की, 'भाषाशास्त्राचा अभ्यास संस्कृत भाषेच्या अभ्यासापासून सुरु करावयाचा म्हणजे उलट टोकास सुरुवात करण्यासारखे आहे. अर्थात संस्कृत भाषेचे ज्ञान युरोपांत झाले असते तर आपले भाषाशास्त्रांचे ज्ञान अगदीच बाल्यावस्थेत राहिले असते व ज्यांनीं या भाषेचा संबंध युरोपीय भाषांशीं आहे हे दाखवून दिले लांचे भाषाशास्त्रावर फार उपकर झाले. तथापि संस्कृत भाषेच्या अभ्यासापासून भाषाशास्त्राचा अभ्यास सुरु करणे म्हणजे प्राणिशास्त्राचा अभ्यास प्रस्तावावशेषशास्त्रापासून सुरु करण्यासारखे आहे किंवा जिवंत मनुष्याचा अभ्यास त्याच्या अस्थीपासून सुरु करण्यासारखे आहे.' त्याप्रमाणेच या काळांत निरनिराळ्या भाषांतील साम्य शोधून काढण्याकडे अधिक प्रंवृत्ति असल्यामुळे अभ्यासास एकेदेशीपणा प्राप्त झाला होता व प्रत्येक भाषेच्या वैशिष्ट्याकडे दुर्लक्ष होत होते, ही गोष्ट विशेषतः पॉट यांने नजरेस आणली व त्यांने तौलनिक भाषाशास्त्रावरोबर विशिष्ट भाषांचाहि अभ्यास करणे जस्त आहे असे प्रतिपादिले व सध्यां याच गोष्टीकडे विशेष लक्ष्य दिले जाते. तसेच या काळीं भाषाशास्त्रांचे लक्ष मूळ भाषांकडे विशेष असे. उदा. ग्रिमच्या व्याकरणांत गॉथिक, प्राचीन उच्च जर्मन, प्राचीन नॉर्स इ. भाषांवे विवेचन विस्तृततेने केले असून त्यांच्या अर्वाचीन वाढीकडे त्या मानाने कमी लक्ष्य दिले आहे. तसेच वॉपच्या तौलनिक व्याकरणांत अभिजात ग्रीक व लॅटिन भाषांचे विवेचन काळजीपूर्वक केले असून अर्वाचीन ग्रीक किंवा रोमेटिक भाषांचा निर्देशहि केला नाही. भाषांच्या अर्वाचीन स्वरूपाचा अभ्यास हा तौलनिक भाषाशास्त्राच्या कक्षेबाहेरचा समजला जात असून त्यांचा अभ्यास केवळ या विशिष्ट भाषांच्या अभ्यासकांनी करावा अशी त्यावेळची समजूत दिसते. अर्थात् भाषांच्या जुन्या स्वरूपांचे ज्ञान केवळ लिखित वाङ्मयापासून होत असल्यामुळे या आव्यभाषाशास्त्रांचे लक्ष ध्वनीपेक्षां अक्षराकडे अधिक असे; परंतु यामुळे त्यांच्या अभ्यासास वैगुण्य प्राप्त होत असे. तसेच वॉप, ग्रिम, पॉट किंवा बैन्फे यांच्या ग्रंथांत आपणांस त्या भाषांचा केवळ वाङ्मयिक अभ्यास केलेला असून प्रत्यक्ष अभ्यास केलेला दिसत नाही. परंतु रास्क यांने या भाषांचा अभ्यास त्यांच्या जिवंत व प्रत्यक्ष स्वरूपांत केला असल्यामुळे त्यांच्या अभ्यासामध्ये आपणांस अधिक गाढपणा दिसून येतो. तसेच तेब्बां पोटभाषांचा किंवा बोर्लीचा अभ्यास करताना लांतील आर्धस्वरूपाच्या वैशिष्ट्याकडे अधिक लक्ष दिले जात असे व प्रचलित बोलल्या जाणाऱ्या भाषेतील जुनी रुपे, जुने धर्मी, निवडून काढून लांकडे अधिक उत्साहपूर्वक लक्ष देण्यांत येत असे व सामान्यतः अशी समजूत असे कीं लौकिकभाषा या सुशिक्षित लोकांच्या

भाषेपेक्षां अधिक प्राचीन स्वरूपाच्या असतात. वस्तुस्थिति याच्या अगदी विहळ आहे व लोकभाषांमध्ये जरी कांहीं प्राचीन काळचे अवशेष असले तरी खांची वाढ अभिजात भाषेपेक्षां अधिक झालेली असते. कारण अभिजात भाषेस परंपरा व वाडमय यांमुळे अधिक स्थैर्य आलेले असते.

बोलीच्या अभ्यासाचे महत्त्व—प्रिमने निरनिराळ्या बोलीच्या अभ्यासास जे महत्त्व दिले होते ते भाषांच्या प्राचीन स्वरूपाचे ज्ञान ब्हावे या टटीनेचे होते व त्यांतील धर्नीच्या फरकांकडे तितके लक्ष देऊन नये असे त्याचे म्हटणे होते. कारण भाषेच्या इतिहासावर त्याचा विशेष परिणाम होत नसे. या दृष्टीने के. एम. रॅप याने ग्रीक, लॅटिन, गांधिक या भाषांतील शब्दोच्चारांचा अभ्यास करून त्यावरून पुढे या उच्चारपद्धतींत मध्ययुगांत बायजन्टाइन ग्रीक, प्राचीन प्रॉव्हेन्सल, प्राचीन फ्रेंच, प्राचीन नोर्स, प्राचीन उच्च जर्मन वैरे भाषांत कसा फरक होत गेला व अर्वाचीन ग्रीक, इटलीयन, स्पॅनिश भाषांतील शब्दोच्चारांकसे बनत गेले व आजच्या नीच व उच्च जर्मन भाषेत व निरनिराळ्या बोलींत ते कोणत्या स्वरूपांत आढळतात याचे दिग्दर्शन करणारा एक ग्रंथ लिहिला. या प्रशाकरितां त्याने निरनिराळ्या भाषांचे अध्ययन व प्रचलित भाषांचे सूक्ष्म निरीक्षणहि पुकळ केले होते. त्याने असे म्हटले आहे की ‘भाषेच्या ऐतिहासिक स्वरूपाच्या अभ्यासावरून आपणांस तिच्या एका अंगाचे ज्ञान होते तर तिच्या निरनिराळ्या शाखांच्या प्रचलित व केवळांहि लेखनविष्ट नक्षालेल्या बोलींतील स्वरूपावरून तितक्याच महत्त्वाच्या दुसऱ्या अंगांचे ज्ञान होते, व त्यांचेहि संशोधन अत्यंत आवश्यक आहे.’ परंतु त्यावेळी लेखनविष्ट भाषांच्याच अभ्यासाकडे जास्त प्रवृत्ति असल्यामुळे त्याच्या लेखनांतील अनेक दोष दाखवून जर्मन भाषाशाखांनी त्यांतील महत्त्वाच्या व सल्यांशाकडे कानाडोळा केला आहे. तथापि त्याने उच्चारविषयक व ध्वनिविषयक काढेलीं अनुमाने महत्त्वाचीं असून उच्चार व लेखन यांमधील संवंधाचे ग्रहण करण्यास उपयुक्त आहेत, व याच दृष्टीने त्याने प्रचलित व मृत दोनहि भाषांतील साम्यस्थले दिग्दर्शित करतांना उच्चारानुसार लेखनपद्धति अवलंबिली आहे व याच पद्धतीने वास्तविक कोणत्याहि भाषेच्या उच्चार किंवा ध्वनिपद्धतीचे स्पष्ट ज्ञान होणे शक्य आहे. ही गोष्ट त्यांवेळी तितकीशी मान्य ज्ञाली नव्हती. रॅपची कल्पना सामान्यतः जरी मान्य ज्ञाली असती तरी भाषाशाखाची वाढ यापेक्षा अधिक झापाटाचाने ज्ञाली असती.

भाषेत होत जाणारे फरक—याचेळों जे. ए.च. ब्रेड्सडॉर्फे या डॅनिश विद्वानाने एक ग्रंथ लिहून भाषेमध्ये फरक कसा व का पडत जातो याचे विवेचन केले आहे. वॉप किंवा ग्रीम यांनी भाषेच्या स्वरूपांत फरक का होतो या प्रशाकडे केवळांच लक्ष दिले नाही. संस्कृत व लॅटिन किंवा लॅटिन व फ्रेंच या भाषांमध्ये एवढे अंतर करून पडत नेले हे वास्तविक भाषाशाखांनीं पाहणे अवश्य होते ब्रेड्सडॉर्फेने या फरकांस पुढील काणे दिली आहेत व त्यांची निवडक उदाहरणे हि दाखल केलीं आहेत—१ ऐकण्यामध्ये किंवा समजण्यामध्ये होणारी चूक, २ समृतिदोष, ३ अंगदोष, ४ आळस किंवा सुलभता; या कारणामुळे नक दशांश फरक होतात असे त्यांचे म्हटणे आहे. ५ साम्य किंवा साठेश, ६ स्पष्ट उच्चार करण्याची इच्छा, ७ नवीन कल्पना व्यक्त करण्याची आवश्यकता. या खेरीज परकीय भाषा व परकीय राष्ट्रांचा संसर्ग यांमुळेहि भाषेमध्ये बदल होत जातात असे त्याने दाखविले आहे. रॅप व ब्रेड्सडॉर्फे यांच्या कल्पना तत्कालिन भाषाशाखांच्या मानाने पुष्कलन पुढे गेलेल्या होत्या परंतु इतर त्या बेळचे विद्वान् अद्यापि प्रिम व वॉप यांच्याचे कल्पनांस अनुसरत होते.

खेळेवर—यानंतरचा या कालांतील भाषाशाक्तीच्या अभ्यासांत भर टाकणारा पंडित औंगस्ट खेळेवर हा होय. याने स्वतःच्या जर्मन भाषेखेरीज स्लॅब्हॉनिक, लिथुअनियन, प्रशियन व नेके या भाषांचा अभ्यास प्रत्यक्षतः केला होता, व जर्मन भाषेतील निरनिराळ्या बोलींचाहि अभ्यास करून त्यांतील गण्यांचाहि संग्रह केला होता. लहानपर्णी दोन भाषा बोलण्याची संवय असरल्यास परकीय भाषा शिकीले अधिक सुलभ जाते असे त्याने आपल्या ग्रंथांच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. हा देशेलच्या तत्त्वज्ञानपद्धतीचा अनुयायी होता. याचे म्हटणे असे होते की भाषा ही मनुष्याच्या मेंदूची रचना व वाईंदिव्याची घटना यावर अवलंबून असते. आणि त्यामुळे भाषाशाखाचा अभ्यासहि इतर भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासाप्रमाणेच करून अवश्य आहे. कारण भाषा ही मेंदूच्या रचनेतील द्रव्याची वार्थत्र जे तोंड यांतील अस्तिथ, स्नायु व मज्जांते यांवर जी किया होते तिचेच आपणांस श्रवणद्वारा प्रतीत होणारे स्वरूप होय. परंतु भिन्न भिन्न माषा, उदा. फ्रेंच किंवा जर्मन बोलणाऱ्या लोकांच्या मेंदूमध्ये किंवा इंद्रियरचनेमध्ये कांहीं फरक असतो असे शारीरशाखांनीं अद्यापर्यंत दाखविलेले नाही. तसेच एकच मनुष्य सर्वतः भिन्न असणाऱ्या दोन भाषा पूर्णपणे अवगत करू शकतो ही गोष्टहि वरील खेळेवरच्या विधानास अपवाहक आढळते. परंतु खेळेवर या अपवाहाचे असे खंडन करतो कीं एका मनुष्याला सर्वतः भिन्न अशा दोन भाषा पूर्णपणे आत्मसात करून शक्य नाही. परकीय भाषा पूर्णपणे शिकीले केवळ बालपणांतच मातृभाषा सोडून तिचे अध्ययन केले असतां शक्य होते व तसेच ज्ञाल्यास ती व्यक्ति अर्थात्तच निराळी बनते. आणि तिरुया मेंदूची व वाचेचीं वाढ

निराळया तन्हेन होते. एखादा मनुष्य जर्मन, इंग्रजी व फ्रेंच या तिन्ही भाषांत सारखाच निपूण आहे असे कोणी म्हटल्यास श्लेषर यास प्रथम या विधानाच्या सत्येबद्दल संशय वाटतो, व वास्तविक तसे असल्यास तो मनुष्य एकाच वेळी या तिन्ही राष्ट्रांचाहि घटक म्हणून मानतां येईल. कारण या तिन्ही भाषा एकाच वंशांतील असून एकाच भूळ भाषेपासून उत्पन्न झालेल्या आहेत. परंतु एखादा मनुष्याला चिनी आणि जर्मन किंवा अरबी आणि हॅटिन्टॉट या भिन्न भाषा एकाचवेळी अवगत होणे शक्य नाही असे त्यांने म्हटले आहे. परंतु आपणांस याचे उलट फिनलंडमध्ये स्वीडिश व फिनिश भाषा वोलणारे किंवा जावामध्ये डच व मलाई भाषा दोन्ही उत्तम तद्देने जाणणारे लोक आढळतात त्याची वाट काय? अर्थात श्लेषर यास ही गोष्ट कबूल आहे की आपली इंद्रिये हीं परिस्थित्यनुसूप संस्कारक्षम असून जे व्यापार त्यांस प्रथम करतां येत नाहीत तेहि कालांतराने त्यांस साध्य होऊं शक्तात. तथापि कांहीं विशिष्ट भाषारचना फक्त स्वाभाविक असू शक्तात, व त्यासुमुळे एखादा मनुष्यास परकीय भाषा चांगली अवगत होऊं शकली म्हणून भाषा ही मेंदूच्या व वार्षिंदियाच्या रचनेवर अवलंबून आहे या विधानास बाध्य येत नाही असे त्यांने प्रतिपादिले आहे. जरी आपणांस श्लेषरचे विभान मान्य झाले की दोन भाषा जाणणाऱ्या मनुष्यासहि एक भाषा दुसरीपेक्षां अधिक स्वाभाविकपणे अवगत असेते तरी या दोन भाषांसंवर्धी त्याच्या ज्ञानामध्ये किंवा प्राविष्ट्यामध्ये फक्त कांहीं प्रमाणाचा फरक असेल. त्यास तात्त्विक फरक म्हणणे ही वास्तविक अतिशायोक्ति करण्यासारखे आहे, व एकदा एका भाषेनी संवय ज्ञाल्यावर दुसरी भाषा तितक्या पूर्णतेने शिकणेच अशक्य आहेहे त्यांचे अनुमान तर अगदीच चुकीचे दिसते, कारण एखाद्यास सतार चांगली वाजवितां येऊ लागल्यावर त्यास सारंगी तितक्या चांगल्या रीतीने वाजवितांचे येणार नाहीं, कारण त्याच्या मेंदूची रचना एका गोष्टीस पूर्णपणे अनुकूलतेने बनून गेलेली असेते असे म्हणणे आपणांस प्राप्त होईल. परंतु या बाबतीत केवळ संवयाने प्राप्त होणारे कौशल्य हेच अभिप्रेत असून एका गोष्टीत तें स्वाभाविक असेल तर दुसर्या गोष्टीत प्रयत्नाने मिळालेले असेल एवढेच? किंवा एका बाबतीत मनुष्याची अधिक स्वाभाविक प्रश्नाची असेल एवढेच.

श्लेषरचे भाषावर्गीकरण—श्लेषरचे अणव्या एक असे म्हणणे होते की, मनुष्यजातीचे वर्गीकरण त्याच्या डोक्याची कवटी किंवा केस अशा बाब्य लक्षणावरून करण्याच्या ऐवजी तिच्या भाषेवरून करण्यांत यावे, व ही वर्गीकरण पद्धति अधिक स्वाभाविक होय, कारण या पद्धतीने सर्व तुर्क लोक एकाच वर्गात मोडीतील व सध्यांच्या पद्धतीप्रमाणे उस्मानअल्ली तुर्क कॉकेशन वंशांत व तात्रीर तुर्क मंगोलियन वंशांत याप्रमाणे होणार नाही. परंतु ही गोष्ट तितकी पटण्यासारखी नाही, कारण एखादा मनुष्याचा मुलगा जर अगदी परकीय भाषा बोलू लागला, उदा. एखादा बास्क मनुष्याचा मुलगा जर फ्रेंच किंवा स्पॅनिश भाषाच बोलू लागला तर त्या बापलेकांचे वर्गीकरण भिन्न वंशांत करावयाचे की काय? असो. तथापि आपणांस या विषयासंबंधी येणे यापेक्षां जास्त विवेचन करावयाचे नाही. श्लेषरने भाषांचे वर्गीकरण त्रिवर्गात्मक पद्धतीने केले आहे: १ एकाकी भाषा, यामध्ये शब्दांतील फक्त शब्दनीनें अर्थ व्यक्त होऊन त्या शब्दाचा इतर शब्दांशी संबंध त्या त्या स्थानावरून निश्चित होतो. २ चिकटया भाषा, या मध्ये शब्दाच्या ध्वनीने त्याचा अर्थ व इतर शब्दांशी संबंध ही दोन्हीहि व्यक्त होतात. परंतु संबंधदर्शक शब्द केवळ शेजारी ठेवलेले असतात. ३ विकरणात्मक किंवा स्पष्टविकारी भाषा, यामध्ये शब्दाच्या अर्थे व इतर शब्दांशी संबंध हा त्याच्या स्वरूपावरून व त्यांत होणाऱ्या विकारांवरून जागला जातो. व त्यांतील मूळ शब्द त्याच्या स्वरूपातील विकारांवरून किंवा लागणाऱ्या प्रत्ययांवरून ओळखतां येण्यासारखा असतो. श्लेषरचे असे म्हणणे होते की, आपणांस हे तीनहि भाषांचे प्रकार आज प्रचलित स्थिरीती आढळतात एवढेच नव्हे तर भाषेच्या वाढीतील या तीन अवस्था होत व त्यांतील स्पष्टविकारी अवस्था ही सर्वोत पूर्ण अवस्था होय व त्या पूर्वी प्रत्येक भाषा या पूर्वीच्या दोन अवस्थांमूळ जात असते. श्लेषरने जी वर वर्गीकरणपद्धति दिली आहे तिला मॅक्समुझर व बिहूने यांसारखे अनुयायी मिळून ती बरीच लोकप्रिय ज्ञाली व तिचे वर्चेस्व भाषाशास्त्रामध्ये विशेष स्थापन झाले. कारण ती सुलभ असून नियमित व बुद्धीस पटण्यासारखी दिसते. तसेच त्यावेळच्या सुसंस्कृत राष्ट्रांच्या ज्या आर्यन व सेमाइट भाषा त्यांना या वर्गीकरणांत उच्चस्थान दिलेले आहे आणि यामुळे अमेरिकेतील सभावेशक भाषा यामध्ये विकरणात्मक भाषांचे वंशिष्ठ अधिक स्पष्टपणे व अधिक परिणतत्प्राप्त दिसून येते असे जीरी पॅटने विवेचन केले आहे तरी त्यांस या वर्गीकरणामध्ये मुळीच थारा दिलेला नाही. कारण अमेरिकन हिंडियन लोकांच्या भाषांना संस्कृत किंवा ग्रीक भाषेपेक्षां महत्त्वाचे स्थान भिळणे शक्य नाही. तसेच आजच्या प्रचलित भाषांचे स्वरूप पाहिले म्हणजे पूर्वीच्या अभिजात भाषांपेक्षां त्या अवस्थाने स्वरूपांत आहेत ही गोष्टहि स्पष्ट होते. कारण अर्बाचीन युरोपमधील कोणत्याहि भाषेचे हल्ळी पूर्वीप्रमाणे विकरणात्मक स्वरूप राहिलेले नाही. फक्त लिथुअनियन भाषेमध्ये हे विकरणात्मक स्वरूप व संस्कृत भाषेची व्याकरणपद्धति जवळ जवळ त्याच स्वरूपांत आपणांस दिसून येते. परंतु यावरून आपणांस असे म्हणतां यावयाचे नाही की आजचा लिथुअनियन शेतकरी हा शेकूस्पिअरपेक्षां अधिक मुसंस्कृत आहे.

संस्कृति व भाषा यांचे मापन निरनिराळया मापांनी केले पाहिजे व त्यांचे महसूत्र हि निरनिराळया हश्चीने आपणांस प्रतीत होते. या वर दिलेल्या वारी करणपद्धतीवर हि कांहीं आक्षेर घेतां येण्यासारखे आहेत. कारण या पद्धतीमध्ये पहिल्या वर्गांत फक्त चिनी व इतर पूर्वेकडील भाषांचा समावेश हातो तर तिसऱ्या वर्गांत दोनच भाषावंशांचा अंतर्भव होतो. परंतु दुसऱ्या वर्गांत शेंकडॉ भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या व एकमेकांशी कोणताहि संबंध नसेलेल्या भाषांस घुमइन देण्यांत आले आहे. या वर्गातील भाषांस कोणतहि सामान्य तत्त्व लावतां येत नाही; उदा. किनिश या भाषेष नेहमी चिकटी किंवा संलिङ्ग भाषा म्हणण्यांत येते, परंतु त्या भाषेतीलहि कांही शब्दांच्या बाबतीत आपणांस स्पष्टविकार झालेले आढळतात. आफिकेतील कांगो भाषांपैकी कीयोंबे भाषेमध्ये करणे, आणें इत्यादि वाचक क्रियापदांचे भूतकाल इंग्रजी भाषेतल्याप्रमाणे धावूंतील स्वरांत विकार कल्न साधलेले आढळतात. अशा तंडेऱ्या उदाहरणांवरून रूपविकरण हे फक्त आर्थिन व सेमाइट भाषांतच आढळते असे नव्हे तर ते इतरहि भाषांत आपणांस आढळकून येते असे स्पष्ट होते. तसेच कांहीं भाषाशास्त्रज्ञांनी जेव्हां अनेक भाषांची वर्गीन दिलेली आढळतात तेव्हां त्यांनी या त्रिवर्गात्मक पद्धतीचा अवलंब केल्यांचे आपणांस आढळत नाही. उदा० स्टेन्थॉल यांने कोणतीच विशिष्ट वर्गीकरणपद्धति न अनुसरतां क्रित, भौगोलिक व क्रित, रचनात्मक पद्धतीस अनुसरून भाषांचे वर्णन आपल्या प्रंथांत केले आहे. फेडरिक मुल्ल यांने तर मानसशास्त्रीय किंवा रचनात्मक वर्गीकरणपद्धति बाजूस ठेवून मानवंशाप्रमाणे सुमारे शंभरांहून अधिक भाषांचे बारा जाती-मध्ये वर्गीकरण केले आहे. मिस्ट्रेली यांने भाषांचे सहा प्रकार वर्गीले आहेत—१ समावेशक, २ धातुप्रधान, ३ मूलशब्दप्रधान, ४ प्रत्ययी, ५ चिकटी, व ६ विकरणात्मक; व यांचे उन्हां त्यांने चार वर्गांत वर्गीकरण केले आहे. पहिल्या वर्गांत तो वाक्यरूपी शब्दांच्या भाषांस म्हणजे वरील पहिल्या वर्गीकृत भाषांस स्थान देतो. दुसऱ्या वर्गांत शब्द नसणाऱ्या भाषा म्हणजे वरील दोन, तीन, चार या वर्गातील भाषांस स्थान देतो. तिसऱ्या वर्गांत वरील ५ व्या वर्गातील म्हणजे बायद्यतः शब्द असणाऱ्या भाषांची तो गणना करतो व नौद्या वर्गांत वरील ६ व्या वर्गातील म्हणजे वास्तविक शब्द असलेल्या भाषांची गणना करतो. परंतु ही दुसरी वर्गीकरणपद्धति प्रथम शब्द कशास म्हणावे हे निश्चितपणे टरल्याशिलाय स्वीकारतां येण्यासारखी नाही. म्हणून ती जरी बाजूला ठेवली तरी वरीलप्रमाणे अनेक वर्गीकरणपद्धति आपणांस निरनिराळया भाषाशास्त्रज्ञांनी अनुसरूपल्या दिसून येतात. तसेच झेपेने दिलेले वर्गीकरण हे खरोखर प्रत्येक भाषेच्या विकासांतील निरनिराळया तीन अवस्था दाखविते आणि आज हे वर्गीकरण सर्वमान्य झाले आहे असे नाही.

मूळ आर्थन् भाषा—लेपेरेने वास्तविक भाषाशास्त्रीय अभ्यासामध्ये टाकलेली महसूत्राची भर म्हणजे त्यांने मूळ आर्थन भाषेची रचना कशी असावी यासंबंधी संशोधन व दिग्दर्शन करण्याचा केलेला प्रयत्न हे होय. ही मूळ आर्थन भाषा संस्कृत, प्रीक, लेटिन, गॅथिक या सर्व भाषांच्या मुळाशीं असलेली भाषा होय व आजचा इंटेलियन, स्पॅनिश, फ्रेंच इ० भाषांचा जो मूळ लेटिन भाषेशी संबंध आहे तोच या वरील भाषांचा मूळच्या आर्थिन भाषेशी होता व या हश्चीने प्रयत्न करून त्यांने मूळच्या आर्थन भाषेचे स्वरूप कसे असावे यासंबंधी सोशाहण विद्वेवन केले आहे व या विद्वेवनामध्ये निरनिराळया भाषांचा विकास काढकरा होत गेला याचा इतिहास आपणांस पदावयास सांपडतो. अशा रीतीने लेपेरेने मूळ आर्थन भाषेचा नमुना म्हणून एका कध्येचे त्या भाषेत रूपांतरहि दिले आहे. आतां अशा तंडेने मूळ भाषेचे स्वरूप आपणांस खरोखर शोधून काढता येईल काय हा प्रभ आहे व यांचे उत्तर ही गोष्ट केवळ कांहीं अशांनेच संभवनीय आहे असेच आपणांस द्यावै लागेल.

तौलनिक अभ्यास—प्राग युनिवैसिटीतील लेपेरेचा सहाध्यापक जॉर्ज कर्टिंग्स हाहि त्या वेळचा एक महसूत्राचा भाषाशास्त्र होऊन गेला. यांने प्रीक भाषेचा अभ्यास केला होता व त्रीक व्युत्पत्तिशास्त्रांत यांने वरीचशी मुळारणा केली. अभिजात भाषा व जर्मन भाषा यांच्या व्युत्पत्तीमधील दुवा जोडण्यासहित यांने बरेच साहाय्य केले. याच सुमारास होऊन गेलेला जोहान निकोलाय मॅडविंग यांने युरोपियन अभिजात भाषांचा विशेषत: चांगला अभ्यास केला होता. यांने भाषाशास्त्रांतील संदिग्धाता व गूढपणा या गोष्टीस विरोध करून त्यांतील तत्त्वे सामान्य तर्कशुद्धतेस पट्टील अशा तंडेने विषद करण्याचा प्रयत्न केला. विशेषत: त्यांने असे प्रतिपादिले आहे, आजशालच्या लोकांप्रमाणे विकास काळच्या लोकांवाहिं उद्देश भाषेस पद्धतशीर स्वरूप देण्याचा किंवा तिची रचना विशेष पद्धतशीर बनविण्याचा नसून केवळ आपल्या मनांतील विचार दुसऱ्यास समजतील अशा रीतीने मांडणे पवडाच होता व त्यामुळे सर्व भाषांनुन आपणांस पद्धतशीरपणाचा अभाव आढळकून येतो. परंतु भाषा तयार करण्याची कला आजच्या प्रमाणे पूर्वीच्याहि लोकांना सर्वीकालीं अवगत होतो. मॅडविंग यांने ध्यनिविषयक व व्युत्पत्तिविषयक संशोधनाला महसूत्र वाजवी-पेक्षा कमी दिले होते. तथापि एकंदरीत त्याचे सिद्धांत इतर तत्वालीन कांहीं यिद्वांपेक्षां अधिक पायाशुद्ध होते. परंतु त्यांने आपके निंबध डॅनिश भाषेत लिहिल्यामुळे त्यांकडे तत्कालीन लोकांचे फारसे लक्ष गेले नाही व त्यांने प्रतिपादिलेल्या वन्याचशा

गोष्ठी छिट्ठने बैरेसारख्या इंग्रजीत लिहिणाऱ्या भाषाशास्त्रज्ञांनी स्वतंत्रतेने पुढे मांडल्यामुळे त्यांस अधिक महत्त्व मिळाले. याच-वेळी तौलनिक व ऐतिहासिक भाषाशास्त्राची वाढ वरीच झाली. निरनिराळया भाषांचा तौलनिक अभ्यास करणारे बरंच पंडित पुढे आले. उदा० संस्कृत भाषेमध्ये वेस्टर्न्हार्ड आणि वेनफे; संबङ्गांनिक भाषांत मिकलॉसिश आणि श्लेषे; व केलिंक भाषेत झूस वरैरे. गांठॉनिक अथवा जमानिक भाषांचा अभ्यास करणारे ग्रिमेचे बरेच अनुयायी होते व प्रेफरिक डिश व त्याचे शिष्य हे रोमनिक व्युत्पत्तिशास्त्रामध्ये प्रगति कीत होते व याच वेळी भाषाशास्त्राचा पद्धतशीर व ध्वनि, रूपे, शब्दशब्दना व वाक्य-रचना या सर्व अंगांनी अभ्यास चालला होता व त्यांचा एकमेकांशी संबंधहि शोधण्यांत येत होता.

मँक्समुळर व व्हिट्टने—याच सुमारास १८६१ साली मँक्समुळरने भाषाशास्त्रावर व्याख्याने दिली; त्यांत त्याने विशेषत: श्लेषेरच्या प्रमुख कल्पनांचा पुरस्कार केला व भाषाशास्त्र हे एक भौतिकशास्त्र असून ऐतिहासिक पद्धतीवर रचलेल्या व्युत्पत्तिशास्त्राचा याशी काही संबंध नाही असे त्यांने प्रतिपादन केले; परंतु त्यांने प्रत्यक्ष उग्या गोष्ठीचे विवेचन आपल्या व्याख्यानांत केले त्यांवरून भाषाशास्त्राच्या भौतिकत्वाच्या विशद्दव अनुमान निवारत. व अखेरीस भौतिकशास्त्राची जी आपण व्याख्या ठरवू त्यावर ही गोष्ठ अवलंबून आहे असे म्हणून त्यान आपली सोडवणूक करून घंटली आहे. तथापि श्लेषेर किंवा मँक्समुळर यांच्या भाषा हे एक भौतिकशास्त्र आहे या उपत्तास विशेष अनुयाया मिळाले नाहीत व उलट कृप्तिश्वस, मँडविग व छिट्ठने यांनी या गोष्ठीस विरोधच केला. तथापि या भौतिकत्वांचा भाषाशास्त्राच्या वाढीवर व इतिहासवर वराच परिणाम झाला. विशेषत: तत्कालीन भाषाशास्त्रज्ञांनी जे प्रश्न संशोधनाकरितां आपल्यापुढे घेतले व त्यांने ज्या पद्धतीने संशोधन केल त्यांमध्ये आपणांस ही दृष्टि आढळून येते. ग्रिमपासून पॉट, श्लेषेर व त्याचे अनुयायी या मँडवींनी ध्वनिमूलक अथवा उच्चारमूलक साद्वयावरून निरनिराळया भाषांची तुलना केली व निरनिराळे ध्वनिशास्त्रीय नियम बनविले व ते लावून व्युत्पत्तिशास्त्रीय संशोधनास अधिक निश्चित स्वरूप दिले. परंतु या ध्वनिशास्त्रांचा अभ्यासास प्रत्यक्ष उच्चाराच्या संशोधनाचे पाठवल नसल्यामुळे हे व्युत्पत्तिशास्त्रीय संशोधन केवळ निर्जीव व यांत्रिक स्वरूपाचे झाले. त्याला आतिमक पाठ्यशळ नव्हते. कोठेले तरी शब्द, स्वर किंवा व्यंजने किंवा शब्दांची रूपे वेजन ह्यांची कोठल्या तरी रूपाशी तुलना करण्यांत येत असे व त्यामुळे प्रत्यक्ष ती भाषा बोलणारे लोक अथवा व्यक्ति यांचा विसर पडल्यासारख दिसत असे व किंवंकदां त्या भाषाशास्त्रज्ञांस अनेक भाषांतील ध्वनिविषयक अथवा उच्चारविषयक नियमांचे किंवा व्याकरणांतील रूपांचे झान असे परंतु प्रत्यक्ष त्या भाषांचे विशेषसे झान नसे; निदान फारसा प्रत्यक्ष यांचा त्या भाषांशी झालेला नसे. श्लेषेर यास ही गोष्ठ कदून चुरूली होती व त्यांने मरणापूर्वी लिहिलेल्या आपल्या शेवटच्या पुस्तकांत असे म्हणूळे आहे की, निरनिराळवा भाषांच्या व्याकरणावरोबर त्या भाषांचे प्रत्यक्ष झान असणे ही गोष्ठ अतिशय महत्त्वाची आहे. त्यामुळे तौलनिक व्याकरणास निरनिगळया भाषांच्या प्रत्यक्ष नमुन्यांची अत्यंत आवश्यकता आहे. नाही तर तौलनिक व्याकरणांत निरनिराळया एकभाषासंभव भाषांमध्ये असलेल्या साद्वया-वरच विशेष भर देण्यांत येतो व त्यांतील प्रत्येक भाषेच्या विशिष्टांकडे दुर्लक्ष होते. दुसरी महत्त्वाची गोष्ठ अशी की व्याकरण-मध्ये आपणांस फक्त विशिष्ट बाजूचे झान होते. परंतु त्या भाषेच्या स्वरूपाचे यथार्थ झान व्हावयास त्या ग्राहितील कांहीं तरी लिखाणाचा अभ्यास करणे अवश्य अमून त्यांतील निरनिराळी रूपे इतर संबद्ध भाषांशी कर्शी सदृश असतात किंवा त्यांचा काया संबंध असतो हे पाहिले पाहिजे. त्यावेळी जरी ऐतिहासिक व तौलनिक ध्वनिसाद्वयावरच विशेष भर दिला जात हाता तरी कांहीं भाषाशास्त्रज्ञांनी अभ्यास करीत असलेले आपणांस आढळतात. उदा० हेमन स्टेन्यॉल यांने भाषेच्या मानसशास्त्रीय विवेचनावर ग्रंथरचना केली परंतु त्याच्या ग्रंथाच्या दुर्बोधतेमुळे त्याकडे फारसे कोणांचे लक्ष गेले नाही. भाषाशास्त्रांचे सर्वांसामान्य विवेचन करणारा श्लेषेरनंतरचा महत्त्वाचा ग्रंथकार म्हटुला म्हगजे बुद्धिम डिवट छिट्ठने हा अमेरिकन ग्रयकार होय. याच्या ग्रंथांची (भाषेचा अभ्यास, भाषेचे आयुष्य व वृद्धि) अनेक भाषांत भाषांते झालीं व त्याचा प्रतिस्पर्धी मँक्समुळर याच्या इतकेचे ते लोकप्रियाहि झाले. मँक्समुळर व यामध्ये मुळय मतभेद म्हटुला म्हणेजे हा होता की, छिट्ठनेच्या मतांने भाषा ही मनुष्यांने एकमेकांचे विचार समजण्याकरितां उत्पन्न केली असून शब्द हीं केवळ सांकेतिक चिन्हे आहेत व त्यांत कोणताहि तदेहेचा गूढपणा नाही. अर्थात् विशिष्ट शब्दांना जो विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला तो केवळ निर्जीव असेही जमून चर्चा करून ठरविला असे नव्है तर एकमकांच्या समजुर्तीवरून व संवयीवरून तो निश्चित झाला असला पाहिज. या दोन भाषाशास्त्रज्ञांतील किरकोळ मतभेद बाजूला ठेवले तर हे दोवेहि विसाव्या शतकांतील महत्त्वाचे भाषाशास्त्रज्ञ होते व त्यांनी गेल्या पक्षास वर्षात झालेल्या भाषाशास्त्रीय शोधांचे आपल्या ग्रंथांत उत्कृष्ट दिग्दर्शन केल व विशेषत: आर्यन भाषेतील शब्द व रूप यांचे अधिक स्पष्टीकरण करून तत्कालीन भाषाशास्त्रीय उपपत्तीचे स्पष्टपणे आविष्करण केले. अर्थात् आज त्यांच्या सर्वच उपपत्ती प्राप्त मानल्या जातात असे नव्है तर त्यांतील कांहीं केवळ त्यांचे सोझम देण्यांत आलेल्या आहेत.

संस्कृत व इतर भाषा--परंतु वरील भाषाशास्त्रज्ञानी, मूळ आर्येन भाषेतील शब्दांची रूपे संस्कृतभाषेत कायम राहिलीं असून ग्रांक, लेटिन वर्गे युगोपीय भाषा या संस्कृत भाषेपेक्षां सूक्त भाषेपासून अधिक दूरल्या आहेत असे जे तत्त्व प्रतिपादन केले हाते ते तितक्या पूणतेने पुढे टिकाव घरीत नाहींसे ज्ञाले. तालब्य नियमावून संस्कृतपेक्षां प्रीक भाषेमध्ये काही वावर्तीत शब्दांची रूपे मूळच्या भाषेशी अधिक जवळच्या आहेत असे दिसून आल्यामुळे या भाषावंशांतील भाषांच्या परस्पर संबंधाबदलच्या पूर्वीच्या उपरात्मा वराच घक्का मिळाला व कर्दिं भसने म्हटल्याप्रमाणे संस्कृत भाषा म्हणजे भाषाशास्त्राची जी अगदी देवता म्हणून मानण्यांत येत असे व तितक्यावर जी अंशब्रदा ठेवण्यांत येत असे ती आतां मागे पडत आहे. याच मुमारास कार्ल वृद्धीर याने प्राचीन गॅर्डॉनिक भाषेमध्ये जी व्यंजनप्रक्रिया होत असे ती त्यांतील स्वराधातावर अवलंबून असे व या स्वराधाताचे स्वरूप आपणास संस्कृत भाषेच्या प्राचीन स्वरूपांतच अवशिष्ट राहिलेले आढळते आणि अर्वाचीन गॅर्डॉनिक भाषेमध्ये ते अगदी बदलून गेले आहे ही गोष्ट निर्देशनास आगली व यामुळे शब्दांच्या एकवचनांतल्या एका व्यंजनाबद्दल अनेक वचनांत दुसरच व्यंजन जे येते ते त्यांतील स्वराधात बदलल्यामुळे होय ही गोष्ट स्पष्ट ज्ञाली. (उदा. इंग्रजीतील एकवचनी वॉज याचे अनेकवचन वेअर होत. याचे कारण पहिल्या शब्दांत स्वराधात आरंभी असतो तर दुसऱ्या शदांत तो अखंरीस असतो.) अशा तंदेच्या शोधामुळे भ याशस्त्रीय नियम इतर शास्त्रोय नियमांप्रमाणे अवाधित आहेत ही गोष्ट अधिक निर्देशनास आली.

नवीन व्याकरणशास्त्रज्ञ--यानंतर येणाऱ्या नवीन तहां व्याकरणशास्त्रज्ञांनी ध्वनिविषयक नियमांस पुष्टकलच महत्व देऊन त्यांसु मुठीच अपवाद असणे शक्य नाहीं असे प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली. यामध्ये प्रवर्तम आपणांस लेस्टिकन याच नांव आढळते. त्यानंतर ब्रुगमन, डेलब्रुक, ऑस्थॉफ, पॉल वर्गेरे येतात. ऑस्थॉफ असे प्रतिपादीत असे की ध्वनिविषयक फरक हे शब्दांचे अंगभूत असून सादृश्यविषयक फरक हे मानसिक क्रियेचे द्योतक होत. अर्थात् हे त्याचे म्हणणे खरे नव्हते. तथापि ध्वनिविषयक व सादृश्यमुळे अशा तंदेचे दोन विहार शब्दांच्या रूपामध्ये होतात ही महत्वाची गोष्ट याने निर्देशनास आगली. जे फरक ध्वनिविषयक नियमाप्रमाणे होत नसत त्यांचे कारण शोधून काढणे या शास्त्रज्ञांना भागच होते, व त्यामुळे हे फरक सादृश्यमुळक होत ही गोष्ट त्यांनी पुढे मांडली. परंतु प्रारंभी अशा तंदेचे फरक हे ग्रामक सादृश्यामुळे होतात अशी समजूत होती. परंतु सादृश्यमुळक विकार हे भाषेमध्ये उत्तरकाऱ्यी आले नसून भाषेच्या वाढीमध्ये ते एक महत्वाचे अंग आहे ही गोष्ट या नवीन तहां शास्त्रज्ञांनी पुढे मांडली. या नवीन टर्णीने विचार करण्यास प्रवर्तम हरमन पॉल याने सुरवात केली. त्याचे म्हणणे असे होते की अगदी मूळची इंडो-जप्यानिक भाषेची तितक्या शाखा पडण्या पूर्वीची स्थिति घेतली तरीमुळां तीमध्ये आपणांस धारु, प्रत्यक्ष वर्गेरे न आढळतां प्रत्यक्ष शब्दाचे लृपीस पडतील ही गोष्ट विसरतां कामा नये, व अशा शब्दांच्या संप्रदावरच प्रत्येक मनुष्याला बोलणशक्तितां अवलवून राहावे लागते. प्रत्येक वेळी मूळ शब्द घेऊन त्यास प्रत्यक्ष लावून त्यांचे योग्य ते रूप बनविण्याची किया बोलणारा मनुष्य करीत असणे शक्य नाही. अर्थात् प्रत्येक शब्दाची सर्व रूपे त्याला तोंडपाठ येत असेही शक्य नाही. कारण अशी सर्व रूपे ध्यानांत ठेवणे अशक्य आहे. परंतु प्रत्येक नामाचे किंवा क्रियापदाचे पूर्वी कर्धी न ऐकिलेलेही रूप योग्य प्रसंगी बनविण्याचे मनुष्याला ज्ञान असते. अर्थात् हे रूप बनवितांना दुसऱ्या शब्दांची तरी निरनिराळी रूप त्याला ठाऊ असतात त्यांवसून तो बनवीत असतो. अशी निरनिराळी रूपे वरचेवर बनत असतात व त्यांचे व्याकरणांतील प्रकारांप्रमाणे निरनिराळे वर्गही तयार होतात. परंतु त्यांचे व्याकरणमूळक ज्ञान अथवा स्थान व्याकरणाचे शिक्षण मिळाल्याशिवाय निश्चित होत नाही. परंतु अशा तंदेचे निरनिराळे वर्ग बनवण्यासुक्ळे ते लक्षांत ठेवण्यास व योग्य प्रसंगी त्यांचा उपयोग करण्यास मदत होते आणि याचेच नांव सादृश्य. यावून प्रत्येक मनुष्य बोलतांना शब्दांची सादृश्यमूळक निरनिराळी रूपे बनवीत असतो ही गोष्ट स्पष्ट होते. या किंवर्ची स्मरणपूर्वक उपस्थिती व सहाचर्यमूळक नवीन उत्पत्ति हीं दोन मुख्य अंगे आहेत. एखादा व्याकरणामध्ये किंवा कोशामध्ये भाषेतील सर्व शक्य तितके शब्द अथवा रूपे आलेली आहेत असे मानणे चुकीचे होईल. प्रत्यक्ष भाषा ही व्यक्तिगत असते व शास्त्रोय संशोधनामध्येही भाषेची व्यक्तीप्रासून फारकत करतां येणार नाही. आपणांपुढे एखादा शब्दाचे विशिष्ट रूप आले असतां ते प्रचलित भाषेमध्य आढळते किंवा नाही किंवा त्या भाषेच्या व्याकरणाच्या नियमांप्रमाणे ते बनते किंवा नाहीं या प्रश्नापेक्षां ते विशिष्ट रूप त्या बोलणाऱ्या व्यक्तीने आपल्या स्मरणशक्तीमुळे उच्चारले असेल काय किंवा ते स्वतःच बनवून त्याने त्याचा प्रथमच उपयोग केला असेल काय व तम्हे असेल तर कोणत्या सादृश्यामुळे? हे प्रश्न विचारणेच प्रत्येक शब्दांच्या निरनिराळाचा रूपांचे वास्तविक ज्ञान होण्यास आवश्यक आहे. जेव्हा एखादा मनुष्य मेंद्रें असा शब्द उच्चारस्तो तेब्हां तो शब्द त्याने दुसऱ्या कोण पासून एकलेला असणे शक्य आहे किंवा त्यास मेंद्रूं हा एस्वचनी शब्द ठाऊक असून कौंकल, शास्त्रं ३० शब्दांच्या अनेक वचनाप्रमाणे त्यास त्यांचे 'मेंद्रै' असे अनेकवचन शुचले असण्याचा संभव आहे. परंतु त्याची स्मृति

अर्धवट असन जर बांसरे, कोकरे या शब्दांशी मेंदरे या शब्दाचें त्याच्या मनांत साहचर्य नसतें तर तो विसर्वनहि आण्याचा संभव आहे. व वरील साहचर्य हे त्यास शब्दाचें स्मरण करण्यास उपयोगी पडते. तेव्हां प्रत्येक शब्दाच्या बाबतीत स्मरणशक्ति घ साहचर्य यांचे कार्य किती अंशांनी असते हे ठरविणे कठीण आहे.

अर्वाचीन हृषि—याप्रमाणे भाषाशास्त्राचा मुख्य विशेष ती भाषा बोलणारा व्यक्तिसमूह हा बनला व भाषाशास्त्रांचे विशेष लक्ष भाषेमध्ये फरक पडण्याची कारणे कोणती व ते कसकसे होत जातात व त्यांचे वर्गीकरण करून करावे या प्रश्नाकडे वळले. या प्रश्नावर अनेक भाषाशास्त्रांनी आपले विचार प्रकट केले; परंतु यांमध्ये हरमन पॉल यांने या प्रश्नांचे विवेचन अधिक पूर्णीतेने केलेले आढळते. यांने लिहिलेल्या प्रंथाच्या अनेक सुवारून वाढवलेल्या आवृत्ती निशाल्या व या प्रंथाचा भाषाशास्त्रीय विचारावर फार महत्वाचा परिणाम घडला. तसेच यांने बॉप व श्लेषर यांनी दुर्लक्ष केलेला व्याकरणांतील वाक्यरचना या भागाकडे विशेष लक्ष दिले व त्यावेळच्या भाषाशास्त्रांनां भाषेच्या ऐतिहासिक व तौलनिक पद्धतीच्या अभ्यासाने भाषेच्या बाष्यस्वरूपाप्रमाणे तिच्यांतील वाक्यरचनेवरहि बराच प्रकाश पडतो असे दाखवून दिले. या कालचे भाषाशास्त्रज्ञ या शास्त्रांतील नव्या नव्या महत्वाच्या प्रश्नांकडे जसे लक्ष देत होते तसेच पूर्वीच्या भाषाशास्त्रांनी विशेष महत्वाच्या मानलेल्या कांही प्रश्नांकडे त्यांनी अगदी दुर्लक्ष केले होते असे आपणांस आढळदून येते. उदा० न्याकरणांतील निरनिराळ्या प्रत्ययांचे मूळ काय किंवा भाषेची प्रथम उत्पत्ति कशी झाली असेल इ० प्रश्नांचा उत्तरकाळीन भाषाशास्त्रांनी विचारच करण्यांचे सोहून दिले असल्याचे आपणांस दिसून येते. या काळीं भाषाशास्त्रीय संशोधन विशेष जोराने चालू असलेले आढळते. त्यामध्ये ध्वनिशास्त्रीय संशोधनास विशेष प्राधान्य दिलेले आढळते. त्यांतहि ध्वनि किंवा उच्चार पद्धतीचा अथवा वागिंद्रियपद्धतीचा विचार अधिक केलेला आपणांस आढळदून येतो. तसेच भाषेच्या बाष्यस्वरूपाच्या त्यांतील वाक्यरचना पद्धतीच्या व शब्दार्थशास्त्राच्या अभ्यासाकडे हि विशेष लक्ष दिल्याचे दिसते व शब्दांचा एकाकी स्वरूपांत अभ्यास न करतां ते वाक्यांचे अथवा संचार भाषणाचे अवयव आहेत अशा दृष्टीने त्यांचे संशोधन करण्याची प्रवृत्ति अधिक दिसून येते. ध्वनिविषयक अभ्यासांतहि संधिनियम व एकंकर वाक्याचा उच्चार सांस महत्व दिल्याचे आढळते. तसेच स्वरावात यांचेहि योग्य महत्व मानण्यांत आल्याचे दिसून येते. तसेच शब्दांची निरनिराळी रूपे व वाक्यांतील त्यांचा उपयोग व त्यांचे कार्य म्हणजे एकंदरीत वाक्यरचना या गोष्टीसहि या अभ्यासांत योग्य स्थान दिलेले दिसून येते व शब्दांचा परस्परांशी असलेला संबंध निश्चित करण्याच्या पद्धतीमधूनच अलीकडील शब्दार्थशास्त्राची उत्पत्ति झालेली आपणांस आढळते. अर्थात् या सर्व गोष्टी निरनिराळ्या भाषांतील प्रंथांचे प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त करून घेतल्याशिवाय साध्य होणे शक्य नव्हते. यामुळे सामान्य भाषाशास्त्रज्ञ व विशिष्ट भाषेच्या व्युत्पत्तीचा अभ्यासक यांमध्ये पूर्वी जो आपणांस विरोध आढळदून येत होता तो हव्हहू नष्ट झाला व अनेक विद्वानांनी भाषाशास्त्राच्या विशेष शासेवर व तत्संबंध व्युत्पत्तिशास्त्र यावर एकाच वेळीं प्रंथरचना केलेली आपणांस आढळदून येते व यामुळे या दोन्हीहि शास्त्राखांचा फायदा झालेला आहे. तसेच अलीकडे जिवंत भाषांचा अभ्यास करण्यास प्रचलित भाषेचा आवश्यकता आहे ही गोष्ट अधिक स्पष्टपणे निर्दर्शनास आणली गेली. विशेषतः हेन्री स्वीट यांने ही गोष्ट प्रामुख्याने पुढे मांडली व आतां कोणताहि भाषाशास्त्रीय सिद्धांत मांडावयाचा झाल्यास त्याला प्रचलित भाषेचा आधार असला पाहिजे ही गोष्ट स्पष्ट झाली असून त्यासुले प्रचलित भाषांचे ज्ञानहि अधिक वाढत आहे. गेल्या चाळीस वर्षीत अनेक विद्वानांनी भाषाशास्त्राच्या क्षेत्रामध्ये पारंपरिग्राम केले आहेत. त्यांतील नांवे घ्यावयाचीं झाल्यास पुढील देतां येतील-जॉर्ज व्ही. डी. गेवेलेंडस, व्हुइलहेल्म वुट, बैली, कोर्टने, ब्लूमफिल्ड, डेलब्रुक, व्हॉन गिनकेन, हेल. हेन्री, हर्ट, अंलेक्स कॉक, मेलेट मेरिंगर, नोरिन, ओअर्टेल, पेडरसन, सेंडफिल्ड, शुशार्ट, सेकेहाये, स्ट्रीटबर्गा, स्टर्टचॉन, सटर्लिन, स्वीट, उह्लेनबेक, वॉसलर, वेशस्टर, इ०.

वरील विवेचनावरून आपणांस असे दिसून येईल कीं प्रारंभीच्या भाषाशास्त्रांनी भाषांचे वर्गीकरण वर्गेरेसारख्या मोठमोठ्या प्रश्नांचा विचार करून सामान्य सिद्धांत शोधून काढण्याकडे हृषि ठेवली होती. परंतु अर्वाचीन भाषाशास्त्रांची हृषि निरनिराळे शब्द, त्यांची रूपे व ध्वनि यांची विस्तृत प्रमाणावर तुलना करून त्यांचे स्पष्टीकरण करण्याकडे असते व त्यांची उत्पत्ति किंवा भाषापद्धतीचा विकास किंवा भाषेची रचना अशासारख्या प्रश्नांस ते बाजूला टाकतात तेव्हां यांपर्की अधिक महत्वाची गोष्ट कोणी असा प्रश्न आपल्यापुढे उभा राहातो. अर्वाचीन शास्त्रज्ञ भाषाविषयक सर्वसामान्य सिद्धांत प्रतिपादन करून धोक्याचे आहे असे म्हणतात परंतु शास्त्रांचे ध्येय स्पेन्सरच्या शब्दांत सांगावयांचे म्हणजे ज्ञानाचे एकीकरण करून हे आहे. आणि त्यामुळे मोठमोठ्या प्रश्नांचा विचार करून सामान्य सिद्धांत शोधून आवश्यक होय व अर्वाचीन अभ्यासांत या गोष्टीकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे

त्यास रुक्षता प्राप्त झाली आहे. तसेच त्यामध्ये डग्यापक दृशीहि आढळत नाहीं व त्यांनी भाषांचे तौलनिक महात्मापण करण्या-कडेहि लक्ष दिले नाहीं. तसेच विशिष्ट शब्द द्विवा त्याचे विशिष्ट रूप यांस प्राचान्य देण्याचे कारण काय? किंवा भाषेतील शुद्ध-अशुद्ध कशास म्हणावे, तसेच भाषेत होत जाणारे फरक इष्ट आहेत की अनिष्ट आहेत, तसेच प्रवादी सर्व राष्ट्रास बोलतां व समजां येईल अशी सावराष्ट्रीय भाषा बनवितां येणे शक्य आहे काय ह. प्रश्नहि खरोखर महात्मा आहेत व त्यांचे शास्त्रीय छट्ठीने संशोधन झाले पाहिजे. परंतु अर्वाचीन शास्त्रज्ञ अशा कल्पनाना वेडगळ घरवितात द्विवा त्यांची टवाळीहि करितात. परंतु या प्रश्नांकडे व्याख्यापूर्वी आपण भाषेची वाढ प्रथम कशी होत जाते हा पाहू.

भाषेची उत्पत्ति--भाषेची उत्पत्ति प्रथम कशी झाली असावी यांमध्यांची आतांपर्यंत अनेक अभ्यासकांनी अनेक मते व्यक्त केलेली आढळतात. यासंबर्धीची प्रार्थमिक कल्पना म्हणजे ईश्वराने भाषा निर्माण केली ही होय. ईश्वराने सर्व वस्तु निर्माण केल्या व त्यांस नांव ठेविली. हीच कल्पना क्रुरवेदांत 'बृहस्पते प्रथम वाचो अंग यत् प्ररत नामधेयं दधानः।' (ऋ. १०.७१.१) या क्रुरेत व्यक्त केलेली आढळते बायबलांतहि हीच कल्पना आढळते. परंतु चिकित्सक अभ्यासकास ही कल्पना मान्य होणे शक्य नाही. तेव्हां तो भाषेचे अधिभौतिक कारण शोधू लागतो. सृष्टीमध्ये भाषा असणारा म्हणजे शब्दोच्चार करणारा एकत्र मनुष्यप्राणीच आडे असे नाही, तर इतरहि कांही प्राणी शब्द करतांना आढळतात. पक्षी, माझडासारखे सस्तन प्राणी हे शब्दांनी व मुश्यांसारखे प्राणी कांही विशिष्ट अवयवांचे चलनवलन करून आपल्या मनांतील इंगित व्यक्त करण्यास समर्थ असतात. पण या बाबतीत मनुष्यप्राण्याची रचना अधिक सोईस्कर आहे. त्यास दान पायांवर चालतां येत असल्यामुळे खाचे हात मोकळे राहतात व हातांत ओझे घेऊन शब्द करावयास त्याचे तोंड मोकळे राहते. त्याला आपल रक्षण केवळ कुञ्ज्यासारखे तोंडाने चावून करावयाचे नसते, तसेच त्यास उदरंभरणासहि गाईसारखा पुष्कळ चारा खावा लागत नाही. त्यामुळे त्यास तोंडाने गांगे किंवा शब्द करणे अधिक सुलभ असते. पण या शब्द करण्यापासून भाषा कशी उत्पन्न होते हा प्रश्न आहे. याची उत्तरे निरनिराक्षय अभ्यासकांनी निरनिराळी दिली आहेत.

अनुकरणमूलकता--भाषा इतर प्राण्यांच्या शब्दांच्या अनुकरणाने उत्पन्न झाली असे एक मत आहे. पक्ष्यांची व कांहीं प्राण्यांची नांवे त्यांच्या शब्दावलून पडलीं आहेत ही गोष्ट स्पष्ट आहे. कोकिल हा शब्द अनेक भाषांत जवळ जवळ याच रूपांत आढळतो. उदा. सं. कोकिला; ग्री. कोक्रुप; लॅ. कुकुलस; फ्र. कुकु; इं. कुकु; कुकुलो; प्र. जुनीफे कोगुल; प्रा. नी. जर्म. कुकु; उ. नी. जर्म. कुकु; डच कोएकोएक; अं. सं. गीक; डं गिअंग; स्वी. गोक; आइस्लॅंडिक गौक; प्रा. उ. जर्म. कौच; इं. कुकु; प्रा. कोइल; हिं. कोएल; का. कोगिले. इ. यास्कानेहि पदिनामे शब्दानुकरणावलून पडलीं आहेत ही गोष्ट निरुक्तांत नमूद केली आहे. तसेच नादाचा संबंध असणारे वायवाचक शब्द एका व तुटक स्वरूपाचे असून भाषेतील अनेक प्रकारचे शब्द बनविण्याच्या किंवा त्यांतील संबंध जाडण्याच्या कामीं ते समर्थ होणे शक्य नाही. या मतास 'कुः! कुः! मत' असे म्हणतात.

नादमूलकता--प्रत्येक वस्तुप आघात झाला असतां नाद उत्पन्न होतो व प्रत्येक वस्तुप एक विशिष्ट नाद असतो. यावलून शब्दाचा विशिष्ट नाद व त्याचा अर्थ यांचा कांहीं तरी मूल संबंध असावा व त्यामुळे मनुष्याच्या विशिष्ट भावांचे अस्तीकरण विशिष्ट नादाने होत असते असे हें मत आहे. यासच 'डिगांग मत' असे नांव असून हे मंकसमुद्धरणे पुढ आणले होते पण लवकरच ते टाकून दिले.

निःश्वासमूलकता--जेव्हां मनुष्य एखांदे श्रमांचे काम करीत असतो तेव्हां तो विशिष्ट तन्हेने शास बाहेर टाकतो व मानून मधून तो श्वास विशिष्ट आवाजयुक्त अथवा शब्दयुक्त असतो. ओझे उचलणारं लोक किंवा श्रमांचे काम करणारे लोक ते काम करीत असनना कांहीं तालवऱ्द उद्धार काटताना अथवा गांगे म्हणतांना आपगांला आढळतात. त्या विशिष्ट उद्धरांवलून साहचर्यामुळे तर्तन्त्कयाबोधक शब्द निवाले असावे असे एक मत आहे. यास 'यां हे हो' असे नांव असून याचा पुरस्कर्ता नॉयर हा आहे.

प्रेमोद्भारमूलकता—तथापि या वरील कोणत्याहि एका विशिष्ट मताचा अंगीकार केला असता भाषेतील सर्व प्रकारच्या शब्दांची उपर्यात लागत नाही, तर या सर्वांचा योडाफार आश्रय वेऊन व प्रत्येक भाषेचा इतिहास अभ्यासून भाषेच्या उत्पत्तीची मीमांसा लालिली पाहिजे अशा त-देने विचार करून जेस्परसन याने भाषा ही प्राथमिक अवस्थेतील मनुष्यांपाणी आपल्या उत्कट भावना व विशेषतः प्रेमविषयक भावना व्यक्त करण्याकरितां जी गाणी वर्गे म्हणत असे किंवा अभ्यास व नादयुक्त शब्द उच्चारीत असे त्यावरून बाली असावी असे मत नमूद केले आहे.

भावनाव्यक्तिमूलकता—तथापि वरील मतांचा परामर्श घेतां असे दिसते की, मनुष्याच्या मनामध्ये कांही कल्पना उत्पन्न झाली, त्याने एखादी आश्रयेकारक गोष्ट पाहिली, त्यास अतिशय आनंददायक अशी गोष्ट घडली किंवा त्याने एखादे पराक्रमाचे कृत्य नेले किंवा पाहिले म्हणजे त्याच्या मनांत जे विकार उत्पन्न होतात-ज्या भावना उत्कृतात-त्या व्यक्त करण्याची त्यास उत्कट इच्छा उत्पन्न होते. एखादा सुंदर रेखाचा पाहिला की आपल्या सहचराचे त्याकडे लक्ष वेधाव असे त्यास वाटते, सुंदर गाणे ऐकले की त्याचे अनुकरण करावे असे वाढते, परक्रमाचे कृत्य पाहिल्यास त्यास शाबासकी द्यावीशी वाटते. याप्रमाणे भावनांची उत्कृता उद्घारूणाने बाहेर पडते, य भावना प्रेमविषयक, वीरसात्मक, हर्षात्मक, शोकपूर्ण वर्गे अनेक प्रकारच्या असू शकतील व त्या प्रमाणे निरनिराळे उद्घार मनुष्याच्या तोऱ्हन बाहेर पडतील व प्रेमगमाहवयांमें त्या उद्घारात निरनिराळे अर्थे उत्पन्न होतील. याप्रमाणे अनुकरण, भावनिर्दर्शन वर्गेप्रासून शब्दांचा व नंतर भाषेची उत्पात झाली असली पाहिजे.

प्राथमिक व प्रगत भाषा--आतां या प्राथमिक भाषेच प्रथमिक अवस्थेतील स्वरूप कसे असाव हे आपणांस ऐतिहासिकवृत्त्या भाषांचा अभ्यास करीत मागे मागेगेले असतां कलण्यासारख आहे अशा त-देन ऐतिहासिक दृश्याने भाषेचा अभ्यास करू लागल्यास आपणास असे दिसून येते की, मनुष्याची प्रवृत्ति भाषेतील शब्दांचे उच्चार अधिकाधिक सुलभ व साधे करण्याकडे असते. मूळ आर्यन् भाषेतील शब्द; उच्चारावयास वरेच अवशड असून संस्कृत नंतर प्राकृतमध्ये ते अधिक मुलभ, तर आज त्याहूनहि सुलभ झाले आहेत. तसेच शब्दांतील स्वराशात नाहींसा होत चालला आहे. आपण आपले विकार प्रदर्शन करण्याच्या कामी अलीकडे पुष्करच संयम वापरतो. परंतु अवंमकृत नोक तेच विकार फारच क्षुद्रतेने प्रकट करतात. तसेच दिवसेदिवस शब्द आंतूढ करण्याकडे प्रवृत्त आढळते. प्रार्थमिक भाषेतील शब्द लंब, उच्चारावयास अवशड, जोडाक्षग्रुप्त व नादयुक्त असावत. अर्वाचीन भाषांपेक्षां प्राचीन भाषांत व्याकरणविषयक रूपेहि अधिक आढळत. उदाहरणार्थ जगंवदामध्ये तुवन्त अथवा हेत्यके रूप करण्याचे १६ प्रकार आढळतात. [अनोन्हे ऐतिहासिक वेदिक व्याकरण पृ. ११०] तसेच शब्दांकूश रूपांत विकार करण्याएवजी अलीकडे सहायक शब्द अथवा अव्यये वापरण्याची प्रवृत्ति अधिक आढळते. पूर्वीच्या भाषा अधिक किल्क तर अलीकडील सुरुसुटीत दिसतात. भाषेची प्रगति अधिक अधिक पृथक्करणात्मक होण्याकडे आढळते. पूर्वीच्या भाषांत व्याकरणविषयक अपवाद, अनियमितपणा वर्गे गोष्टी अधिक आढळतात तर अलीकडे साधारणतः सर्वसामान्य नियमांकडे प्रवृत्ति आढळते. आज असंस्कृत अथवा प्राथमिक अवस्थेतील लोकांच्या भाषांकडे पाहिले असतां वरील गोष्टीची सन्त्यत पटते. ही गोष्ट इमड याने अंदमानी भाषा, मीरोफ याने आफ्रिकेतील भाषा, थोम्सन याने संताळ भाषा, कर याने आस्ट्रेलियन भाषा, यासंबंधी केलेच्या विधानांवरून स्पष्ट होते.

यावरून याच्या मताप्रमाणे प्राचीन भाषा अधिक संघ्या व सुसुटीत असण्याएवजी त्याच्या अगदी उल्ट स्थिति आढळते पूर्वीच्या भाषांतील वाक्य व शब्दरचना अधिक किल्क व अवशड असून अनेक अपवाद, अनियमितपणा वर्गे भानगडी त्यांमध्ये असत. तसेच प्राचीन भाषांमध्ये अमूर्तकल्पनावाचक शब्द कमी असून मूर्तकल्पनावाचक शब्द फार अपत. उदाहरणार्थ टेस्मानियामधील भाषेत अंबा, पेळ, फणस यासारख्या निरनिराळया जातीच्या झाडांस शब्द आहेत पण सर्वसामान्य वृक्षवाचक शब्दच नाही. तसेच मृदु, कठोर, शीत, दीर्घ इत्यादि कल्पना ह्यांस व्यक्त करतां येत नाहीत. द्युमु भाषेत निरनिराळया रंगांच्या गाई दर्शविणारे स्वतंत्र शब्द आहेत पण गाय अशा अर्थी सामान्य शब्द आढळत नाही. ब्राह्मिलमधील वर्की भाषेत असेच निरनिराळया रंगांच्या पोपांतंस स्वतंत्र शब्द आहेत पण पोपट असा जातिवाचक शब्द नाही. परंतु याच प्राथमिक भाषांत एकच पदार्थास अनेक शब्द वापरलेले आपणांम आढळतील. उदाहरणार्थ निषद्गमन्ये पूर्ववीवाचक २१ शब्द दिले आहेत. कदाचित पूर्वी या प्रत्येक शब्दास स्वतंत्र अर्थकक्षा असेल पण आज त्यांतील फरक नाहीसा होऊन ते सर्वसामान्यार्थीने वापरले जातात. अर्थात् एकाच वस्तूमधील योडाफार करक दार्खव्यास स्वतंत्र शब्द असणे चांगले व आजच्याहि भाषांत असे शब्द-समुच्चय आढळतात; उदाहरणार्थ बळ या शब्दास सांड, धांडया, खोळ, पोळ, वसू, पाडा, वळ इत्यादि निरनिराळे शब्द आहेत.

पण त्यांच्या अर्थीत आपणांस थोडाकार भेद करतां येतो व मेद करण्याची प्रवृत्ति व प्रत्येक शब्दास स्वतंत्र अर्थकक्षा निश्चित करण्याची प्रवृत्ति अर्वाचीन भाषांत दिसून येते. परंतु बेलांचा तांडा, लांडगयांची टोळी, माशांचा थवा, हरणांचा किंवा मेडयांचा कळप, माणसांची झुंड इत्यादि समृद्ध या एकाच कल्पनेचे वाचक अनेक शब्द आपणांस आढळतात. ही गोष्ट प्राचीन भाषांत अधिक आढळते पण मनुष्याच्या सामान्य व्यवहाराचाहे अनेक कल्पना व्यक्त करण्यास त्या भाषांत शब्दाच आढळत नाहीत.

तसेच पूर्वीच्या भाषा अधिक काढ्यमय असून शास्त्रापेक्षां काढ्याची उत्पत्ति अधिक जुनी असून भाषेची प्रवृत्ति अधिक अधिक वस्तुनिर्देशक व गद्यमय होण्याकडे आढळते. तसेच विचारापेक्षां विचाराचा प्रादुर्भाव लवकर होतो त्यामुळे पूर्वीची भाषा मानवी विकार दर्शविण्यास अधिक समर्थ असून निरनिराळया विचाराची वाढ कमी झाली असल्यामुळे ते व्यक्त करण्यास कमी समर्थ होती. भाषेचा उगम गद्य वाच्ये अथवा विचारागुक कल्पनापेक्षां मनांतील निरनिराळया भावनांचा उद्देश, उत्कट विकार व त्यांचे प्रदर्शन कराणारे काढ्य यांमध्ये आपणांस शोभेणा पाहिजे. मनुष्य आपले विचार गद्यामध्ये व्यक्त करण्यापूर्वीच अपल्या कल्पना अथवा विकारांचे काढ्यांत अथवा गाण्यांत निवासन करीत असे. अर्थात् हे त्यांचे काढ्य अथवा गाणे म्हणजे आधुनिक संगीताच्या स्वरूपांचे नसून गुणगुणाच्या किंवा लाखण्या-पांवाड्याच्या रूपांचे असे.

मनुष्यास जेव्हां आपले विचार दुम्न्यास कल्पवावे व ते त्यास मम जावे अशी इच्छा झाली असेल त्या वेळी त्याच्या उद्दरांस भाषेचे स्वल्प प्राप्त झाले असले पाहिजे व येथे पद्याएवजी गद्याचा त्याने उपयोग केला असला पाहिजे. अशा वेळी विशिष्ट ध्वनीची विशिष्ट अर्थाशी सांगड घालण्यांत आली असली पाहिजे व या बाबतीत प्रथम अनुकरणात्मक शब्दांम प्राधान्य मिळाले असले पाहिजे. यावेळी चिवचिव करणारी ती चिमगी, कावकाव करणारा तो कावळा अमे शब्द ताबडतोव विशिष्ट पदार्थ-वाचक बनले असले पाहिजेत; पण सर्वच शब्द अशा रीताने बनणे शक्य नाही. बाकीचे शब्द हे बन्याच किया होऊन वळणा-वळणाने सध्यांचे स्वरूप पावले असले पाहिजेत.

तसेच प्राथमिक भाषेतील शब्द बहुंंक मर्ही कल्पना अथवा पदार्थ किंवा वस्तुवाचक असले पाहिजेत. या प्रकारचे प्रथमचे शब्द म्हणजे विशेषनामे होत व हीहि विशिष्ट मनुष्याच्या काही ध्वनिविषयक लक्षी, किंवा विशिष्ट ध्वनी अनेकवार उच्चारण्याचा संबंध वर्गरचन घडली असावी. त्यानतर सामान्यनामे बनली असावी. काही विशेषनामांची सामान्यनामे बनण्याची क्रिया आपल्या भाषेत आजड्ही चालू असलेली आपणांस दिसते. जमळग्नि (रागीट मनुष्य), धूतराष्ट्र (आंधला), विदुर (संकरज) इत्यादि नांवे सामान्यनामांचे स्वरूप पावली आहेत. तसेच प्रथम काही तरी एकामागून एक अशा प्रकारे उच्चारालेल्या ध्वनीस ऐकणाराकडून अनुसूप प्रतिक्रियेचे उत्तर मिळाल्यास त्याच ध्वनीच्या पुनरुच्चारामुळे तीच किंवा पुन्हां पुन्हां उत्तरादाखल घडल्यास त्या ध्वनि. समुच्चयास उच्चारणारा व ऐकणारा याच्या मनांत विशिष्ट अर्थ प्राप्त होतो. अशा तळ्हाने प्रथम विशिष्ट क्रियाबाधक अगर वाच्य-स्वरूपी ध्वनीस अर्थ प्राप्त झाला असावा व त्यानंतर त्यांचे पुनरुच्चरण होऊन निरनिराळे शब्द बनले असावे असे एक मत आहे.

एकंदरीत भाषा प्रथम अर्धवट नादवद्ध ध्वनीच्या वंयक्तिक व विशिष्ट प्रसंगीच्या उच्चारापासून उदय पावून अर्धवट बाक्यखंड अथवा शब्दांच्या रूपाने प्रगट होत गेली असावी. आरंभीचे तिचे स्वल्प प्रिलष्ट व बाजड असून मनुष्याच्या वंयक्तिक लद्दारीवर अवलंबून असावे. परंतु प्रथमपासून तीमध्ये हळू हळू कमी अधिक गतीने पण सारखी प्रगति होत असून तिचे स्वल्प अधिकारिक स्पष्ट, नियमवद, सुलभ व साऱ्ये होत चालले आहे. अटापि कोणतीहि भाषा पूर्णत्वाप्रत पौच्यांनी नाही परिपूर्णी भाषेत प्रत्येक बाब एकाच शब्दाने, व सारख्या बाबी सारख्या शब्दांनी व्यक्त होत जाऊन सर्व विकल्प वरंग नाहीसे होतील, ध्वनि व अर्थ यांचा पूर्ण मिळाफ असेल व अर्थातील निरनिराळया छाटा स्पष्टपणे व्यक्त करतां येतील, तसेच गद्य व पद्य, सौंदर्य व सत्य, विचार व भावना, यांस व्यक्त करण्यास योग्य शब्द असून व्यक्तींस आपले विचार व्यक्त करण्यास स्वातंत्र्य, सुलभता व चाहूता याची कधी वाण पडणार नाही.

मुलांशी भाषा—ही भाषमध्ये प्रगति कसकशी होत गेली असेल हे पाहण्यास आपण आतां लहान मुलांच्या भाषेपासून आरंभ कहू. लहान मुलांच्या भाषेच्या बाढीमध्ये तीन काल असतात. (१) ओरडण्याचा काल, (२) बोबडे बोलण्याचा काल व (३) ड्यावहारिक भाषा बोलण्याचा काल. हा शेवटचा काल बराच दीर्घ असून त्याचे पुन्हां दोन भाग पाढतां येतील—(१) बालभाषेचा काल, व (२) जनभाषेचा काल. पहिल्या काळामध्ये तो आपली वंयक्तिक भाषा बोलत असतो व दुसऱ्या काळांत सामान्य समाजाची भाषा बोलू लागतो. सामान्यतः म, ब, प ही अक्षरे त्यास प्रथम यंक लागतात, असे अनेकांने मत आहे. व यानंतर हळू हळू इतर अक्षरे ते मूल बालू लागते व र वगरेसारखी व्यंजने यावयास त्यास दीर्घकाल लागतो. प्रथम प्रथम मुळे एका वेळी एक एकच अक्षराचा उच्चार करतात व अनेक अक्षरांचे पुनरुच्चारण करतात. त्यामुळे त्यांच्या भाषेत दादा,

पापा, नाना अशा पुनरुच्चारित अक्षरांचे शब्द वरेच असतात. जीं व्यंजने त्यांस प्रथम येत नाहीत त्यांबद्दल तीं दुसरी व्यंजने उपयोगतात. (३० खाऊबद्दल मूळ आऊ म्हणतांना बहुतां आढळून येत.) तीं येऊ लागल्याबरोबर सर्वंत्र तुकीची व्यंजने काढून शुद्ध शब्द उच्चारणयाकडे त्यांची प्रवृत्ति असते. भाषेच ज्ञान व्हावयास केवळ त्या भाषेतील बन्याचशा शब्दांचे ज्ञान होऊन भागत नाही तर ते शब्द एकमेकांशी कांही विवेकित नियमांनी जोडले गेले पाहिजेत म्हणजे त्या भाषेचे व्याकरण माहीत क्षाले पाहिजे. प्रथम प्रथम मुलांस व्याकरणांवर्णी कांहीदि माहिती नसते व तीं बोलतांना निरनिराळ्या शब्दांचा संबंध दाखविण्याच्या किंवा ते एकमेकांशी जोडण्याच्या भानगडांत पडत नाहीत. तर तीं नुसते निरनिराळे शब्द सर्वत्रपणे एकापुढे एक मांडून ठेवतात व कांही वेळा एकाच शब्दावरून सर्वं वाक्याचा बोध करितात. उशा. 'वर' एवढाच शब्द उच्चारून मला उच्चलून घे असें मुळे संगतात. तर 'टोपी' किंवा 'आंगरखा' एवढाच शब्दावरून त्या वस्तु आपणांस वालवयास पाहिजेत असें दर्शवितात. किंवा 'बांडर' (भूर) या शब्दावरून फिरावयास जावयाचे आहे ही गोष्ट व्यक्त करितात. कालांतराने एक शब्दच उच्चारणारे मूळ कांही अधिक शब्द परंतु अर्निवृध रीतीने जोडलेले असें उच्चारून लागते व याप्रमाणे लाची हळू हळू नियमबद्ध वाक्य उच्चारण्याकडे प्रवृत्ति होत जाते. या वाक्तीत एका गोर्धीची त्यास फार मदत होते व ती म्हणजे अनुकरण किंवा पुनरुच्चारण ही होय. आपण लहान मुलाजवळ जे शब्द किंवा जे वाक्य उच्चारतों त्याचा ते पुनरुच्चार करते व अशा रीतीने त्यांचे शब्दांचे व वाक्यांचे ज्ञान बाढत जाते. जेव्हां आपणास एखादी परकीय भाषा शिकावयाची असेल तव्हां अशा रीतीने ती भाषा बोलणाऱ्या मनुष्यांने उच्चारलेली वाक्ये किंवा शब्द यांचा पुनरुच्चार करणे हे फार फाययाच होते. कारण त्यामुळे तीं चांगल्या तन्हेने स्मरणांत राहून वेळेवर त्यांचा उन्हां उपयोग करतां यतो. लहान मुलांस प्रश्नार्थक व निषेद्धार्थी वाक्ये अपोदर येतात असेहि कांही भाषा-शाब्दिकांचे मत आहे. शब्दयोगी अव्यये यावयास मुलांस फार वेळ लागतो असे स्टॅन याने कांही आंकडे देऊन दाखविले आहे, व प्रथम प्रथम मुळे निरनिराळे शब्द धरल्या संयोजक शब्दशिवायच बोलतांना आढळतात. तसेच लहान मुळे भाषा शिकत असताना परकीय भाषा शिकतांना ज्या आपल्या तुका होतात तशाच प्रकारच्या तुका करतांनाहि आढळतात.

मातृभाषा शिकांगे सुलभ कां? — आपणांस आपली मातृभाषा इतका चांगली कशी शिकत? येते यासंबंधी अनेकांनी अनेक कारणे व मते निर्दर्शित केली आहेत. (१) लहानपणी आपेले बागिंद्रिय अधिक चलनसुलभ असते तिकंते मोठेपणी रहात नाही. पण लहान मुळे लहानपणी उच्चारांत फार तुका करतात. (२) लहान मुलांचे श्रवणेद्रिय अधिक तीक्ष्ण व संस्कारक्षम असते. पण त्यासार्ह शिक्षा भवश्य आहे. (३) लहान मुलांस पूर्वीच्या कोणत्याहि संवयी जडेलेल्या नसतात व त्यामुळे कांही दोष ठाळण्यांचे त्यास प्रथम पडत नाहीत अंतो कांहीचे म्हणणे आहे. परंतु त्यांसाहि कांहीं तुका सुहाम टाळाच्या लागतात. (४) स्वीटने एक कारण असे दिले आहे की, लहानपणी मुलांस कोणतच क्षाम क्षरावयाचे नसल्यामुळे त्याला आपली भाषा शिकण्यास परिस्थिति अत्यंत अनुकूल असते. (५) कांहीचे म्हणणे असे आहे की, आनुवंशिक संस्कारामुळे लहान मुलांच्या मेंदूची रचना व वाढ अशी झालेली असंत की, त्यामुळे त्यास आपली भाषा शिकणे अतिशय सोंपे जाते. परंतु एखादे मूळ आईबापांस परकीय असलेली भाषाहि त्या देशांत राहिल्यास मुलभंतने शिकते. (६) जेस्परसनव्या मत या गोट्टीचे कारण त्या मुलामध्येच व त्याऱ्या समर्थवती असलेल्या लोकाच्या त्याजपाशी असलेल्या वतणुकीमध्येच आढळेल. उदा. मातृभाषा शिकण्याचा काल आगुण्यातील अगरी प्रथमची वर्षे हा असल्यामुळे अतिशय साईर्स्कर असतो. त्यावर्वेळी प्रदृशकिं अतिशय तीव्र असते व ती पुढे हळू हळू कमी होत जाते. तसेच लहानपणी परिस्थितींशा अनुलूप होण्याची पात्रता मनुष्याच्या अंगी अधिक असते. दुसरी गोष्ट लहान मुलास त्याची मातृभाषा जितकी सातत्याने ऐकावयास मिळते तितकी एखाया मनुष्यास परकीय भाषा उत्तरव्यांत शिकावयाची असतां मिळत नाही. तसेच लहानपणीं मुलाची आई अथवा दाई तेच तेच शब्द पुन्हां पुन्हां उच्चारून मुलांच्या मनावर ते पक्षेपणी ठविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. तसेच लहान मुलास मातृभाषेचे धडे सर्व काल मिळत असतात. परंतु उत्तरव्यांत एखादी भाषा शिकावयाची असतां आपणांस कांहीं नियमित वेळां व तेहि इतर अनेकां-बरोबर धडे मिळू शकतात. तसेच लहान मुलास जी भाषा शिकावयाची असते ती प्रत्यक्षतः ज्या परिस्थितींसंबंधीं शिकावयाची असत ती परिस्थितींसमार पदात असतां व समार दिसत असता शिकावयास मिळते. तसेच बोलतांना हात असलेल्या हातभावां-बरूनहि त्यास भाषेचे निश्चित ज्ञान हात असते. उलट परकीय भाषा शिकतांना आपण ती अकालीं, भलत्याच परिस्थितींत व छूत्रिम मार्गांने शिकत असतो. याप्रमाणेच ज्यांचा प्रत्यक्ष संबंध नाही अशाहि अनेक गोट्टीसंबंधीचे भाषण मुलस ऐकावयास मिळते व त्याचा त्याच्या मेंदूवर परिणाम होऊन त्याच्या स्मरणांत राहण्यास मदत होते. तो जे जे कांही एकतो त्याचा त्याच्या मनावर परिणाम होऊन तो ते लक्षांत ठेवतो व जक्कर तेह्वा त्याचा उपयोग करतो. तसेच मुळे आपली भाषा त्याचा

मनुष्यांपासुन शिकतात तीं त्यांचे शिक्षक नसतांहि शिक्षकांचे कार्य करितात त्यामुळे शिक्षकाबद्दल वाटणारा संकोच त्या व्यक्तीच्या बाबतीत त्या मुलांस बाधक होत नाही. तसेच ही माणसे म्हणजे त्याची आई, बहीण वैरे अगदी निकटचे आस असल्यामुळे तीं हैं शिकविण्यांचे काम अतिशय सहानुभूतिपूर्वक करतात व त्याच्या स्वाभाविक चुकांकडे दुर्लक्ष करून व त्यास उतेजन देऊन त्याची भाषा शुद्ध होण्याचा प्रयत्न करतात. बोलावयास शिकण्याच्या बाबतीत मुलांपेक्षां मुली अधिक पुढे असतात व त्या अधिक शुद्ध बोलतात आणि त्यांच्या उच्चारामध्ये मुलांपेक्षां कमी दोष असतात असे दिसते,

येथे मात्रभाषा म्हणजे आईची भाषा नसून बालपणांतील सभोवारच्या समाजाची भाषा असें समजले पाहिजे. भाषेच्या बाबतीत मात्रपेक्षां पित्याच्या भाषेचा परिणाम मुलांवर त्यापेक्षांहि कमी होतो. जर कोणाचा विशेष परिणाम मुलांच्या भाषेवर होत असेल तर ज्या व्यक्तीशी त्या मुलाचा त्याच्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षांनंतर संबंध येतो त्यांचा होय. आपणांस काही मुळे आपल्या घरच्या नोकरांच्या बोलण्यांतील काही लक्खी उचलतांना आढळतात व त्या त्यांना कायमच्या जडेलर्याहि दृष्टीस पडतात. परंतु मुलाच्या भाषेवर विशेष परिणाम त्याच्या समवयस्क किंवा योड्या वयाने मोठ्या अशा संवगडयांचा होतो. कारण त्यांच्या संगतीत ते मूल वारंवार असते व त्यांचे शब्द-ज्यावेळी त्याची बुद्धि अत्यंत संस्कारक्षम असते अशा वेळी-त्याच्या कानांत सारखे गुणगुणत राहतात. ग्रीनलंडमधील डॅनिश आईबापांची मुळे डॅनिश भाषेपेक्षां एस्टिक्मो भाषा अधिक लवकर शिकतात ही गोष्ट प्रयत्नात आहे. तसेच जर्मनीच्या आफिंकेतील वसाहीतील जर्मन मुळे जर्मन भाषेपेक्षां आफिकून भाषा लवकर शिकतात असे मिनहॉकने म्हटले आहे.

मुलांच्या स्वतंत्र भाषा—आपणांस लहान मुळे केवळ काहीं विचित्र शब्द किंवा आपल्या लहानशा स्वतंत्र भाषाहि तयार करतांना आढळतात. परंतु त्यांची फारशी वाढ होत नाही व त्यांस तितके महत्त्वाहि राहात नाही. मुलांच्या खेळां-तील काहीं गुप्त भाषाहि आपगांस आढळतात. त्यांतील सकारी किंवा चकारी भाषा आपल्या इकडे दृष्टीस पडतात. या भाषांत प्रत्येक शब्दास आरंभी किंवा मध्ये सकार किंवा चकार जोडलेले आढळतात. तसेच प्रत्येक शब्दांचे स्वरूप विकृत करूनहि एक नवीनच भाषा मुळे तयार करतांना आढळतात; किंवा वैश्वयत्यास वरून नवीन शब्द बनविलेलेहि आपणांस दृष्टीस पडतात. उदा. ‘घावरोवा वामणला’ किंवा ‘स्वाराजांची म्हारी आली पसरंजी सतरा.’ असे प्रकार लहान मुळे खेळत असतां करतांना आपणांस आढळतात. प्रौढपण्यामध्येहि मिताक्षरा किंवा महानुभावांच्या सांकेतिक लिपि हीं अशा त-हेच्या भाषांची उदाहरणे म्हणून देतां शेतील. किंत्येकदां लहान मुळे जर बराच काल निराश्रित राहिली तर आपली एक नवीनच भाषा बनवितात. अशा त-हेच्या भाषांची उदाहरणे होरेशी आहे हेल या अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञाने आपल्या एका अहवालांत नमूद केली आहेत. अशा त-हेची भाषा उत्पत्त करण्यास दोन किंवा अधिक मुळे अशा परिस्थितीत राहिली पाहिजेत कीं, त्यांचा प्रौढ माणसांची विलकुल संपर्क येतां कामा नये, व हीच स्थिति त्यांची पूर्ण वाढ होऊन त्यांची स्वतंत्र कुंदुंबे होऊन त्यांस आपली भाषा पुढच्या पिढीस देण्याक-रितां प्रजाहि उत्पत्त होण्यापर्यंत कायम राहिली पाहिजे. अशा त-हेची परिस्थिति त्यास काहीं अमेरिकेतील इंडियन लोकांत आढळली. अॅस्ट्रेलियामध्येहि तशी असें संभवनीय आहे. त्याने अशा पांच नवीन भाषांची उदाहरणे दिली आहेत. अशा त-हेची आइसलंड व स्वीडनमध्येहि काहीं उदाहरणे नमूद केली आढळतात. परंतु अशा त-हेची बनविलेली भाषा फारच तुटपुंजी असते. ब्राजिलमध्येहि आपणांस अशा त-हेच्या काहीं केवळ काहीं कुंदुंबातच प्रचलित असलेल्या स्वतंत्र भाषा आढळतात.

बालभाषेतील विशिष्ट शब्द—लहान मुळे अगदी बाल्यावस्थेत जे तोंडांतून निरर्थक ध्वनी काढतात त्यांसच त्यांच्या माता अथवा दाई किंवा भर्भवतालची मंडळी काहीं तरी अर्थ जोडून शब्दांचे स्वरूप देतांना आपगांस आढळतात. अशा त-हेचे शब्द म्हटले मा, अम्मा, बाबा, दादा, तात्या, आबा ३० होत. बास्तविक मूल हे वर्ण केवळ चाला म्हणून तोंडांतून उच्चारते व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे म, व, प हे ओष्ठय वर्ण लहान मुलांस प्रथमतः उच्चारावयास येऊ लागल्यामुळे तोंडांतून वरील ध्वनी निघूं लागतात व त्यांस विशिष्ट अर्थ प्राप्त होऊन मातृपितृतवाचक व निकटचे आसवाचक शब्द तयार होतात ही गोष्ट आपणांस जगांतील सर्व भाषांमध्ये जे मातृपितृतवाचक मा, ममा, बाबा, अबा, पपा वैरे शब्द आहेत त्यांवरून स्पष्ट दिसून येते.

भाषा व लिंगा—भाषेच्या वाढीमध्ये व तिच्या स्वरूपांत निरनिराळया काळी पडणाऱ्या बदलामध्ये लिंगांचेहि अंग प्रामुख्याने असें. किंत्येक समाजांत आपणांस पुरुष व लिंगा अगदी स्वतंत्र निरनिराळया बोलीमध्ये बोलतांना आढळतात. अशा त-हेचे उदाहरण कॅरिवियन लोकांबद्दल रॉशफर्ड यांने दिले आहे. या लोकांत पुरुष कॅरिवियन तर लिंगा अरबॉकन भाषा बोलतात. व पुरुषांनीच लिंगांच्या भाषेचे अनुकरण केले आहे. आपणांकडे इश्श ! मेल्या ! यासारखे उद्धार पुरुष काढणार नाही. परंतु

या लोकांन्या भाषेचीहि कसुन तपासणी केल्यास आपणांस असे आढळते कीं, वास्तविक ह्या समाजांतील पुरुष व खिंया अगदी पृथक् अशा भाषा किंवा बोली बोलतात असे नसुन त्या समाजामध्ये कांहीं विशिष्ट शब्द केवळ खिंयांतच व कांहीं विशिष्ट शब्द केवळ पुरुषांतच वापरले जातात एवढेच दिसुन येते. व त्या भाषेचे व्याकरणहि सर्व लोकांस सामान्य असेच आहे. परंतु ही गोष्ट आपणांस सुसंस्कृत समाजांतहि आढळून येते. उदा. कांहीं समाजामध्ये खिंया नवन्यांचे नांव उच्चवारीत नाहीत व विशिष्ट शब्द विशिष्ट परिस्थितीमध्ये योजें खिंयांस योग्य मानले जात नाहीं. अशा ठिकाणी त्या शब्दांचे कार्य दुसरे शब्द योजून अप्रत्यक्षपणे कसुन घ्यावै लागते (न्हाड्यावद्दल ' बाहेरचा ' तसेच वा हेर बसणे, चूळ भून येणे १०). अशा वेळी आपणांस खी व पुरुष हीं स्वतंत्र भाषा बोलतात असे म्हणता यावयाचे नाहीं. परंतु कांहीं ठिकाणी उदा. संस्कृत भाषेतील नाटकामध्ये आपणांस असे आढळते कीं, पुरुषवर्ग सामान्यतः शुद्ध संस्कृत भाषा वापरतो व खिंया प्राकृत भाषेमध्ये संभाषण करतांना आढळतात. परंतु या ठिकाणी या दोन भाषा बोलणाऱ्या वर्गामध्ये वास्तविक खी-पुरुष हा भेद नसुन वर्गमेद खिंया सांस्कृतिक भेद आहे. कारण संस्कृत भाषा ही राजे, मंत्री, व्राज्यण, वर्गे उच्चवर्गीय लोकांची असुन कनिष्ठ वर्गातील उदा० वाणी, उदमी, कोळी, शिपाई वर्गे वर्गातील पुरुषहि प्राकृत भाषाच बोलतात. या ठिकाणी या दोन भाषांतील फरक एकाच भाषेच्या दोन निरनिश्चया अवस्था दाखवितो. एक मुलभ, स्वाभाविक व परिचित असुन दुसरी अधिक आर्ध, कठिण व प्रौढ अशी आहे. व आजहि आपणांस एखाद्या न्यायाधीशाच्या व सामान्य मनुष्याच्या भाषेमध्ये हा फरक आढळून येईल. आजहि आपणांस शहरांतील सुसंस्कृत वर्गांची भाषा व खेडवळवर्गांची प्राम्य भाषा यामध्ये वराच फरक आढळतो. परंतु या दोन स्वतंत्र भाषा नसुन हा भेद एका भाषेवरील उच्च संस्कार मात्र दाखवितो. वास्तविक खिंया आपली परंपरागत भाषा कायम ठेवण्याच्या बाबतीत पुरुषांपेक्षां अधिक स्थिर स्वरूपाच्या असतात; त्यांस वराबाहील वातावरणाचा व व्यवहाराचा तितका संपर्क होत नसल्यामुळे पुरुषांहृतक्या अनेक बाब्य गोष्टीचा त्यांच्या बोलण्यावर परिणाम होत नाहीं. त्यामुळे पुरुषवर्गांची भाषा जितकी चंचल असते तितकी खिंयांची असत नाहीं. तंजावराकडील महाराष्ट्रीय लोकांत आज आपणांस खिंयांमध्ये च मराठीची परंपरा अधिक स्थिर राहिलेली दृष्टीस पडते. आता खिंयांच्या बोलण्यामुळे भाषेमध्ये कांहीं धनिविषयक फरक होतात ही गोष्ट खरी आहे. परंतु एकंदर भाषेतील फरकांच्या मानाने ते तितके फारसे महत्वाचे नाहीत. परंतु शब्दांच्या बाबतीत मात्र खिंयांकडून कांहीं विशिष्ट शब्द भाषेमध्ये विशेष रूढ झाल्याचे किंवा विशिष्ट शब्दांस विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाल्याचे आढळून येते. उदा. खिंया शरीराच्या विशिष्ट अवयवाचक शब्दांचा उच्चार करण्यास लाजतात, आणि त्यामुळे अशा शब्दांबद्दल त्या इतर समानार्थक अथवा अप्रत्यक्ष अर्थबोधक शब्द वापरतात, व अशा शब्दासहि कांहीं काळाने मुन्हां तेच विशिष्ट शरीरावयवाचक अर्थ प्राप्त होऊन पुन्हां स्थावद्दल दुसरे अप्रत्यक्ष शब्द योजावै लागतात. तसेच खिंया असम्य व प्राम्य शब्द सहसा उच्चारीत नसल्यामुळे त्या बाबतीत भाषेच्या स्वरूपामध्ये त्या वराच बदल घडवून आणितात. तसेच अपशब्द टाळण्याचेहि खिंया प्रयत्न करतात, व शपथेचे प्रकारहि त्यांस वर्ज्ये असतात.

स्थियांची शब्दसंपत्ति—कियांची शब्दसंपत्तीहि मर्यादित असते. कारण त्यांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे ह्यास काही विशिष्ट व्यापारांतीलच शब्द परिचित होतात. उलट पुश्यांचे कार्यक्षेत्र व संचार अधिक विस्तृत असल्यामुळे तो नव्या नव्या कल्पना व विषय वाचक शब्द नेहमीं तयार कीत असतो. सामान्यतः ब्रियांच्या मनांत कोणत्या कल्पना विशेष वागत असतात व पुरुषांच्या मनांत कोणते विचार चाललेले असतात यांसंबंधाने अनुमान काढावयाचे ज्ञाल्यास पुढील उदाहरण बोधप्रद होईल:—आस्ट्रो या अमेरिकन प्रोफेसरांने केलेला एक प्रयोग आपणांस मनोरजक वाटेल. त्यांने एकाच विश्वविद्यालयांतील एकाच व्यांतील २५ विद्यार्थ्यांस व विद्यार्थ्यांनी संत्यांस वाटील ते शंभर शब्द शक्य तितक्या कमी वेळांत लिहून आणावयास सांगितले. अशा तंहेने त्याच्या जवळ ५००० शब्द लिहून आले. त्यांतील बरेचसे शब्द अथांत पुनरुक्त होते, परंतु ब्रियांनी लिहिलेलेल्या शब्दांत विचारांचे क्षेत्र अधिक मर्यादित व समड्यास होते. पुरुषविद्यार्थीनी १३७५ निरनिराळे शब्द लिहिले तर ब्रियांनी फक्त ११२३ च लिहिले. एकदांच लिहिल्या गेलेल्या १२६६ शब्दांपैकी योकडा २९ पुरुषांनी लिहिले होते व योकडा २० ब्रियांनी लिहिले होते. पुरुषांनी प्राणिवाचक शब्द अधिक लिहिले होते तर ब्रियांनी पोशाखविषयक शब्द अधिक लिहिले होते. अन्नवाचक शब्द पुरुषांनी फक्त ५३ लिहिले तर ब्रियांनी १७९ लिहिले. ब्रियांनी लिहिलेल्या शब्दांत सामान्यतः सभोवतालची परिस्थिती, पूर्ण वस्तुबोधक, अलंकारिक, वैयक्तिक व मूर्त्तस्वरूप शब्द अधिक होते तर पुरुषांनी लिहिलेल्या शब्दांत अधिक दूरचे, विधायक, उपयुक्त व सामान्य स्वरूपाचे व भाववाचक शब्द अधिक होते. अनुप्रासयुक्त शब्द ब्रियांपेक्षां पुरुषांनी अधिक लिहिले. याबून्ह पुरुषांचे शब्दांतील ध्वनीकडे अधिक लक्ष असते ही गोष्ट स्पष्ट होते व त्याप्रमाणेच पुरुषांमध्ये शब्दांवर कोण्या करण्याची

प्रवृत्ति अधिक असते असें आपणांस आढळते व आपणांस खियांमध्ये भाषाशाब्दाचा अभ्यास केलेल्या खिंचा कमी कां आढळतात हे यावळन स्पष्ट होते. वास्तविक खिया कोणतीहि गोष्ट पुरुषांपेक्षां अधिक लवकर शिकतात, अधिक लवकर ऐकतात व अधिक लवकर प्रत्युत्तरहि देतात. पुरुष हा या बाबतीत छीपेक्षां अधिक घिम्मा आहे. तो एखादी गोष्ट ऐकल्यावर तिच्यावर विचार करतो, नंतर आपल्या शब्दांची निवड करतो आणि नंतर योग्य शब्दांची निवड केल्यावर उत्तर देतो. खियांमध्ये 'हे' 'असें' अशा तन्हेचे सामान्यार्थक शब्द घालण्याची प्रवृत्ति अधिक आढळते. याचे कारण खांच्यामध्ये किंत्येक वाक्ये अर्धवट सोडून देण्याची प्रवृत्ति असते. कारण त्या आपणांस काय बोलावयाचे याचा पूर्णपैण विचार करण्यापूर्वीच बोलावयास प्रारंभ करतात. तसेच त्यांच्या शब्दांमध्ये उद्गारवाची शब्दांचा व वाक्यखंडांचा भरणाहि अधिक असतो. खियांची प्राइकशक्तीहि पुरुषांपेक्षां अधिक असते ही गोष्ट दिसून आलेली आहे. एकच पॅरिग्राफ खियांनी व पुरुषांनी सारखाच वेळ अवलोकन केल्यास त्याचे पुनरुच्चारण अथवा सारांशकथन पुरुषांपेक्षां खिया अधिक चांगले कसू शकतात. खिया प्रत्युत्तर देण्यास किंवा बोलण्यास पुरुषांपेक्षां अधिक तत्पर असतात, ही गोष्ट जरी खरी असली तरी त्यांची शब्दसेपति मर्यादित क्षेत्रापुरतीच व संख्येनेहि मर्यादित असते व त्या विचाराच्या बाबतीत सूक्ष्मपणांपेक्षां सरासरीकडे अधिक झुकलेल्या दिसतात. हैवेलॉक एलीस यांने असें दाखविले आहे की, ज्या-प्रमाणे अत्यंत बुद्धिमान व्यक्ती पुरुषांमध्ये अधिक होतात त्याप्रमाणे वेड्यांचेहि प्रमाण खियांपेक्षां पुरुषांमध्ये अधिक असते व ही गोष्ट आपणांस भाषेच्या बाबतीतहि आढळून येते. जगातील अत्यंत मोठमोठे वेळ किंवा ग्रंथकार हे पुरुषच होकन नेले आहेत. तसेच अज्ञानी लोकांची लोकसंख्याहि पुरुषांमध्येच अधिक निवेल, परंतु सरासरीने बुद्धीने प्रमाण खियांमध्ये अधिक आढळेल. याचे कारणहि शोधण्यास फार दूर जावयास नको. याचे मूळ आपल्या कुटुंबांतील श्रमविभागांमध्ये आहे. आज पिंडानु-पिंडथा मनुष्यास अशा तन्हेचे काम पडत आहे की, त्यास आपला सर्व उत्साह फार थोड्या वेळेपुरता एकच करावा लागतो व ती वेळ म्हणजे जगातील कलह. उदा. युद्ध व पारथ हे प्रसंग होते. अशा वेळीं त्यास बोलण्याचे प्रसंग योडेच असतात. हे श्रमांचे काम स्नायावरोबर मनुष्य लागलाच खिथिल होकन आलसामध्ये आपला वेळ घालविण्यास प्रवृत्त होतो. उलट खियांच्या वांटणीस जें घरकाम येते त्यामध्ये असा तात्पुत्रा विशेष जोराचा उत्साह दाखविण्याचे प्रसंग येत नसतात. तरी सतत श्रमांचे प्रसंग तिच्यावर नेहमीच येतात. उदा. तिला मुलांची काळजी घेणे, स्वयंपाक करणे, शिवणे, टिपणे, धुणे वैगेरे कामे करावी लागतात. या कामांत तिला फारसा खोल विचार करावा लागत नाही, व हीं कामे इतरांच्या सहवासांतहि कररां येण्यासारखीं अस-ख्यासुके सामान्यतः काम करतानाहि तोंड चालू ठेवण्याची प्रवृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं जास्त आढळून येते, व हीं घडना थोड्या-घटुत फरकाने आपणांस आजहि चालू असलेली आढळून येते.

परकीयांचा संपर्क—भाषेच्या वाढीमध्ये एखाया राष्ट्राचा परकीय राष्ट्रांची संबंध आल्यास फार महस्वाचा परिणाम होतो. दोन भिन्न भिन्न राष्ट्रांचा संनिकर्ष पुढे दिलेल्या निरनिराळ्या प्रकारांनी होऊन शकतो असें हेस्पल यांने दाखविले आहे. (१) जेत्यांची संख्या लहान असून जरी ते राज्यकृते असले तरी त्यांची संख्या देशांच्या भाषेवर परिणाम करण्यासारखी नसते. अशा वेळीं त्यांचे वंशज देशभाषेचाच स्वीकार करतात व त्यांची मूळ भाषा नष्ट होते. परंतु त्यांतील शासनसंस्था, सैन्य वैगेर बाबतीतील शब्द देशभाषेमध्ये मिसळतात. (२) जेत्यांची संख्या पुष्कल असून ते स्वतःची कुटुंबे वेळन येतात व त्यांचा प्रवाह दीर्घकालपर्यंत चालू राहते. अशा वेळीं जेत्यांचा वर्ग हा उच्च व मध्यमवर्ग बनून त्यांच्यांपैकी कांहीं खालच्या वर्गांतहि अंतर्भूत होतात. देश लोक दूर निश्चन जातात किंवा दास बनतात व त्यांची भाषा दासभाषा होते व ती जवळ जवळ नाहीशीं होकन कफ त्यांनी उचलेलेल्या कांहीं हलक्या धंयांमध्ये मात्र शिलक राहते. (३) जित लोकांना जेते आपल्या साम्राज्यांत सामील करून त्यांचा एक प्रांत बनवून त्यावर आपले सरदार व सैन्य पाठवून राज्य करतात व कांहीं ब्यापारी व वसाहती लोकहि त्यांवरोबर येतात. हे लोक जित राष्ट्रांतील उच्च व वजनदार मध्यम वर्गांचे बनतात. ही किंया जर दीर्घकाल चालली तर जित राष्ट्रांतील लोक जेत्यांच्या भाषेचे व राहणीचे अनुकरण करतात. (४) कांहीं लोक परकीय देशामध्ये लहान लहान टोळ्यांनी निरनिराळ्या वेळीं वसाहत करण्यास येतात व तेथे नोकरी-चाकरी करून किंवा लहान सहान धंदे करून राहतात. अशा वेळीं ते देश लोकांशीं भिसळण्याचा व त्यांची भाषा शिकण्याचा प्रयत्न करतात व आपले पूर्वदेशीय वैशिष्ट्य टाळून देश लोकांशीं एकजीव होण्याची धडपड करीत असतात. असे लोक हव्य हव्य देश लोकांतच अंतर्भूत होतात व त्यांच्या मूळ भाषेचा देश भाषांस प्रामुख्य मिळते आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारामध्ये जेत्यांच्या भाषांस महत्त्व प्राप्त होते व तिसऱ्या प्रकाराशिवाय बाकीच्या सर्व प्रकारांत बहुसंख्य लोकांची भाषा ही सामान्य भाषा बनते.

बरील प्रकारांत आपणांस चौऱ्या प्रकारामध्ये वसाहतवाल्यांच्या सूक्ष्म भाषेतील कांहीं वर्ण देश्यभाषेतील कांहीं वर्णोबद्दल योजलेले आढळकून येतील. परंतु ही किया जोंपर्यंत ते सूक्ष्म भाषेस. चिटकून राहतील तेश्यपर्यंत दृशीस पडेल. त्यांची मुळे लहानपणापासून जर देश्य भाषावा शिकतील तर तीं आपल्या सूक्ष्म भाषेतील लकडी अजीबात टाकून देतील व त्यामुळे त्यांच्या परकीयपणाचा देश्य भाषेवर कांहींच परिणाम होणार नाहीं. परंतु तिसऱ्या वर्गमध्ये जेव्हां एखाद्या राष्ट्रांतील सर्वच लोक दीर्घ कालामध्ये स्वतःची भाषा टाकून राज्यकल्यांची भाषा स्वीकारण्याचा प्रयत्न करतील तेव्हां त्यांच्या भाषेमध्ये वर्णव्यत्यासाची अनेक उदाहरणे आपणांस आढळकून येतील व त्याचा त्या प्रदेशांतील एकंदर भाषेवर महत्वाचा परिणाम होईल.

शब्दांची देवघेव—अशा तन्हेने जेव्हां दोन भाषा बोलणारे लोक एकत्र येतील तेव्हांत्या दोन भाषांतील कांहीं शब्दांची देवघेव होणे मात्र अपरिहार्य आहे. अशा तन्हेने शब्दांची देवघेव कोणत्या प्रकारच्या शब्दांत होत असते हे आपण पाहू. जेव्हां दोन भाषांचा संबंध येतो तेव्हां जर एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रांची भाषा शिकत असेल तर त्या परकीय राष्ट्राच्या भाषेपेक्षां त्या राष्ट्राच्या देश्यभाषेवरच त्याचा परिणाम अधिक होतो. जेव्हां आपण एखादी परकीय भाषा वोलतों तेव्हां वोलण्यामध्ये आपण स्वभाषेतील एकहि शब्द न आणण्याचा प्रयत्न करतों. परंतु स्वतःची भाषा बोलत असतांना मात्र आपण तितकी काळजी घेत नाही. केफरिक दि ग्रेट हा आपणांस फेच भाषा फार उत्तम येते म्हणून अभिमान वाळगीत असे, व त्याच्या फेच भाषेतील लेखनांत एकहि जर्मन शब्द आढळत नसे. परंतु त्यांचे जर्मन भाषेतील लेखन मात्र अनेक फेच शब्द व वाक्प्रचार यांनी भरलेले आढळते. किंत्येकदां वर्ता परकीय भाषेतील शब्द आपले त्या भाषेच्या ज्ञानांचे प्रदर्शन करण्याकरितां घालीत असतो. आपणांकडील फारसा इंग्रजीचा गंध नसेले हरिदासहि मधून मधून इंग्रजी शब्द कीर्तीनांत उच्चारतांना आपणांस आढळतात. जेथे असे परकीय शब्द एखाद्या देश्य भाषेत गेलेले आढळतात तेथें त्या वाबतीपुरता तरी परकीय भाषेचा त्या देश्य भाषेवरील ऐप्रेपणा व्यक्त होतो. आतां अशी परकीय शब्दांची संख्या देश्य भाषेमध्ये नेहर्पीच पुढकल आढळते असे नाही. किंत्येकदां ती कारच थोडी व कांहीं विशिष्ट बाबीपुरतीच आपणांस आढळकून येईल. उदा. एखादा जिन्नस एका देशांत मुळींच तयार होत नसेल व तो परकीय देशांतून आणावा लागेल तर त्या पदार्थाचा वाचक शब्द त्या पदार्थाचिरोबर त्या देशांत येईल. उदा. आपणांस शुरूका हा शब्द जगांतील अनेक भाषांत गेलेला आढळकून येईल. सं. शर्करा; फा. शकर; अर. सकर, आसकर; प्री. सख्खर; लॅ. संककरम; इटा. शुकरो; जर्म. त्सुकर; जु. फॅ. सुक; फॅ. सकर; इ. शुगर; हि. शकर; का. शकरे, सख्खरे; सि. शकर. तसेच कांहीं वनस्पती व प्राणी नवीनीच एखाद्या देशांत प्रवेश करतांना आपलीं नावें आपल्या वरोबर घेऊन येतात व तीं देश्य भाषांतून रुढ होतात. अननस, पपई, बांबू, कांगडू, जिराफ इत्यादि शब्द या प्रकारचे होत. जेव्हां एखाद्या राष्ट्रांची संस्कृति दुसऱ्या राष्ट्रांपेक्षां अधिक प्रगत असते तेव्हां त्या संस्कृतीबरोबर त्या. भाषेतील शब्दहि त्या हीन संस्कृतीच्या देशांत प्रवेश करतात. गणित, ज्योतिष वैगैरे शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्दांचे उदाहरण आपणांस या वाबतीत देतां येईल. परकीय भाषेतील शब्द घेऊन किंत्येकदां खरोखरीच जाहर असते. परंतु कांहीं प्रसगीं तितकी जहरी नसतांहि परकीय शब्द देश्य भाषेत मुख्यले आपणांस आढळतात. या गोष्टीस कारण म्हटले म्हणजे परकीय भाषेतील शब्द योजून आपण फार शिष्ट आहों असे दाखविण्याची प्रवृत्ति किंवा परकीय भाषेतूनच विचार करण्याची प्रवृत्ति हे होय. तसेच किंत्येकदां एखादी कल्पना अगर वस्तु प्रथम परकीय भाषेच्या द्वारे आपणांस ज्ञात ज्ञाल्यास स्वभाषेतील योग्य शब्दांत ती व्यक्त करण्याचे परिश्रम न घेतां केवळ आलसामुळेच परकीय शब्दांतच ती व्यक्त करण्याची प्रवृत्ति किंत्येक लोकांत आढळकून येते. या गोष्टीस किंत्येकदां भाषांतरकारहि जघावदार असतात. भाषादूषणाचे कारण अनेकदां वांशिक संस्काराच्या ऐवजीं संस्कृतिसंस्कार हेच अधिक प्रभावशाली असते. तथापि आपणांस हीहि गोष्ट विसरून चालणार नाहीं की, परकीय शब्द घेतल्याने भाषा अधिक समृद्ध होते व विचारांतील निरनिराळथा छटा दाखविण्यास ती अधिक पात्र होते. यामुळे भाषाशुद्धीबद्दल गवगवा करणाऱ्या लोकांचे म्हणैं आपणांस केव्हांहि सर्वच मान्य करतां येणार नाहीं. आतां कोणत्या तन्हेचे परकीय शब्द सामान्यतः देश्य भाषेत प्रवेश करतात हे पाहूः— सामान्यतः नामे, विशेषणे किंवा क्रियापदे अशा तन्हेचे मुख्य शब्दच परकीय भाषांतून घेण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. सर्वनामे, शब्दयोगी अठवयें, साहाय्यक क्रियापदे इत्यादि दुश्यम दर्जाचे शब्द बहुधा स्वीकारले जात नाहीत. संख्यावाचक शब्द क्वचितच परकी भाषेतून घेतले जातात, व असे घेतले गेलेच तर ते एखाद्या खेळांसंबंधी तदनुषंगाने आलेले आढळतात. उदा. इटिदांबुच्या खेळांतील वकट, लैड, मुंड इत्यादि शब्द १, २, ३ या संख्यांचे वाचक असून ते तेलगू भाषेतून मराठीत आले आहेत. तसेच सांकेतिक अथवा गुप्त भाषेकरितां म्हणून कांहीं परकी भाषेतील संख्यावाचक शब्द व्यवहारात आपणांस आढळतात. उदा. आवारु (२), उदातु (३) इत्यादि नंद भाषेतील शब्द व्यापारी लोकांत रुढ आहेत. शब्दयोगी अव्यये व

उभयान्वयी अव्यये वैरे क्वचित्तच परकीय भाषेतील घेतलीं जातात. व अशी घेतलीं गेल्यास आपणांस ह्या दोन भाषांचा संबंध विशेष आला असला पाहिजे असे म्हणतां येईल. उदा. मराठी भाषेत व, आणि, की, ही कारसी भाषेतील आलेली अव्यये होत. परकीय भाषेतील शब्दांचा देश भाषेच्या व्याकरणावर कांहीं परिणाम होतो काय असा प्रश्न विचारला असतां किंठने याने त्यास जोराचे नकारार्थी उत्तर दिले आहे व सामान्यतः परकीय भाषेतील शब्द घेताना त्यांचे विशिष्ट रूपच घेतले जाते व त्याचे व्याकरण सामान्यतः देश भाषेप्रमाणे होते. तथापि आपणांस देश भाषेचे व्याकरण परकीय भाषेप्रासून सर्वस्वी अविकृत राहते असे म्हणतां याचामी नाही; तर आपणांस किंत्येक ठिकार्णी वाक्यरचनेवर परकीय भाषेचा परिणाम झालेला आढळतो व किंत्येक वाक्प्रचारहि परकीय भाषेवरूप देश भाषेमध्ये उत्पन्न होतात. सध्यांच्या इंग्रजी शिकलेल्या लेखकांच्या मराठी लिखाणांत आपणांस ही गोष्ट प्रत्यर्ही आढळते. किंत्येक शब्द परकीय भाषेतील शब्दांच्या भाषांतर स्पाने देश भाषेत मवीन तयार होतात. हातरुमाल, आभारांत ठेवणे, अभिनंदन करणे, ठराव मतास टाकणे इत्यादि उदाहरणे या प्रकारची होत. याखेरीज उद्दृ, पिजिन इंग्लिश, चिनूक जार्गन, क्रिओल, विशलेमार इत्यादि प्रकारच्या मिश्र भाषाहि भिन्न लोकांच्या व्यवहारामुळे उत्पन्न होतात.

भाषेचे बदलणारे स्वरूप—एखाद्या राष्ट्रामध्ये एकच भाषा दीर्घकालपर्यंत प्रचलित असली तरी तिच्या स्वरूपामध्ये कालांतराने बदल होत चालेला आपणांस आढळून येतो. उदाहरणार्थ, आर्य लोक भरतखंडामध्ये आलेत्यावेळी जी संस्कृत भाषेमध्ये आपणांस फरक आढळतो. तसेच कालिदासादिकांच्या काव्यप्रवाचन्यांच्या संस्कृत भाषेचे रूपहि आपणांस थोडेसे भिन्न आढळते व त्यानंतर तर त्याच लोकांचे वंशज प्राकृत तर अलीकडे देश भाषा बोलू लागले आहेत हे आपण पहातो. इंग्रजी ही एकच भाषा दीर्घकालपर्यंत बोलणाऱ्या इंग्रज लोकांच्या भाषेतहि प्राचीन, मध्यकालीन व अवर्चीन अशी तिची भिन्न स्वरूपे आपणांस आढळतात. ज्ञानेश्वरकालीन मराठी व आजांचे मराठी यांतहि आपणांस किती तरी फरक पडलेला दिसतो. एवडेच नव्हे तर सं. धूम, ग्री. ध्युमस, लॅ. फ्युमस, प्रा. स्लॅब्डा. दायम्यु, गॉ. दौंस, प्रा. हं. डुस्ट-डुम्ट-डस्ट या शब्दांमध्ये कांहीं साम्य असेल अशी आपणांस प्रथम कल्पना याचामी नाही. परंतु तौलिनिक भाषाशास्त्रामध्ये जर कांहीं अर्थ असेल तर हे सर्व शब्द एकाच मूळ शब्दामध्ये उच्चारभेद उत्पन्न होऊन तयार झालेले आहेत. हे उच्चारांतील फरक प्रत्येक समाजामध्ये वरचेवर होत असतात. भाषेमध्ये जर कांहीं स्थिर गोष्ट असेल तर तीतील मानसिक किया अथवा स्मृतिचित्रे ही होय. या कियेचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे शक्य नाही. परंतु याच स्मृतिचित्रांस आपण जे ध्वनिहृपाने व्यक्त स्वरूप देतों त्यामध्ये मात्र कालांतराने सारखा फरक पडत असतो. याचसुन ध्वनीतील फरक अथवा उच्चारभेद म्हणजे या स्मृतिचित्रांना व्यक्त स्वरूप देण्याच्या बाबतीत होणारा फरक होय. व असा फरक समाजांतील निरनिराळ्या व्यक्तीमध्ये हव्ह हव्ह इतका पडत जातो की, एकाच शब्दाच्या उच्चारांतील ध्वनीमध्ये कांहीं पिढथांच्या अंतराने पुष्कळच फरक पडतो व ज्याअर्थी आपणांस असा फरक आढळतो त्याअर्थी तो शब्द उच्चारातांना त्या समाजांतील व्यक्तिआपल्या वागिंद्रियाची रचना दोन्ही वेळीं निरनिराळ्या प्रकारानें करीत असली पाहिजे. विशिष्ट उच्चार करावयाच्या वेळींजी जी वागिंद्रियाची रचना तीसच वाक्पदति असे म्हणतात व उच्चारभेदाची मीमांसा करावयाची म्हणजे विशिष्ट समाजाच्या या वाक्पदतीचीच मीमांसा करणे होय. प्रत्येक व्यक्तीच्या वागिंद्रियाची रचना स्वाभाविकतःच अस्थिर असर्यामुळे त्या व्यक्तीने केलेल्या उच्चारामध्ये थोडा बदल होण्याची संभवनीयता नेहमीच असते व हव्ह हव्ह हे बदल कायमचे होतात. अशा तन्हेचे व्यक्तीच्या उच्चारामध्ये बदल होणे ही गोष्ट स्वाभाविक व न याकर्ता येणारी आहे व त्यामुळे विशिष्ट वाक्पदति बदलत असते आणि त्याबरोबर उच्चारभेद होत जातो.

ध्वनिनियम अथवा उच्चारभेदनियम—हे भेद कांहीं विशिष्ट नियमांस अनुसरूप होतात त्यांसच ‘उच्चारभेदनियम’ किंवा स्वरनियम किंवा ध्वनिनियम असे नांव देण्यांत येते, व आधुनिक भाषाशास्त्रामध्ये यास फार महत्त्व देण्यांत येते. याचे थोडक्यांत स्वरूप सांगवयाचे म्हणजे असे सांगतां येईल की, विशिष्ट भाषेप्रमाणा विशिष्ट कालीं उच्चारण्याच्या पद्धतीचे निरीक्षण करून केलेले विधान म्हणजे ध्वनिनियम होय. तसेच विशिष्ट परिस्थितीमध्ये विशिष्ट शब्दाचा विशिष्ट उच्चार कसा होतो होहि आपणांस अशा ध्वनिनियमाने सांगतां येते. उदा. पुढे जोडाश्वर आले असतां मार्गील न-हस्त स्वरास गुरुत्व येते. किंवा त्यावर जोर पडतो. जसे-सत्ता येथे स तील अ वर जोर येतो. तसेच ध्वनिनियमाने आपणांस एकाच शब्दाची दोन निरनिराळ्या काळाचीं रूपे विशिष्ट तन्हेची असतात असे सांगतां येते. उदा. ज्ञानेश्वरकालीन औं च्या ऐवजीं सध्यां उ वापरण्याचा प्रघात आहे. उदा. म्हणौनी-म्हणून, विवरौनियां-विवृनियां, सांडौनि-सांडून ह. तसेच निरनिराळ्या भाषांतील शब्दांची तुलना करूनहि आपणांस विशिष्ट ध्वनिनियम तयार करतां येतात. उदा. सं. शतं, झे. सातेम्, ग्री. हेक्तोन, लॅ. कैटम्, गॉ. हुंड, लिथु. सिंतस् म्हणजे शंभर, याचामी आपणांस असा नियम काढतां येईल की, मूळ एका ध्वनीस संस्कृतमध्ये श, ग्रीकमध्ये क, लॅटिनमध्ये क,

जर्मनमध्ये ह, लिथुअनिअनमध्ये स असें ह्य प्राप्त होते. अशा तज्हेहेन विशिष्ट घनीमध्ये निरनिराळया तज्हेचे फरक कसे पडत जातात हे पाहणे ही भाषाशास्त्रांतील एक महत्वाची गोष्ट होय, व या संशोधनास ऐतिहासिक व तौलनिक अशा दोन बाजू आहेत. व भाषाशास्त्रांचे सूल या ध्वनिविषयक संशोधनामध्येच आहे, व अशा तज्हेचे बदल होण्याची निरनिराळया भाषांतील प्रवृत्ति जर आपणांस निश्चितपणे माहीत होणार नाहीं तर एकाच शब्दास भिन्न भिन्न कालांत व भिन्न भिन्न भाषेत जी निरनिराळी स्वरूपे प्राप्त होतात त्यांतील सादृश्य आपणांस निश्चितपणे सांगतां येणार नाही. आपणांस वैदिक सोम व अवेस्ती होम हे शब्द एकच आहेत ही गोष्ट 'ह' हा विशिष्ट परिस्थितीत 'स' चाच उच्चारभेद आहे हा नियम ठाऊक असल्याशिवाय माहीत होणे शक्य नाही.

इनियमांचे निरपवादित्य—भाषेतील फरक न कळत होत असतात ही गोष्ट वर सांगितलीच आहे. बोलणारी अक्षिक्त शब्दाच्या उच्चारामध्ये ऐकणाराच्या किंवा स्वतःच्याहि फारसे लक्षांत येणार नाहीं इतका किंचित् फरक करू शकते. म्हूणजे प्रत्येक बोलणारा विशिष्ट अक्षराच्या प्रमाण मानलेल्या उच्चाराच्या जवळपास कोठे तरी उच्चार करण्याचा प्रयत्न करतो. आतां निरनिराळया वेळच्या उच्चारांमध्ये कदाचित् किंचित् फरक भासप्याचा संभव आहे. परंतु तो इतकी काळजी घेतो कीं, या विशिष्ट उच्चारावून प्रमाण उच्चाराचा बोध व्हावा. एवढी गोष्ट लक्षांत ठेवून आपणांस असें सामान्यतः विधान करतां येईल कीं, प्रत्येक मनुष्य विशिष्ट अक्षराचा एकच उच्चार करतो व ही गोष्ट जशी व्यक्तीच्या बाबतींत लागू पडते तशीच समाजाच्याहि बाबतींत खरी आहे. म्हूणजे विशिष्ट समाज एका गृहीत धरलेल्या कालीं विशिष्ट उच्चार त्याच परिस्थितीत त्याच पद्धतीने करीत असतो यासच लेस्टिक, बुगमन, ऑस्ट्रॉफ, पॉल, सीन्हर्स वैरे भाषाशास्त्रज्ञांच्या पंथाने ध्वनिनियमास अपवाद नसतो असें म्हूण आहे. आतां ज्या ठिकार्णी आपणांस वारंवार अपवाद दिसून येतात या ठिकार्णी तसे दिसण्यास पुढील कारणांचा संभव असतो. (१) या घवनीवर त्याच शब्दांतील इतर शब्द, वाक्य अथवा आघात यांचा परिणाम झालेला असतो. किंवा (२) एखाद्या शब्दामध्ये आपणांस तो ध्वनि असल्यासारखा वाटतो तेथे वास्तविक तो निराळयाच वर्गांतील असून त्याची उपपत्तीहि भिन्न असते. (३) तो शब्द निराळयाच भाषेतील उसना घेतलेला असून त्याचा उच्चार भाषेतील सामान्य उच्चारपेक्षां भिन्न असतो. (४) तो अपवादात्मक ध्वनि सामान्य ध्वनिनियमावून बनलेला नसून दुसऱ्याच एखाद्या वर्गांतील घवनीवून केवळ सादृश्यावून बनलेला असतो. वरील अपवाद सोडले असतां एका भाषेतील अमुक अमुक घवनीस विशिष्ट कालीं दुसऱ्या भाषेत अमुक स्वरूप प्राप्त होते अशा तज्हेचे विधान करणे समर्थनीय ठरते इतक्या गोष्टी लक्षांत ठेवून ध्वनिनियम हे अबाधित असतात असें म्हूणांत येईल व असें नेसल तर धवनांतील फरक जर कोणाच्याहि लहरीकरितां होत जातील तर भाषाशास्त्र हे शास्त्र या पद्धतीसच प्राप्त होणार नाही. ध्वनिनियम हे भौतिक शास्त्रांतील नियमासारखे नाहींत. कारण त्याची व्याप्ति सार्वत्रिक नसते, तर केवळ विशिष्ट भाषेपुरतीच मर्यादित असते. ध्वनिनियम हे केवळ एका विशिष्ट परिस्थितीबद्दलचे विधान अथवा विधान-परंपरा असून लांस योपेक्षां अधिक व्यापक स्वरूप नसते.

भाषेत फरक पडण्याची कारणे—या उच्चारभेदाची कारणे शोधावयाची असल्यास आपणांस विशिष्ट समाजाची वाक्पद्धति विशिष्ट वेळी कशी बनत असते याचा विचार केला पाहिजे. पूर्वी सुई उच्चारभेदांचे कारण मनुष्याचा स्वाभाविक आलस किंवा उच्चारसौलभ्य हे आहे असें समजण्यांत येत असे (लेस्टिक, विटने). परंतु सुलभता व काठिण्य त्या गोष्टी सापेक्ष आहेत. जी गोष्ट आपणांस एका वेळी किंवा विशिष्ट परिस्थितीमध्ये कठिण वाटते तीच दुसऱ्या वेळी वाटणार नाही. व संवयीने कांही कठिण उच्चार हि आपण सहज काढू शकतों व अपरिचित उच्चार आपणांस कठिण वाटात, व कांहीं उच्चारभेद तर आपणांस सुलभेपेक्षां काठिण्याकडे चुकलेले आढळतात. कांहीं ग्रंथकारांनी कींगार्डुय किंवा नादवद्धता हे एक उच्चारभेदांचे कारण दिले आहे (वॉप, शेस). परंतु बोलणाऱ्याकून जे शब्दोच्चारामध्ये फरक होतात ते बहुतकून बुद्ध्या केलेले नसून नकळत होत असतात व असे जर कींगार्डुयकरितां शब्दोच्चारामध्ये फरक होतात ते गेले असते तर ती गोष्ट निरनिराळया व्यक्तींच्या लहरीवर अवलंबून राहून शब्दांच्या उच्चारामध्ये अगणित फरक होत जाऊन समाजामध्ये अनवस्था प्राप्त क्षाली असती. कांहींनी हवामान हे एक उच्चारभेदांचे कारण दिले आहे (ऑस्ट्रॉफ). अर्थात हवामानाचा सामान्यतः राहणीवर, आयुष्यावर व संवयीवर परिणाम घडतो ही गोष्ट आपणांस मान्य केली पाहिजे. परंतु एकाच हवामानामध्ये राहणाऱ्या समाजाच्या भाषेमध्येहि आपणांस कालांतराने फरक पडलेले दिसतात. त्यामुळे हे कारण आपणांस निश्चितपणे विशिष्ट तज्जेच्या उच्चारभेदास म्हणून देतां यावयाचे नाहीं. कांहीं भाषाशास्त्रज्ञांनी उच्चारभेदांचे कारण लहान मुळे भाषा शिकत असतांना वडिलांपासून ती ऐकून पुन्हां उच्चार करतांना ज्या चुका करतात ते होय असे प्रतिपादिले आहे (डार्मस्टेटर, पॅसी). ही गोष्ट खरी

मासली तरी असे म्हणावें लागेल की, लहान मुलांना आपल्या समाजाची भाषा पूर्णपणे केवळांहि शिकतां येत नाही. परंतु आपणांस त्याच्या उलट अनुभव येतो, कारण लहान मुलांनी केलेल्या दोबळ चुका लवकरच दुरुस्त करतां येतात व साधारणतः मुळे ३८ वर्षांची होईपर्यंत आपल्या भाषेतील शब्दांचे निरनिराळाळे सर्वे उच्चार व घ्वनी पूर्णपणे अवगत करून घेतात तसेच एका पिढीतील सर्वच मुळे एकाच प्रकारच्या चुका कशा करतील ? परकीय लोकांशी संबंध होहि उच्चारभेदाचे एक कारण देण्यांत येते (हटे, वेश्ले). यासंबंधी वरेचसे विवेचन. आपण पूर्वी केलेच आहे. एकाच मानववंशाची वाक्पद्धति सामान्यतः एकाच स्वरूपाची असेते व भिन्न वंशांमध्ये जितके अधिक अंतर असेल तितका त्वांत फरक अधिक असेल. वरील मत अर्थात् भाषेतील निरनिराळथा शाखांमध्ये— उदा० लॅटिन भाषेच्या निरनिराळया इटेलियन, स्पॅनिश, फ्रेंच, प्रॉव्हेन्सल इ० पोटाखाखांमध्ये— जे फरक पडले आहेत त्याची उपपत्ति लावण्यास सयुक्तिक दिसते व परकीयांचा संनिर्क्षण हे एक भाषेतील फरकांस बलवत्तर कारण आहे ही गोष्ट अलीकडील बहुतेक शास्त्रकारांस मान्य झाली आहे. परंतु येथे असा परकीयांचा संबंध येत नाही अशा भाषेमध्येहि— उदा. इंग्रजी भाषेमध्ये—निरनिराळया काळांत जे अनेक फरक पडत गेले त्याचे स्पष्टीकरण या उपपत्तीने होत नाही. अशा तन्हेचे करक पडण्यास मनुष्याचा व्यवसाय अथवा धंदा हे एक कारण पुढे करण्यांत येते. विशिष्ट व्यवसायांतील मनुष्य नेहमी आपल्या शरीराच्या विशिष्ट अवयवांचा उपयोग वारंवार विशिष्ट तन्हेने करीत असतो. त्यामुळे त्याच्या अवयवांची रचना व त्याच्या शारीरिक संवयी यांस एक विशिष्ट बळण लागते. त्या संवर्यांचा त्याच्या वागिंद्रियावरहि परिणाम होत असला पाहिजे व त्यामुळे त्याची वाक्पद्धतीहि विशिष्ट प्रकारची बनत असली पाहिजे. एखाद्या मनुष्यास आपल्या धंद्याच्या निमित्ताने एकसारखे मोठ्याने ओरडावें लागत असल्यास त्याच्या आवाजावर त्या ओरडण्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. तसेच पुष्कल गोंगाट असलेल्या टिकार्णी काम करावयाचे असल्यास किंवा नेहमी दूर अंतरावहन दुसऱ्यांशी बोलावयाचा प्रगंस आल्यास सामान्यतः हव्य होत जाणारे उच्चार या व्यक्तीच्या बाबतीत ऐकून आल्यामुळे जरा मोठे होतात व स्वरांस—विशेषतः ज्यावर आघात आहे अशा अक्षरांतील स्वरांस—या लोकांच्या भाषेत प्रामुख्य , मिळते व त्यामुळे त्यांच्या सामान्य वाक्पद्धतीवरहि त्यांचा परिणाम होतो. तसेच देशामध्ये युद्ध वैगेसारखी एखादी मोठी खळबळ झाली किंवा सामाजिक अगर धार्मिक क्रांति झाली, दुङ्काळ वैगेसारखी आपत्ति आली तर समाजाच्या आयुष्यक्रमांत जो गोंधळ होतो व विस्कितिपणा उत्पन्न होतो तोहि या उच्चारभेदास कारण होतो. एकंदरीत पाहतां वंश, हवामान, व्यवसाय, वागिंद्रियाची रचना, व्यक्तिगत उच्चारभिन्नता, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिस्थिति, उच्चारसुलभतेकडे प्रवृत्ति, मानवस्वभाव, अनुकरणप्रियता, परकीयांचा सहवास, आनुवंशिक संस्कार, यांत पुन्हां (अ) बाह्यस्वरूपविषयक अथवा भिन्न प्रकृतिमुळक, (आ) अंतःप्रवृत्तिमुळक—हवामान, रोग, अनैतिक आचरण इ. पासुग होणारे, (ई) जातिसंकरज इत्यादि. यामुळे भाषेमध्ये फेरवदल नेहमी घडून येत असतात. यांपैकी प्रत्येक व सर्वोच्च मनुष्याच्या व समाजाच्या राहणीवर व त्यामुळे भाषेवर योडाबहुत परिणाम होतो ही गोष्ट आपणांस मान्य केली पाहिजे.

उच्चारभेदांचे प्रकार—हे ध्वनिविषयक फरक दोन प्रकारचे असतात; निरपेक्ष व सापेक्ष. उदा. (१) शब्दाचा उच्चार करण्याची निरनिराळया लोकांतील भिन्न पद्धति अथवा वाक्पद्धतीहील भेद यामुळे होणारे फरक. उदा. मराठीमध्ये आपण व आणि व हीं अक्षरे निरनिराळया तन्हेने उच्चारातों पण बंगालीमध्ये दोहोचाहि उच्चार व प्रमाणेच करतात. किंवा अचा उच्चार औंसारखा करतात. (२) आघातांतील फरक. यामुळे तर फारच महत्वाचे व निरनिराळया प्रकारचे फरक होतात. प्रत्येक वर्णांच्या उच्चाराच्या इतिहासामध्ये त्यावर आघात असेल किंवा नसेल त्या मानाने त्याच्या रूपांतराची दिशा अगदी भिन्न भिन्न असते. प्रसिद्ध व्हनैरचा नियम या आघातवैशिष्ट्याचेच उदाहरण आहे. तसेच इंप्रजी भाषेतील धातुची स्वरभेदाने होणारी निरनिराळया काळची रूपे (सिंग, सँग, संग) हीं आघातभेदामुळेच होतात. या आघातभेदामुळे अनेक प्रकारचे फरक होतात. त्याचे येथे विस्तृत विवेचन करण्यास जागा नाही, पण निरौद्धेश करतो— (अ) स्वरद्वंद्वीकरण (डिफ्यॉगायहेशन), (आ) द्वंद्वस्वरैकीकरण (मानाफ्यॉगायहेशन), (इ) स्वरलोप, (ई) द्वितीकरण, (उ) वर्णनिमिज्जन, (क) विभिन्नीकरण, (क्र) वर्णलोप, (क्र) वर्णांगम वैगेरे. हे फरक निरपेक्ष असतात. यांखेरीज प्रत्येक भाषेत उच्चाराच्या बाबतीत कांही सापेक्ष फरक होत असतात. म्हणजे एका वर्णशेजारी दुसरा वर्ण आला असतां कांही परिस्थितीत त्या वर्णात फरक होतो. (१) गुण, वृद्धि व संप्रसारण हे संस्कृत शब्दांमध्ये आपणांस दिसतात, (२) अन्त्यलोप—यावत्-जों, कटक-कडे, (३) स्वरलोप—गम्-जग्मु; (४) साप्रिष्य परिणाम—पुनर्थर्वण; (५) स्वरागम—स्त्री-अस्तुरी, (६) स्वरभूति—स्वता;—त्रास तरास; वर्ष—वरीस; इन्द्र—इन्दर, (७) अवयवलोप—सुके केळे—सुकेळे, (८) वर्णलोप—जीवन-जिणे, (९) वर्णव्यत्यास—मशहूर—महशूर; लघु—हळु इत्यादि.

ग्रिमचे सुत्र हाहि एक महत्वाचा धर्मनियम आहे. त्यामध्ये इंडोयूरोपीय अथवा सूक्ष्म आर्यन् भाषेतील वर्णाचे प्रीकमधून गॉथिक भाषेत व नंतर जर्मन भाषेत जातांना रूपांतर कसऱ्येहोत जातें तें दाखविले आहे. उदा. इंडोयूरोपीय भाषां तील प, त (ट), क या वर्णाबद्दल गॉथिक अथवा प्राचीन भाषांत अनुक्रमे फ, थ, ह हे वर्ण येतात व नंतर त्यांचे जागी उच्च जर्मन भाषेत व, द, ग हे वर्ण येतात. यांतच पुढे थोडी दुसऱ्यात कहन वर्हनेरें असें दाखविले की संस्कृत भाषेतील प, त, क या वर्णांपूर्वी असेलेल्या वर्णावर जर आघात नसेल तर त्यांचे रूपांतर फ, थ, ह मध्ये होऊन लागलीच छ, द, ग मध्ये होतो. तसेच संस्कृत त्रिवा आर्यन् भाषेतील यूरोपीय एसदश अपूर्वी येणाऱ्या कण्ठय वर्णाबद्दल तालव्यवर्ण येतात. हा तालव्य नियमहि महत्वाचा आहे.

सादृश्यमूलक भेद—धर्मनियप्रथक नियमांप्रमाणेच सादृश्य हेहि धर्मनियप्रथक फरक घडवून आणण्यास कारण होते. आपण शब्दांतील उच्चारांमध्ये फरक क्षालेली अशी दोन उदाहरणे घेतली की एकामध्ये ध्वनीबोवरच अर्थामध्ये फरक क्षालेला आहे व दुसऱ्यामध्ये केवळ ध्वनीतच फरक क्षाला असून अर्थ कायम राहिला आहे. तर आपणांस असे आढळवैयेईल की, दुसऱ्या उदा. हरणांत धर्मनियप्रथक नियम हे फरकांचे कारण असून पहिल्या उदाहरणांत सादृश्य हे कारण असण्याचा संभव आहे. ज्या भाषेचे आपणांस साधारण ज्ञान आहे त्या भाषेमध्ये बोलत असतांना आपल्या मनांतील निरनिराळथा तन्हेचे विचार व्यक्त करतांना शब्दांची निरनिराळी रूपे आपणांस सहज बनवितां येतात. परंतु अशा तन्हें विशेषणांची क्रियाविशेषणे बनविणे, क्रिया पदाचीं निरनिराळी रूपे बनविणे किंवा नामांचीं लिंग-वचन-विभक्तीप्रमाणे निरनिराळी रूपे बनविणे ही गोष्ट आपणांस केवळ स्मरणशक्तीच्या साहाय्याने बिनचूक रीतीने करतां येते असे म्हणणे बोवर होणार नाही. कोणाच्याहि स्मरणामध्ये सर्व तन्हेची रूपे राहणे शक्य नाही. हीच गोष्ट भाषेतील सर्व शब्दांच्या ज्ञानाच्या अशक्यतेबद्दल पतंजलीने सांगितली आहे. ‘बृहस्पतिरिदाय दिव्यं वर्षेषहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नानं जगाम।’ (पा. महा. १.१.१). या गोष्टीची तितकी जस्तरहि नाही. कारण मनुष्य बोलतांना शब्दाची योग्य तीं रूपे बनविण्याची प्रवृत्ति त्यास स्वाभाविकच होऊन त्याच्या स्मरणांत नसलेली रूपेहि तो वापरतो. हीं बनवितांना तो कांहीं प्रत्ययहि योजतो. यावेळीं जर प्रत्येक वेळीं त्यास स्मरणशक्तीचा उपयोग करणे जहार पद्धेल तर त्यास न चाचपडतां बोलतांच येणार नाही. वस्तुस्थिति अशी असते की, आपल्या स्मरणांत फारच थोडीं शब्दांची रूपे तयार असतात. परंतु त्यांवस्तुन आपणांस सर्वसामान्य रीतीने जहार तीं शब्दांची रूपे बनवितां येतात. याच क्रियेस सादृश्य हे नांव आहे. आपल्या बोलण्यामध्ये विशिष्ट कार्य करणारे कांहीं प्रत्यय असतात व वेळेवर विचाराबोवरच त्यांची उपस्थिति मनामध्ये होऊन आपल्या भाषणांत आपण त्यांची योजना करतो. यावरून आपल्या भाषणांत व्यवहारामध्ये आपण स्मरणशक्तीपेक्षां सादृश्य या गोष्टीचाच वास्तविक अधिक उपयोग करतो. अशा तन्हें बनविलेली बहुतेक रूपे शुद्ध असतात परंतु किलेकांदा मनावर कांहीं विशिष्ट संस्कार होऊन एकाच पिढीने वापरलेल्या रूपांमध्ये व दुसऱ्या पिढीने वापरलेल्या रूपांमध्ये फरक पडण्याचा संभव असतो. विशिष्ट रूप हे शुद्ध समजांयांत येतात व रूढ नसलेली अशुद्ध समजांची जातात. परंतु दोन्हीही रूपे एकाच पद्धतीने बनविलेली असतात. विशिष्ट व्यक्तीने वापरलेले विशिष्ट शब्दांचे रूप रूढ रूपपेक्षां भिन्न किंवा अशुद्ध असण्यांचे कारण त्याच्या मनांतील त्या रूपाच्या कल्पनेशीं इतर गोष्टीचे असलेले साहचर्यवैशिष्ट्य व इतर समाजाच्या मनांतील साहचर्य यांमध्ये असलेला फरक हे होय. अशा तन्हेचे कल्पनासाहचर्यावरून बनलेले निरनिराळे शब्द किंवा रूपे आपणांस प्रत्येक भाषेच्या इतिहासांत निरनिराळथा काळीं निरनिराळथा तन्हें बनलेली आदलतात. आपल्या मनामध्ये विशिष्ट शब्दांचे निरनिराळथा वर्गांशी कल्पनासहचर्य असते. उदा. (१) त्या शब्दाचा अर्थ, (२) त्याचे व्याकरणविषयक कार्य, (३) स्वरूपसामृद्ध इ. जेव्हां विशिष्ट शब्दाच्या रूपामध्ये एकापेक्षां अधिक गोष्टीचे साहचर्य असेल तेव्हां त्याचे रूप शुद्ध बनण्याचा अधिक संभव असतो. यांतील अर्थविषयक साहचर्य उद्भवलप्रमाणे निरनिराळथा तन्हें असू शकेल:- (१) आसंखंवंध- पिता, माता, बंधु, सखा इ. (२) कृतुमानविषयक- उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा इ. (३) प्राणांची नावे- (अ) जंगली- सिंह, वाघ वगैरे, (आ) पाळीव- कुत्रा, मांजर वगैरे. याप्रमाणे आपण शब्दांच्या निरनिराळथा विभक्ती, क्रियापदांचे कार्य वगैरेचे गट कल्पन आपल्या स्मरणांत ठेवतो व अशा तन्हें बोलणाऱ्याच्या मनां भाषेतील प्रत्येक शब्द कोणत्या तरी विशिष्ट गटांत अंतर्भूत असतो व त्याचा अर्थ त्याशीं संबद्ध असतो. या आपल्या गरंस आपण साहचर्यसंघ मधूऱ्या. दुसऱ्या तन्हेचा साहचर्यसंघ व्याकरणविषयक किंवा वाक्यांतील कार्य यांवरून बनलेला असेल. याच्या साहाय्याने आपण नामांचीं अनेकवचने, विशेषणांचीं क्रियाविशेषणे वगैरे बनवितों. अशाच तन्हेच्या कालविषयक साहचर्यसंघावरून आपण क्रियापदांच्या काळांची रूपे बनवितों. उदा. धरणे-धरले, भरणे-भरले,

परंतु आपणांस किल्ये कदां जी अगुद्ध रूपे बनलेलीं आढळतात तीहि वास्तविक याच पद्धतीने बनविलेलीं असतात. आपण अशुद्ध रूपांस सदोषसाहशयाने बनविलेलीं असे म्हणतों परंतु ती बनविणारा आपल्या दृष्टीने शुद्ध म्हणूनच बनवीत असतो. परंतु परिणाम मात्र आपणांस निराळाच झालेला आढळतो. उदा. मरों याचे भूतकालवाचक मेला हे रूप पाहून त्यावरून एखायाने चरणे याचे जरवेला असे रूप केले तर त्यास अगुद्ध म्हणूं. परंतु त्यांत त्याच्या पद्धतीचा दोष नसुन त्यास चरणे याचे चरला, सरणे याचे सरला अशा तन्हेची रूपे बनवात व मरण व चरणे ही दोन कियापैरे एका गटांतील नपुन भिन्न गटांतील आहेत ही गोष्ट माहीत नसते व त्यामुळे माहीत असलेल्या रूपावरून व सादृश्यवरून तो भलेच रूप बनवितो एकेच. अशा तन्हेने जेव्हां आपणांस एखादा मनुष्य अशुद्ध अथवा भलेच रूप वापरताना आढळतो तेव्हां त्यासाहि वास्तविक कांही कारण असते व ते कारण शोधून क.डॉग म्हागेत त्याच्या मनांतील कल्पनासाहचर्य शोधून काढऱ्ये ही गोष्ट मोठी मनोरंजक आहे. जर हे साहचर्य आपल्या मनांतील साहचर्यापेतीं भिन्न अंसल तर सादृश्यमुळेच दो मनुष्य निराळेच रूप बनवील ही गोष्ट उघड आहे. आतां विशिष्टशब्दाचे रूप शुद्ध कोगत हे त्या शब्दाशी संबंध असलेल्या शब्दांच्या गटांवरून किंवा ते रूप भाषेमध्य वारंवार वापरले जाण्यावर अवलंबून असते. स्वीकृत्याने असे दखलिल आहे की, शब्दांची जी अपशादात्मक रूपे भाषेमध्ये रुढ असतात ती बहुता अंतिशय सामान्य अथवा नेहमी व.प.ल्या जाणांच्या शब्दांचीच शिळ्हा न राहातात. क्विचित आढळणारी रूपे इलु हळू सामान्य शब्दांच्या कक्षत येण्याचा संभव अवतो. एकाच वाक्प्रवारांत आढळणांच्या शब्दशमध्येहि अशीच साहचर्याची कल्पना उद्भूत होते. एकाच ध.तुगावून बनलेल्या शब्दाची कांही परिस्थितीमध्ये इतरीं भिन्न रूपे होतात की, त्यांचे मुळ एकच असेल असे वाटेनासे होते. अशा वेळी ती तो शब्द आपल्या मूळच्या गटावून निघून दुम-शब्द गटांत सामोल होतो. किंत्ये कदां असे प्रतिपादण्यांत येते की, ध्वनिविषयक फरकांच्या नियमांमध्ये सादृश्यमुळे घाटाळा होण्याचा संभव असतो. परंतु वास्तविक असे असते की ध्वनिविषयक नियम अपैरे काय नियमितपैरे कीतत अपतात. परंतु कांही बाबतीत कल्पनासाहचर्याचा जोर इतका असतो की, त्यामुळेविशेषशब्दाचे तशाच तन्हेच्या रूपांतर न पावलेल्या शब्दांच्या सादृश्यमुळे उन्हां मूळ रूपाकडे परावर्तन होते. अशा वेळी रूपांतर पावलेला व मुळ रूपातील असे दोन्ही शब्द भाषेमध्ये रुढ होतात व किंत्ये कदां ते क्षितिज भिन्न अर्थानीं वापरले जातात व त्याच्या रूपांमध्ये जितक अंतर अविक अंसल तितके त्यांच्या अर्थामध्ये अविक अंतर राहण्याचा संभव असतो. ही सादृश्य-मूलक रूपे बनविण्याची किया प्रत्येक भाषेच्या इतिहासामध्ये आपणांस सर्व कालांत आढळून येते व त्यामुळे भाषेमध्ये कांहोसे स्थैर्य आणण्याचे काय व त्यावरोबत्त नवोन नवोन साहचर्यांत बनवून त्यांपासून नवोन नवोन प्रकार बनविण्याचे काय प्रत्येक जिवंत भाषेमध्ये चालू असते. ही नवोन साहचर्ये प्रथम एखादा व्यक्तींच्या मनांत उत्पन्न होतात व त्यांचा एकंदर समाजांच्या मनावर जितक्षा मानाने परिणाम हाईल त्यावर तन्मूलक शब्दरूपे भाषेत कायम राहणे अगर न राहणे हे अवलंबून असते. जर ड्युकितविषयक साहचर्यकल्पनेचा समाजावर कांहीच परिणाम नाला नाहीं तर तन्मूलकरूपे समाजांतील व्यवहारामध्ये खुस होतात. तेसेच ज्याप्रणाणे एस समाजामध्ये ध्वनिविषयक फरक पडण्याची विषिष्ठ प्रवृत्त आढळते त्याप्रणाणे या कल्पनासाहचर्याची व सादृश्यमूलक रूपे बनविण्याची पद्धति विशिष्ट समाजामध्ये भिन्न भिन्न असत. व त्या त्या प्रमाणे त्यांच्या बोली अथवा पोटभाषा बनत असतात. जेव्हां आपणांस अशा भिन्न साहचर्यकल्पना असलेल्या योकांच्या बोलींतील कांही निराळों शब्दरूपे बनलेलीं आढळतात तेव्हां आपण त्यांम अगुद्ध निवा व्यक्तींच्या रुपांची शुद्धता दर्शवायास वास्तविक कोणतेच प्रमाण नवते ही गोष्ट विश्रितो. विशिष्ट बोलीमध्ये विशेषशब्दांच्या साहचर्यकल्पना प्रचलित अस्तात. व त्या सर्व समाजास सामान्य असतात. त्यामुळे तन्मूलक बनलेली रूपे त्या भाषेमध्ये शुद्ध असतात. त्यामुळे एखादा समाजाची भाषा शुद्ध रीतीने बालगे म्हणजे त्या समाजांतील या साहचर्य कल्पनाचे पूर्णपैगं प्रदृश करणे होय. कोणत्याहि भाषेच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना आपगास या तन्ही धाननियमांपेक्षां सादृश्यमूलक रूपे बनलेली वारवार आढळतात व अशा वेळी आपले काम त्या साहचर्यकल्पनाचा संव शोधून काढग हेच होय. हे संवर्ती वारंवार बदलत असून निरनिराळ्या काळीं निरनि-राळे संघ बनविण्याची प्रतिक्षा असते व ही किया प्राचीन आपेकालापासून आजतागायत चालूच आहे.

वाक्यविषयक व अर्थवेषयक फरक--ध्वनिविषयक पद्धतशीर फरक हा प्रथम निरनिराळ्या वैयक्तिक अनुभवां-बहून झात होता. परंतु अशा तन्हेने आपणास त्याची अनेक उदाहरणावरून एकदा जाणीव झाली म्हणजे समाजांत तो नियमित-पैरे रुढ झालेला आपणांस आढळून येतो. व हा प्रकार आपणास केवळ धर्वनीमध्येच आढळतो असे नव्हे तर स्वराषात, उच्चनीचत्व, न्हसवदीवैत्त व मदपुरुषत्व इत्यादि गोर्धीतहि आढळतो. तेव्हां हा ध्वनिविषयक फरक केवळ शब्दशम्या उच्चार-मध्येच होत असेल व त्याचा अर्थावर परिणाम होत नसेल तेव्हां त्यास आपग कवळ ध्वनिविषयक फरक असे म्हणतो. उदा.

करौनि-कहन, इहणोनि-म्हणुन, दिघला-दिला, इत्यादि फरक अर्थभेदास कारण होत नाहीत. परंतु जेबहां स्वरभेदशब्दरोपर अर्थ-भेदहि होत असेल तेबहां त्यास केवळ ध्वनिविषयक फरक असे म्हणतां येणार नाही. याप्रमाणे शब्दाच्या उच्चारभेदाशब्दरोपर अर्थभेद ज्ञालयाचीं उदाहरणे आपणांस अनेक देतां येतील. कधीं कधीं एकाच शब्दाच्या उच्चारभेदामुळे त्याच्या दोन स्वस्पन्त अर्थभेदहि ज्ञालेला आपणांस आढळून येतो. उदा. टाळ (राब), टाहळा (पळव), फाळ (नागराचा) फाळा (पटी) किंत्येकदा वाक्यरचनेच्या बाबतीतहि ढाळतराने आपणांस फरक ज्ञालेला दृष्टीस पडतो. अर्थभद्राच्या बाबतीत आपणांस एक गोष्टलक्षांत घेतली पाहिजेकीं, जरी विशिष्ट शब्दास एखाद्या भाषेमध्ये विशिष्ट काळीं विशिष्ट अर्थ रूढ असला तरी त्या शब्दाच्या स्वरूपामध्ये व अर्थमध्ये स्वाभाविक किंवा अंतस्थित असा कांहीच संबंध नसतो. यामुळे शब्दाच्या स्वस्पन्त बदल होण्याचे व अर्थांत बदल होण्याचे कार्य स्वतंत्र रीतीमेहि होत असण्याचा संभव आहे. किंत्येकदा शब्दाच्या स्वस्पन्त बदल होईल पण अर्थ जुनाच कायम राहील. व या दोन फरकांमध्ये परस्परसंबंध कोणताच नसेल. व अशा तन्हेने शब्द व त्याचा अर्थ ही इतकीं निगडित नसतात ही गोष्ट आपणांस भाषेचा ऐतिहासिक अस्त्यास केला असतां दिसून येईल व यामुळेच आपणांस जेंये शब्दाच्या स्वरूपामध्ये बदल होणे किंवा न होणे यावर अबलेवून नसलेला अर्थामध्ये बदल ज्ञालेला आढळतो तेबहां त्यास आपण अर्थभेद असे नांव देतो. याप्रमाणे जरी आपण भाषेतील फरकांचे ध्वनिविषयक, स्वरूपविषयक, वाक्यविषयक व अर्थविषयक असे वर्गीकरण केले तरी हे एकमेकांशी इतके संबद्ध किंवा मिश्र असतात की, त्यांची एकमेकांवरील व्याप्ति आपणांस टाळतां येणे शक्य नसते. उदा. आपणांस कांहीं शब्द असे आढळतात की, ज्यांचा उच्चार व अर्थहि जवळ जवळ सारखेच असतात व त्यामुळे आपण त्यांचा एकमेकांशी संबंध जोडतो. परंतु त्यांमध्ये कोणत्याहि तन्हेचा ऐतिहासिक संबंध नसतो. उदा. इं. स्पॅरोथ्रास व अंस्परागस. या प्रकारास लौकिक व्युत्पत्ति असे नांव देतात. या लौकिक व्युत्पत्तीमध्ये ध्वनिविषयक, अर्थविषयक किंवा ध्वनि व अर्थविषयक अशा कोणत्या तरी एका प्रकारचे सादृश्य मुळाशी असते. मनुष्याची प्रवृत्ति मनामध्ये निरनिराळया शब्दाचे गट अथवा संघ बनविण्याकडे असते व एकाकी शब्द त्यास भानगडीचे बाटतात. त्यामुळे आकस्मिक सादृश्यामुळे कांहीं शब्द भलत्याच गटामध्ये अंतर्द्वृत केले जातात. ही गोष्ट विशेषत: परकीय भाषेतुन घेतलेल्या शब्दाच्या बास्तीत आपणांस आढळून येते. तथापि ज्या शब्दाची व्युत्पत्ति माहीत नाहीं व जे फारसे प्रचारांत नसतात अशा स्वभाषेतील शब्दाच्याहि बाबतीत घडून येते. अशा तन्हेची लौकिक व्युत्पत्तीची उदा-हरेण सर्व भाषांतून कमीजास्त प्रमाणांत आढळून येतात. अशा तन्हेच्या लौकिक व्युत्पत्तीचे वर्गीकरण करणे कठिन आहे. तथापि त्याचे पुढे दिल्याप्रमाणे तीन प्रकार करता येतील, (१) व्यनिव अर्थविषयक सादृश्यमूलक, (२) केवळ ध्वनिविषयक सादृश्यमूलक, (३) केवळ अर्थसादृश्यमूलक.

गौरवोक्ति अथवा पर्यायांकि—या लौकिक व्युत्पत्तीसारखाच औचित्य, भीति, सम्यपगा इत्यादिव्यालच्या आपल्या मनांत ज्या कल्पना असतात त्यामुळे शब्दाच्या अर्थात फरक घडून येतो. ज्या शब्दाच्या अर्थ अपवित्र, विप्रकारक अप्रिय, आसदायक, अधार्मिक इ. प्रकारचा असेल तेंये त्याच्या स्वरूपामध्ये फरक पडण्याची प्रवृत्ति आढळते. यास सदुकित प्रास्त्यापरिहार, किंवा गौरवोक्ति असे नांव देतां येईल. ही प्रवृत्ति आपणांस सुंस्कृत व असंस्कृत संघच लोकांत आढळते. व याचे कारण त्या शब्दाचा त्या प्रत्यक्ष वस्तुशीं संबंध जोडण्यांत येऊन त्या वस्तुचे अप्रियत्व त्या शब्दासहि जोडण्यांत येत हे होय. या प्रकारामुळे शब्दामध्ये पुढील तन्हेचे फरक घडून येतात. (१) ध्वनिविषयक भेद, उ. परसाकडे-परशुराम पाटलाकडे, लघवी,-लघुशंका, (२) समानार्थक शब्दप्रयोग बैल-गाईचे प्राणनाथ; घेनुवळभ; लठ-स्थूल (३) नास्त्यर्थक शब्दप्रयोग दरिद्री-निष्कांचन, विटाळ-अशुचिता, अशौच इत्यादि.

अर्थमूलक शब्दस्वरूपभेद—शब्दामध्ये स्वरूपभेद बहावयाचे अनेक प्रकार आहेत. हे करतांना कर्त्याच्या मनांत शब्दाच्या स्वरूपामध्ये फरक करावयाचा ही गोष्ट प्रामुख्याने नसते. विशिष्ट शब्दाच्या अर्थामध्ये कालांतराने असा फरक पडतो कीं, त्या शब्दाच्या मूळ स्वरूपामध्ये तो अर्थ व्यक्त करण्याचे पूर्ण सामर्थ्य नाही असे वाढू लागते व ही उणीच भरून काढण्यांकरिता मनुष्य आपल्यासताने त्या शब्दाच्या स्वरूपांत बदल घडवून आणतो. किंवा शब्दाच्या मूळ स्वरूप; बदलचीच कल्पना कांहीं कालांतराने बदलते व विशिष्ट अर्थ व्यक्त करण्यास ते विशिष्ट स्वरूप अयोग्य बादून त्यामध्ये फरक घडवून आणण्याची प्रवृत्ति होते. उदा. (१) कधीं कधीं मूळ शब्दांतील कांहीं भाग प्रत्ययलपी आहे अकीं समजूत होते. व त्यामुळे नवीनच स्वरूपांत एखादा नवीन शब्द त्या मूळ शब्दशास्त्र सामील होतो व अशा तन्हेने नवीनच शब्द बनविला जातो. तिळेल तेल; खोबरेल तेल; (२) किंत्येकदा कांहीं स्वतंत्र शब्दांस लक्षणिक अथांने प्रत्ययाचे स्वरूप येते व त्यावरून अनेक शब्द बनविण्यांत येतात. उदा.

वाह=वाहन, घोडा वर्गे अनुय किंवा सामान वाहणारा यादवन कार्यवाह (विट्ठीस), भारवाही (कुंडवाचा पोषणकर्ता). (४) कित्येकदां एखाद्या सामासिक शब्दाची रचना मूळ कशी क्षाली आहे तें न समजतां निराळयाच तन्हेने अनली असावी अशी कल्पना होऊन तथामुळे कांहीं शब्दांच्या स्वरूपांत बदल होतो. (उदा. ह. चाईल्डहुड, स्टेटकास्ट). कित्येकदां परकीय भाषेतील उपसर्ग किंवा प्रत्यय उसने घेतल्यानेहि शब्दामध्ये बदल क्षालेले आढळतात.

शब्दरूप भेदांचा वाक्यरचनेवर परिणाम—अशा तन्हेने शब्दाच्या स्वरूपांत बदल होत गेले म्हणजे ज्याप्रमाणे ध्वनिविषयक फळकामुळे शब्दांमध्ये स्वल्पविषयक फरक होतात तसे भाषेमध्ये वाक्यरचनेच्या वाक्तींतहि फरक होतात. उदा. द्विचन व प्रथमेचे एकवचन ही रूपे आतां मराठीतून अजिबात नाहीशी क्षाली आहेत. किंवा विभक्तीचे कार्य शब्दयोगी अव्ययांकडूनहि सध्यांच्या मराठी भाषेत होते. तथापि ध्वनिविषयक किंवा स्वरूपविषयक बदल होण्यापेक्षां वाक्य रचनाविषयक बदल होण्याची किंवा अधिक मंद असते.

शब्द व अर्थोंत्पत्ति—आपण वर पाहिलेच आहे कीं, शब्दाच्या स्वरूपांतील ध्वनिविषयक फरक व त्याच्या अर्थों-तील फरक यांची गति भिन्न भिन्न असून त्यांचा परस्परांशी संबंध असतोच असे नाही. उदा. सं. प्रथि, म. गांठ यामध्ये रूपभेद क्षाला असला तरी अर्थभेद क्षालेला आपणांस दिसत नाही. विशिष्ट शब्दाला विशिष्ट अर्थ कसा प्राप्त होतो यासंबंधीं सर्वसामान्य असा निश्चित नियम आपणांला सांगतां येणार नाही. भाषा जेव्हां प्रथम तयार क्षाली किंवा भाषा मुळीच अस्तित्वांत नवहीती तो काल आपणांगासुन अत्यंत दूर आहे. आपणांस केवळ कांहीं विशिष्ट कल्पनायोतक असे विशिष्ट ध्वनिसमुच्चय आपणांकडे परंपरागत आलेले आढळतात. व त्यांचा आपणांस फार तर तार्किकदृष्टशा व मानसाळीयदृष्टशा पृथक्करण करून अभ्यास करतां येणे शक्य आहे. जेव्हां आपल्या मनामध्ये एखादी कल्पना येते व ती व्यक्त करावी अशी आपणांस स्फूर्ती होते तेव्हां आपणांजवळ असलेल्या ध्वनिसमुच्चयाच्या साहाय्यानें आपण ती व्यक्त करतो व त्या विशिष्ट ध्वनिसमुच्चयास तत्कल्पनाबोधक अर्थ प्राप्त होतो. हीच गोष्ट शंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यांत व्यक्त केली आहे. 'प्रजापतेरपिषट्झः सुष्टे पूर्ववैदिकाशब्दा मनसि प्राकुवैत्तुः पश्चातदनुगतानथर्न् सप्तसर्जेतिगम्यते । स भूरितिव्याहरत स भूमिमसूजत' (तै. ब्रा. २।२।४।२). हीच कल्पना वैशेषिक सूत्रांत 'बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिवेदे ' या शब्दांनी व्यक्त केली आहे. [व. सू. ६.१.१] विशिष्ट कल्पना विशिष्ट ध्वनिसमुच्चयाने व्यक्त करणे हे कार्यहि प्रत्येक व्यक्तिआपल्या पूर्वसंस्कारानुरूप करीत असते. यामुळे प्रत्येक ध्वनिसमुच्चयाशी विशिष्ट अर्थ परंपरेने निगडित होतो. शब्द आणि त्याचा अर्थ यांचा परस्पर संबंध काय यासंबंधीं भारतीय पंडितांनी फार मनोरंजक चर्चा अनेक ठिकाणी केलेली आढळते. उदा. पतञ्जलीने महाभाष्यांत 'गौरित्यक्र तः शब्दः ' या प्रश्नात तो रूप, दब्य, किंवा, गुण, आकृति इत्यादिवाचक नसून 'कस्तर्हि शब्दः ' म्हणून पुन्हा प्रश्न करून 'येनोच्चरितेन सास्नालांगूलकुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययोः भवति सशब्दः । अथवा प्रतीत पदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते' असे उत्तर दिले आहे व शेवटी 'तद्माद् ध्वनिः शब्दः ' असा सिद्धान्त सांगितला आहे. तसेच शब्दांतील वर्णांपासुन अर्थोध कसा होतो याबदल थोडक्यांत श्रीशंकराचार्यांनी वाद-रायणस्त्र भाष्यांत विवेचन केले आहे. 'व्यवहारेत्येकैकवर्णप्रहणानन्तरं समस्त प्रत्ययमर्शान्यांबुद्दौ ताद्वाएव प्रत्ययभासमानास्तंतरमर्थमध्यमिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनां लघीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्ट्वानिरदृश्यकल्पनाच वर्णार्थेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यज्ञयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्थात् । (वेन्द्रातसुत्रभाष्य १.३.२८) न्यायसूत्रांत 'आसो-पदेशसामर्थ्यात् शब्दादर्थसंप्रत्ययः ' [न्यासू. २-१-५२] व याचे पुढील ५६ व्या तुङ्गवरील भाष्यांत वात्स्यायाने शब्दार्थ-समयाचे ' कः पुनर्यसमयः । अस्य शब्दादर्थदर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमयोगः । ' असे स्पष्टीकरण केले आहे. महाभाष्यांत 'कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोर्थं संबंधेत्वेति । याचे 'लोकतः ' असेच उत्तर दिले आहे. [पा. म. १.१.१] 'अनेन शब्दान्यन्मर्थोद्भवयः इति संकेतः ' याप्रमाणे समाजसंकेताने शब्दास अर्थ प्राप्त होतो. ही गोष्ट सर्वसामान्य आहे व साहित्यशास्त्रांनी साक्षात्संकेत अर्थ तो अभिधा अथवा वाच्यार्थ असेच म्हटले आहे. आतां विशिष्ट भाषेतील अर्थविषयक विकास एका दिशेने होत गेले व ध्वनिविषयक विकास निराळयाच दिशेने होत गेला तर त्यामध्ये फरक होणे साहजिक आहे व अशा तन्हेने दोन्ही विकासांची प्रवृत्ति भिन्न असणेहि शक्य आहे. कारण विशिष्ट ध्वनिसमुच्चय तयार होणे व त्यास विशिष्ट अर्थ प्राप्त होणे या दोन किंवा यांचे फल जरी एक असले तरी त्या भिन्न भिन्न परिस्थितीत चालू असतात. आतां विशिष्ट अर्थमध्ये फरक पडला आहे ही गोष्ट आपणांस बिनवृक रीतीने कल्पण्यास शब्दांचे अर्थ व भाषा यांचा मनाशी संबंध आहे ही गोष्ट ठाळक असली पाहिजे. दोन घ्वनी एका शेजारी टेवर्ण्याने जर त्यांवर मानसिक किंवा क्षाली नाही तर त्यांपासुन अर्थनिष्पत्ति होणे शक्य नाही. व ही मानसिक किंवा हिंजेव्हां वक्ता आणि श्रोता त्या दोघांच्याहि मनांत एकाच स्वरूपांत होईल तेव्हां एकाचे भाषण

दुसःयास समजेल. विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या मनांत विशिष्ट तंदेच्या घ्वनीचे साहचर्य, विशिष्ट भावना, उद्देश वर्गरेशी निश्चित असते व हा संबंध ती व्यक्तिज्ञा समाजामध्ये वावरत असते त्या समजांतील लोकांच्या संवर्ची अथवा प्रघात धांवर अवलवून असतो व विशिष्ट चिन्हांना विशिष्ट अर्थे प्राप्त होऊन तो स्थिर राहण्याच कारण अनेक व्यक्तीच्या मनामध्ये त्या विशिष्ट घ्वनिचिन्हांनी विशिष्ट मानसिक कार्य घडून येणे होच होय.

शब्दाच्या अर्थामध्ये बदल—जेव्हां आपण विशिष्ट शब्दाचा अर्थ बदलला आहे असे म्हगालो तेव्हां त्या विशिष्ट घ्वनिसमुच्चयामध्ये कांहीं फरक पडला आहे असे नसून तज्जनित त्या समाजांतील लोकांच्या मानसिक क्रियेमध्ये मात्र कांहीं फरक होऊन त्यांनी त्याच विशिष्ट घ्वनिसमुच्चयास निश्चल्या कल्पनेशी निश्चित केल आहे हे होय. यावरून आपणांस ही गोट्ट दृष्ट दृष्ट होते कीं, शब्दाच्या अर्थांतील फरक ही एक सामाजिक मानसिक किया असून त्या संवर्धीचे नियम व तिचे स्वरूप आपणांस मुख्याच्या मनःप्रवृत्तीचे वयक्तिक व सामाजिकशब्दांच्या नियम व स्वरूप यांचा अभ्यास केल्याशिवाय समजाणार नाहीं. प्रथम विशिष्ट शब्दास विशिष्ट अर्थ देण्याचे कार्य एका व्यक्तीकडून घडते व तो पर्यंत तो अर्थवयक्तिक असून त्यास स्थैर्य प्राप्त झालेले नसते. परंतु जेव्हां तेच घ्वनी त्याच अर्थांने अनेकवार एखाया समाजांतील लोक आपल्या व्यवहारामध्ये वापरून लागतात तेव्हां त्या घ्वनीस तो अर्थ निश्चितपणे प्राप्त होतो. तथापि या विशिष्ट अर्थवरहि मनुष्यांचे मन त्याच्या साहचर्य, भेद, तादात्म्य, वृथक्करण, संयोजन, उत्पादन, पुनरुत्पादन इ. शक्तींनी सारखे कार्य करीत असते व त्या अर्थात कमीजास्त फेरवदल कल्पन अधिक निश्चितता आणण्याचे कार्य करते व अशा रीतीने त्यास सामान्यतः स्थिरता प्राप्त होते. परंतु व्यवहारांतील भाषेमध्ये या अर्थामध्ये योडाफार फरक होणे साहाजिक असते व त्यामुळे बोलण्याचा व्यवहार हे अर्थविषयक बदल घडवून आणण्याचे कारण आहे. इतर सर्वे कारणे त्या मानाने दुर्योग प्रतीची आहेत व ज्या मानाने व्यवहारामध्ये वाक्यांत उपयोग करतांना विशिष्ट शब्दास विशिष्ट अर्थ देणे प्राप्त होईल त्या मानाने त्या शब्दाला विशिष्ट अर्थे प्राप्त होते असतो व अशा तंदेने वाक्यात किंवा व्यवहारात रुढ झाल्यासेरीज विशिष्ट शब्दाच्या अर्थामध्ये पडलेला वैर्याक्तिक फरक सामान्यत्व व स्थिरत्व पाहूं शक्त नाही. आतां हे अर्थविषयक फरक होण्याची निराळी कारणे कोणती असतात हे पाहूं. (१) शब्दाच्या स्वरूपांतील अथवा घ्वनींतील फरक (उदा. वाचाट=बडवड्या व चावट=चेटेखोर, वात्र; कलश=तांडवा, कठस=खिलाग्रः पक्ष-पख, बाजूः पाखे-छपराची बाजू). (२) स्थानभिनता विवा भिन्नसाहचर्यमूलक फरक. (उदा. जस्ताचे फूल, दगडफूल, तगरीचे फूल, कर्णफूल). (३) सांस्कृतिक फरक. यामुळे विशिष्ट शब्दाच्या मूळ अर्थामध्ये बदल होऊन रुढ अर्थ निराळाच होतो. उदा मणि संस्कृत रत्न, मराठी काचेचा मणि, किया संस्कृत कार्य, मराठी और्बैद्विक; कुलपत्र, शौच इन्यादि. (४) परकीय भाषेतील उसने घेतलेले शब्द (उदा. मिस्कल-फारसी-गरीब, मराठी-लबाड; औरत फारसी-गुरु, मामा, बनविण इत्यादि). (५) स्वराधारात बदल. उदा. इंदशत्रु. (६) अलंकारिक उपयोग. (उदा. पात्र, अंगवस्त्र, अर्धांग, गुरु, मामा, बनविण इत्यादि). वित्येकदा आपणांस विशिष्ट शब्दाचा अर्थ अधिक व्यापक झाल्याचे आढळून येते. उदा. कांदंबीरी. वित्येकदा आपणांस लक्षणेने एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ झालेले आढळतात. यामध्ये यौगिक अर्थ जरी एक असला तरी त्याच्या निरनिराळ्या अंगांप्रमाणे निरनिराळे लाक्षणिक अर्थ उत्पन्न होऊन आपणांस एक शब्द अनेक गोष्टीचा वाचक झालेला आढळतो. उदा. डोळा हा दाईंदिन्य अथवा दृशीचे साधन म्हणून आपणांस माहीत आहे परंतु त्याचाच अर्थ छिद्र असाहि लक्षणेने होतो. अभिलाषवृद्धि असाहि एखाया गोष्टीवर डोळा टेवणे या बाबतीत होतो. किंवा जागहकात हाहि अर्थ एखायाच्या दृश्यावर डोळा टेवणे या ठिकाणी संभवतो. अशा प्रकारे लक्षणेने एकच शब्द अनेक कल्पना व्यक्त करू शकतो. लक्षणा ही भाषेमध्ये शब्दसंर्पत्त बाढविणारी एक मोठी शक्ति आहे व तीक्ष्णे भाषेस सौंदर्यहि प्राप्त होते. साहित्यविषयकारांनी लक्षणा ८० प्रकाराची असते असे म्हटले आहे. उपमाहपकादि अलंकारानीहि लक्षणेचे कार्य होते तसेच शब्दाची अभिधा व लक्षणप्रमाणे अर्थ व्यक्ताकरण्याची जी व्यजना ही तिसरी शक्ति तीमुळेहि शब्दांचे अनेक अर्थ संभवतात. ‘ सायंकाळ झाली ’ या शब्दांवरून निरनिराळे अर्थ घ्वनित होतील. उदाहरणार्थ ब्रह्माणास सध्येची वेळ झाली असे सूचित करता येईल, मजूरास काम बंद करण्याची वेळ झाली असे वाटेल तर अभिधारिणीस प्रियकराकडे जाण्याची वेळ झाली असे मनांत येईल. शब्दाचे अर्थविषयक फरक फरकांचा अभ्यास करतो. परंतु ज्या ज्या शब्दाला अर्थ म्हणून आहे तेचे तेचे त्या अर्थामध्ये फरक होणे संभवनीय आहे या दृशीने प्रत्ययरूप पांचलेले कांही शब्द उदा. कर किंवा करी हा किया-वाचक शब्द निरनिराळ्या शब्दांशीं योजला असतां त्याच्या अर्थात किती फरक होत जातो हे पाहणे फार मनोरंजक आहे. उदा. देणेकरी, घेणेकरी, मधुकरी, वारकरी, गडकरी, मारेकरी इ. तसेच कांही सामासिक शब्दांच्या अवयवामध्येहि

आपणांमध्ये असेच भिन्न भिन्न अर्थ भिन्न शब्दार्थी समास केला असता ज्ञालेले आढळतात. अशा तंडेने शब्दामध्ये त्याच्या बाक्यांतील स्थानांवरून, आघातावरून, ध्वनीवरून, वगरेहि फरक ज्ञालेला आपणांमध्ये दिसून येईल. तसेच द्विवचनाचा लोप विभक्तीचा लोप इत्यादि गोंद्रामध्येहि आपणांस भाषेमध्ये क्षसवं सं फरक पवट जात त ह दिसून येईल.

शब्दांचा लोप—तमच आपणांमध्ये भाषेमध्ये कांही शब्द: अजीबात कालांनराने लुप ज्ञालेले आढळतात. घरांतील वृद्ध माणमाने अथवा आजाने उच्चारेले शब्द: नातवास अगदी अपरिचित होतात जुने यंत्र चालीत असतांना तर आपणांस ही गोंद्रा अधिक स्पष्ट दिसते. ज्ञानवाच्या कालचे किती तरी शब्द: आज भाषेन अर्जीबात नेले आहत, विशेषत: समानार्थक शब्दांतील अनक शब्दांचा लोप हाण्याची किया अगदी स्वाभाविक दिसत. ही गोंद्रा आपणांमध्ये वेदिक भाषेत एकच परार्थवाचक असलेली अनेक नामे अभिजात संस्कृत म षत लुम ज्ञाली यांवरून दिसून येते. सामान्यत: जवळ जवळ सारखीच वल्पना छ्यक्त करणारे दोन शब्द: असल्याम त्यांच्या अर्थमध्ये थोड़ा: फार फार करण्याची किया प्रत्यक्ष समाजांन आढळते उदा पोथी व पुस्तक या दोन शब्दांनी दोन निर्नाराळ्या तंडेने प्रथ व्यक्त होतात. अम झेंथे होणार नाही तंथ एक शब्द लोप पावतो. केवळां केवळां विशिष्ट शब्द: समाजांतील एका विशिष्ट गटामध्येच लुप होतात व इतर समाजांत ते प्रचलित असतात.

नवीन शब्दांचा प्रवेश--तथापि लुप होणाऱ्या शब्दांपेक्षां प्रयेक भाषेमध्ये नवीन शब्द सुद्धा होण्याची किया मात्र अभिक जांराने चालू असते. सध्यांच्या इंग्रजी भाषेचे उदाहरण घेतल्याम तीतील शब्दसंपत्ति पूर्वीच्या बोणत्याहि कालापेक्षां अधिक आहे व शास्त्रीय ज्ञान व संशोधन यांची वढव व त्यांचा व्यवहारांत उपयोग. मनुश्याचा वाढत असणारा व्याप व व्यवहार व बदलणारी परिस्थिति आणि विचार, जगांतील भिन्न भिन्न प्रश्नांतील लोकांमधील वाढत असणारे दलणवलण. व्यापार व उद्योगधरे यांची अवाढव्य प्रगति व मालाची प्रचंड देवाण-घेवाण व वाढतव्या मोयी यामुळ लिखित भाषेची वाढ झापांशाने होत असुन शिक्षण सामान्य लोकांमध्येहि वाढत आहे. या सर्व व इतर अनेक गोंद्री मिळून सामान्य लोकांचीहि शब्दसंपत्ति झापाटथाने वाढत आहे. व कृत्य राष्ट्राम आपली भाषा समृद्ध व्यावाची अशी इच्छा असेल त्याने आपला अनेक विभक्तीचा व्याप व शिक्षणाचा प्रसार वाढविंगे जस्तर आहे भाषेमध्ये नवीन नवीन तयार होणारे शब्द सर्वच लोकांमध्ये सारख्याच प्रमाणांत सुद्धा होतात अस नाही. तर त्यांतील कांहीं-उदाहरणार्थे श खाय परभाषा ही विद्रोन लोकांतच सुद्धा होऊ शकते. व कांहीं-मात्र सामान्य जनापर्यंत पोंचतात. प्रत्येक शब्दाने विशिष्ट व निश्चित कलगाच व्यक्त व्यावाची व प्रन्येक कल्पनेस स्वतंत्र शब्द असावा म्हणजे समानार्थक शब्दांच्या अर्थकक्षा निश्चित असाव्या ही अलीकडे वाढत असणारी प्रवृत्ति भाषेमध्ये नवीन नवीन शब्द सुद्धाहोण्यास बरीचशी कारणीभूत होते. इंग्रजी भाषेमध्ये तर अशा तंडेने समानार्थक शब्द अनेक भाषांदून येत असल्यामुळे त्याचे अर्थ निश्चित करणे त्या भाषेस अलीकडे जस्तरीचे वाटते. उदा. स्टूल, चेअर, हेड, चीफ, सिस्पर्यी, कंपैशन इ. मराठी भाषेतहि टेक्स, चूक, खिळा, खीळ, मोळा, रक्क, बोलट, सुरमा; किंवा अडमर, अडगा, कडी, चपरास, बोलट, खीळ, हॉल्ड्राप या शब्दांच्या अर्थात एकच कार्य करीत असतांहि भेड क्लेला वृशीस पडतो.

नवीन शब्दांचे उत्पादन--जेवळां भाषा प्रथमच तयार होत असेल तेवळां प्रत्येक शब्द: नवीनच बनविण्याची किया प्रामुख्याने चालू असली पाहिजे. नैसर्गिक घनी व किया यांपासून प्रथम अनुश्चारात्मक, पुनरुक्तिमूलक व उदाहरावाचक शब्द तयार ज्ञाले असावे. लहान मुळेहि कांही शब्द: तयार करतात अमें एक मत आहे. यासंवधी पूर्वी विंचन केलेच आहे. परंतु बरेचमे शब्द भाषेतून प्रचलित असलेले घनी व रुढ शब्द: यांच्या संयोगपासून अथवा त्यांच्या स्वस्पांत बदल करून बनविलेले असतात शास्त्रीय परिभाषा सामान्यत: पूर्वीच्या अभिजात म्हणजे संस्कृत, ग्रांक, लेटिन वर्गे भाषांतील धारात्वरून बनविण्याची प्रवृत्ति आढळते. व असे बनविलेले शब्द: फार लांबलचक होत असल्यास त्यांमध्ये संक्षेप करण्याचीहि प्रवृत्ति दिसते. विशेषत: लौकिक भाषेत रुढ होत अस-ना लास संक्षिप्त रूप दिलेले आपणांस आढळते. अनेक शब्दांच्या आग्राक्षरावर्हनाहि नवीन शब्द बनविल्याची आपणांस कांही उदाहरणे आढळतात. उदा. संकोनी (स्टैंडर्ड ऑइल कंपनी ऑफ न्यू यॉर्क), बेस्ट (बैंच एले-किट्रूक सप्लाय अंड ट्रॅम कंपनी), एडमु (ई. डी. सूसन) टार्मको (टाटा ऑइल मिल कंपनी), टांबी (टयुवर्गव्युत्तीमिस) इ. याशिवाय भाषेतील शब्दसंपर्कामध्ये भर पडण्याचा एक मार्ग म्हणजे परकीय भाषेतील घेतलेले शब्द होत. यासंवधी विवेचन पूर्वी केलेच आहे.

पोटभाषा कशा बनतात--आतां एकाच भाषेच्या स्वरूपामध्ये कालांतराने फरक होऊन निरनिराळ्या पोटभाषा अथवा बोली कशा उत्पन्न होतात हे आपण पाहू वास्तविक मूळ भाषा: व तिची बोली यामध्ये मूलत: कांहीच फरक नसतो. तर त्यामध्ये मूळ भाषेच्या स्वरूपांत व प्रचलित स्वरूपांत किती प्रमाणांत फरक पडला आहे हे पाहूनच आपण एकीस भाषा व दुसरीस

बोली अमें नांव देतों भाषेभाष्ये फरक पडण्याला प्रथम व्यक्तिकृत कारण होते व अशा अनेक व्यक्तीमध्ये फरक पडला म्हणजे त्या समाजाच्या भाषेमध्ये फरक पडतो. आतां प्रत्येक व्यक्तोच्या भाषेमध्ये कांही तरी वैशिष्ट्य असतेच; तरी एखाद्या समाजाची किंवा व्यक्तीची भाषा एका स्वरूपाची आहे असे आपणांस कसे म्हणतां येईल? तेव्हां भाषेच्या दृष्टीने ज्यास आपण समाज म्हणतो त्याची व्याख्या अशी करतां येईल की, जो व्यक्तिसमूह सामाजिक दलणवळणामुळे एकाच त-हेची भाषा उपयोगात आणतो व त्या भाषेतील वैयक्तिक भेद इतके क्षुद्रक असतात की, खांस उपेक्षणीय म्हणतां येईल अशा त-हेचा व्यक्तिसमूह होय. आतां एखाद्या राष्ट्रामध्ये-जरी आपण त्यास एक राष्ट्र असे म्हणतों तरी.-असे लहान लहान समाज बरेच असतात व जितका समाज लहान असेल तितका त्याच्यामध्ये परस्पर दलणवळण व लागावळांचा अधिक असतो. अशा त-हेचे एखाद्या प्रांतांत, जिल्हांत किंवा शहरांत एकेक स्वतंत्र समाज असून ते इतर प्रांत, जिल्हा किंवा शहर यांपासून बरेचसे पुथक असतात व त्यांचा पर-स्परांवर फारसा परिणाम होत नाही. अशा लहानशा समाजांत आपणांतील दलणवळण व लागावळांचा इतर अशाच त-हेच्या दुप्पत्या समाजापेक्षां अधिक असतो. परंतु अशा त-हेच्या प्रांत किंवा जिल्हांतील समाजामध्येहि त्यापेक्षां लहान व अधिक निगडित असे खेड्यांत किंवा लहान वाड्यांत राहणारे दुपरे लहान लहान समाज असतात व अशा खेड्यांत किंवा वाडीतहि निरनिराळीं कुंदुंव रहात असतात व अशा कुंदुंवामध्ये कांही व्यक्ती असतात. आतां आपणांस एकमाधिक समाज कोणास म्हणावे हा प्रश्न पडतो. सामान्यतः एक गांव अथवा खेडे हा एक एकमाधिक समाज होतो. मोठाल्या शहरामध्ये निरनिराळ्या दर्जीचे व धैर्यांतील लोकांचे एकमाधिक समाज बनतात व केव्हां केव्हां शहराच्या विशिष्ट भागांत राहणारेहि लहानसे एकमाधिक समाज असतात. आतां अशा एकाच समाजांतील व्यक्तीमध्येहि आपणांस उच्चारभेद किंवा उच्चारभेदाची प्रवृत्ति आढळवून येते. परंतु ती इतकी अल्प असते की, ती त्या व्यक्तीच्या अथवा त्या समाजाच्याहि लक्षांत येत नाही. हे भेद मानसिक व शारीरिक रचनेमुळे स्वभावतः उत्पन्न झालेले असतात. परंतु त्यांची वाढ विशिष्ट मयदिव्या पलीकडे कर्धीहि होत नाही. कारण व्यक्तीची प्रवृत्ति साधारणतः आपण ऐकिलेल्या विशिष्ट शब्दांच्या उच्चारप्रमाणे शक्य तितका शुद्ध उच्चार करण्याकडे असते व सर्व समाज एकाच परिस्थितीत रहात असल्यामुळे त्यांची मानसिक व शारीरिक वृत्तीहि एकाच त-हेची बनण्यास परिस्थिति अनुकूल असते व त्यामुळे या समाजाची एकच वाक्पदित व उच्चारभेदप्रवृत्ति सर्व व्यक्तीमध्ये वसत असते. अर्थात एकाच व्यक्तीमध्ये ज्या प्रवृत्ती असतील त्याच जर त्या समाजामध्ये असतील तर त्या प्रवृत्तीस बळकटी येईल व ज्या केवळ वैयक्तिक असून समाजामध्ये नसतील त्या क्षीण होऊन छुस होतील. याप्रमाणे प्रत्येक समाजामध्ये त्यांतील सर्व व्यक्तींस सामान्य अशा कांही प्रवृत्ती स्वाभाविकतः व न कलत वास करीत असतात व त्यांस विरोध करण्याचीहि प्रवृत्ति सामान्यतः आढळत नाही. याप्रमाणे वैयक्तिक भेद सोळून दिले तर समाजाची भाषा सामान्यतः एकरूप असते असे म्हणतां येईल व तींतील फरकहि सामान्यतः एकाच दिशेने होत जातील असे म्हणावयास हरकत नाही. आतां समाजामध्ये अशा त-हेचे भाषेवें एक स्वरूप राहण्यास एक विशिष्ट परिस्थितीचे अस्तित्व आपण गृहीत घरले आहे. समजा, कांही आकस्मिक कारणामुळे सदर परिस्थितीत बदल झाला व त्या समाजांतील व्यक्तींतील दलणवळण पूर्वीइतके कायम राहिले नाही किंवा त्यांच्या आयुष्यक्रमांत फरक होउन निरनिराळ्या व्यक्तीची परिस्थिति भिन्न भिन्न बनत गेली तर आपणांस अशा त-हेचे भाषेवें एक स्वरूप राहण्यास एकच समाज म्हणून म्हगतां यावयाचे नाही. तर मूळ परिस्थितीमध्ये जे निरनिराळ्या त-हेचे फरक झाले असतील व त्या फरकांचे जेवढया लोकांत सामान्यत्व असेल तेवढेच लहान लहान समाज एकस्वरूपी राहतील व अशा त-हेचे हे लहान समाज एकमेकांपासून पृथक्कून पावतील व हे पृथक्कून त्यांमधील परस्पर दलणवळणास होणाऱ्या प्रतिबंधाच्या प्रमाणावर अवलंबून असेल व अशा त-हेचे या समाजामध्ये पृथक्कून लहान समाज उत्तर्न झाल्यावर प्रत्येक समाजांतील प्रवृत्तींची स्वतंत्र वाढ होत राहील व काळां-तराने त्यांमध्ये आपणांस पुढकल फरक पडेला दिसून येईल. आतां यांतील कोणत्या प्रवृत्तीची वाढ विशेष होईल हे त्या समाजाच्या एकंदर राहणीवर व स्वरूपावर अवलंबून असेल. याप्रमाणे पोटभाषा किंवा बोली बनण्याची किंवा ही अशा त-हेचे पृथक्कून पवलेले निरनिराळे लहान समाज व त्या समाजांतील निरनिराळ्या प्रवृत्तीवर अवलंबून अ.हे व दोन बोलींतील फरक हा त्या बोलणाऱ्या समाजांतील पृथक्कून वर अवलंबून राहील.

पोटभाषा बनण्याची कारणे—आतां असे पृथक्कून होण्याची कारणे कोणतीं ते आपण पाहूँ—याकरनां समाजाचे चढत्या प्रमाणांत भाग पाडावयाचे झाल्यास आपणांस असे पाडतां येतील, कांही व्यक्ती मिळून एक कुंदुंव होते कांही कुंदुंव मिळून एक लहानशी वाडी होते कांही वाड्यांचे एक खेडे होते व अशी कांही खेडी मिळून तालुका—जिल्हा—प्रांत-प्रांतांचे राष्ट्र याप्रमाणे हा वाढता क्रम आहे. व राष्ट्रामध्ये प्रांत, जिल्हे, तालुके, वाड्या, कुंदुंवे व व्यक्ती ही सर्व अंतर्भूत होतात. या

सर्वे निभागांमध्ये थोडे बहुत पृथक्त्व असतेच. एका कुदुंबांतील व्यक्तीतहि आपणांस वय, लिंग वर्गेरे बाबतीत भाषेच्या दृष्टीने भिन्नपणा आढळतो; परंतु तो इतका अल्प असतो की त्याकडे लक्ष देण्याचे कारण नसत. कुदुंबांकुदुंबामध्ये निरनिराळे धंदे, वर्ग किंवा रहाणी इत्यादि सामाजिक कारणामुळे फरक असतो. निरनिराळया गांवांत भौगोलिक फरक असतो. उदा. त्यांच्या मध्ये कमीजास्ती अंतर, पर्वत, नद्या, अरण्ये, दलदली, तर्ही वर्गेरे भिन्न भिन्न असतात. तसाच राज्यपद्धतीमध्येहि निरनिराळया गांवांत किंवा प्रांतांत फरक पडलेला असतो. तपाच निरनिराळया राष्ट्रांमध्येहि भौगोलिक व राज्यशासनविषयक भिन्नपणा आपणांस आढळतो. याशिवायहि हवामान, जमिनीची सुपीकता, आयुष्यक्रमपद्धति, धर्म, वंश इत्यादि गोषीहि निरनिराळया प्रांतांत व राष्ट्रांत भिन्नपणा आणण्यास कारणीभूत असतात. आपणांतील सामाजिक भेद जितके तीव्र असतील तितका आपणांमध्ये पृथक्पणा अधिक आढळेल. तसेच एखाद्या समाजाची त्यांतील लोकसंखेमुळे एवढी वाढव विस्तार होणे शक्य आहे की, त्यांतील सरहदीवरचे लोक व मध्यवर्ती लोक यांच्यामध्ये भौगोलिक दृष्टया व हवामान, जमिनीची सुपीकता इत्यादि बाबतीतहि बराच फरक होण्याचा संभव आहे. त्यामुळे त्यांच्या आयुष्यक्रमामध्येहि सर्वेकी फरक होउन समाज रचनेमध्येहि भिन्नपणा येण साहंजिक्त आहे व त्यांच्या नवीन समाजाशी किंवा राष्ट्राशी संबंध येऊन त्यांच्यांत निरनिराळे बदल पडण्याचा संभव आहे. किंवा एखादा समाज आपले मूलस्थान सोडून अगदी निराळयाच भौगोलिक परिस्थितीत असलेल्या प्रांतां जाऊन राहिल्यास त्यांच्यामध्ये थोड्याच काळांत अतिशय फरक पडण्याच्या संभव आहे. भाषेमध्ये फरक पडण्याच्या बाबतीत भौगोलिक परिस्थिती हे एक अत्यंत महत्वाचे कारण आहे. कारण तीमुळे समाजामध्ये पृथक्पणा व दलणवळणास पूर्ण प्रतिबंध होणे शक्य असते व भौगोलिक परिस्थितीमध्ये हवामान, जमिनीची सुपीकता वर्गेरे गोषीहि अंतर्भूत असल्यामुळे मनुष्यांच्या जारीरिक व मानसिक रचनेमध्ये व त्यामुळे त्यांच्या वाक्पद्धतीमध्ये फरक घडून येण स्वाभाविक असते. एकाच परिस्थितीमध्ये राहणाऱ्या मनुष्यांच्याहि वाक्पद्धतीमध्ये फरक होण्याची प्रवृत्त असते हे आपण पाहिलेच आहे. तेव्हां जर समाजांच्या दर्जांतील परिस्थितीमध्ये परदेशगमन, भिन्न हवामान किंवा शत्रुमहवास इत्यादि गोषी घडून आल्या तर ही प्रवृत्त अधिक बढावावो. एकाच मोठ्या शहरांमध्ये निरनिराळया सामाजिक वर्गांमध्ये बोलण्याच्या पद्धतीत किंवा फरक अ.तो हे आपणांस मांटमोठे अविकारी, व्यापारी, धंदेवाले लोक, कसबी लोक व कंगाल लोक यांच्या भाषेकडे याहिले असतां दिसून येते. या निरनिराळया वर्गांमध्ये सामाजिक पृथक्त्व असते व ते कांहीं अंशी व्यवसायांतील फरक व कांहीं अंशी निरनिराळया समाजांच्या दर्जांतील किंवा जातीतील फरक यावर अवलंगून असते. तथापि सामाज्यतः एकाच शहरांतील भाषेचा विचार केल्यास आपणांस ती एकाच स्वक्षपाची वाटते व तिच्यामध्ये आणि इतर शहरांच्या भाषांत आपणांस फरक दृश्यीपडतो. त्या मानाने अभिज्ञात किंवा नागर भाषा ही मात्र अनेक निरनिराळया वर्गांकडून एकाच स्वतंपांत बोलली जाते व यांचे कारण पाठशाला व विश्वार्थांठी ही होत. त्याप्रमाणाच निरनिराळे उत्सव, समा, सम्मेलने, परिषदी, मांटके, कीर्तने, विवाहादि समारंभ, जत्रा वगैर ठिकाणीहि सर्व लोकांस समजेल अशा तंडची भाषा शापरणे जहर असल्यामुळे भाषेस एकरूपता येणे व विशिष्ट भाषेस प्रामुख्य मिळून या किया होत असतात. या कियेत एक विशिष्ट भाषा ही इतर पोटभाषांवर आक्रमण करीत असुन आपले सार्वत्रिकत्व प्रस्थापित करण्याचे कार्य घडवून आणते व आगगाडी, मोठार, चित्रपट, बौलपट, टेलिफोन, बायरलेस, रेडिओ इत्यादि दलणवळणाची साधने जसजर्ही वाढत जातील तसतशी भाषेस एक स्वरूप येण्याची प्रवृत्त अधिक वाढत जाईल.

शिष्ट अथवा एकस्वरूपी भाषा—सध्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये व दलणवळणाच्या साधन च्या सुलभतेमुळे अगदी लहान खेड्यांतील व्यक्ति सोडून दिली तर कोणत्याहि इसमास आपणांस एका विशिष्ट समाजाचा घटक मृदून वेगळे काढावा येणार नाही. कारण त्याच्या समाजांतील स्थानामुळे त्याच्या व्यवसायामुळे व त्यांच्या कस्तीस्थानामुळे त्याचा एकाच वेळी अनेक तन्हेच्या समाजाशी निरनिराळया वर्गांच्या लोकांशी व देशांतील निरनिराळया भागांशी एकाच वेळी संबंध येतो. याचा परिणाम असा होतो की, एखादी व्यक्ति अगदी एकांतवासांत व जगाशी संबंध नसलेल्या लहानशा खेड्यांत राहात नसेल तर तिची भाषा कोणत्याहि एखाद्या विशिष्ट समाजाची भाषा नवून राहगार नाही तर तीमध्ये अनेक समाजांच्या भाषांचे अथवा बोलीचे मिश्रण सांपडेल. आपण एखाद्या मुंबईच्या श्रीमान व्यापारांचे उदाहरण घेतल्यास आपणांस असे आढळेल की, तो आपला बराच्या काल शहरामध्ये आपल्या व्यवसायाकरतां आपल्याशी शिक्षण व दर्जा या बाबतीत सारख्या अशा समव्यवसायी लोकांत घालवितो. तर कांही वेळ त्याच धंयामुळे अगदी निरनिराळया दर्जांच्या व परिस्थितीतील लोकांशी त्यास बालवावा लागतो. तसेच त्याचे शिक्षण एखादा कॉलेजमध्ये किंवा युनिव्हर्सिटीत आलेले असते. तेथेसी मुशिक्षित लोकांत बागलेला असतो. त्याने बराच्या प्रवासाहिकेला असतो व त्यांच्या संपर्कामुळे त्यास मुंबईचाहेर एखादा

हवाशीर ठिकाणी बंगला वौरे बंधुन उपनगर किंवा खेड्यांतील आयुष्कमाचाहि अनुभव घेतां येतो. आपला धंदा संभाळून त्याला जो कुरसतीचा वेळ मिळता त्यावे ठी त्याचा इतर धंद्यांतील विद्रान लोक, राजकारणी पुरुष, कौन्निःलचे समासद किंवा इतर सुखरस्तु लोक किंवा कामगार, मजुर वैरशीहि संबंध येतो. अशा मनुष्यास आपणाला काणत्याहि नागरिक, खेडवळ, मुरिक्षित वगरे एका विशिष्ट वर्गात घालतां येणार नाही कारण त्यामध्य या सवच घटकांचे थोडे बहुत गुण आढळतात व अशा तेहा मरुष्य बहुधा अभिजात भाषा व्यवहारात वापरतो व अशा तन्हेने बोलणाऱ्याच्या भाषेवर अनक भाषांचा मिश्र परिणाम झालेला असतो. तमच प्रत्येक समाजाची अश्वः प्रांताची भाषा अभिजात भाषेने थोडाफार संस्कार पावलेली असते. थोडक्यांत संगांवयाचे म्हगजे कोणत्याहि सामाजिक व्यवस्थेमध्ये ती अरद्द प्राथमिक स्वरूपाची किंवा विशेष प्रगत अशी नसली तरी कोणताहि समाज इतर समाजाशी अगदी अलग असा राहो शक्य नाही. आतां प्राथमिक अवस्थेमध्ये विशिष्ट समाजांतील ड्युक्टीचा बाब्य लोकांपेक्षां स्वकीय लोकांशीच अधिक संबंध येंगे शक्य आहे. तथापि सभोवताळच्या इतर समाजाच्या संपर्कांपासून कोणताहि समाज अलिंग राहो शक्य न हो. व त्यांचा प्रत्यक्ष भगर अप्रत्यक्ष कांहा तरी परिणाम त्या समाजाच्या भाषेवर हातच असतो. हा परिणाम त्या समाजांतील निरनिराळया व्यक्तीवरहि निरनिराळया प्रगतांत हात असल्यासुंठ कांही ड्युक्टीच परकीयांच्या भाषाविशिष्टांने म्हण करतात. त्यानुंठ कोणत्याहि व ती कोणत्याहि समाजाची भाषा पूर्णपूर्ण एकच असो शक्य होत नाही ही गोष्ट गृहीत घटन आपणांस कोणत्याहि कालची उदा. प्राचीन आर्य लोकांची द्विवा जर्मन लोकांची भाषा म्हणून विशिष्ट भाषेस संबंधितां येईल. कारण परकीय भाषांचा संपर्क प्रवर्तम एका कुटुंबांत होऊन त्या कुटुंबापासून त्याच्या जमातीमध्ये पसरून त्या जमातीचा इतर जमातीशी संबंध आला म्हणजे त्यामध्य पसरून ज फरक आरंभी अल्प प्रमाणांत अपतात तेच कालांतराने वाढत जाऊन त्यांत वरेच अंतर पडत. सध्यां जी आपणांम सर्वे प्रातमर भाषांचे एकच स्वरूप बनण्याकडे प्रवृत्त दिसून येत आहे ती वास्तविक भाषेचा स्वभावित प्रवृत्ति नवून एक विशिष्ट भाषा इतर बोलीवर आकृमण करून तिचे स्वरूप इतरांस प्रसंग होण्याची ती किया आहे. अर्थात ही किया किंती अंशाने पूर्ण होईल हे त्या विशिष्ट भाषेच्या प्रभावावर अवलंबून राहील व तिच्यांतील एकस्पतह कायम राहो अनुंहां भौगोलिक व सामाजिक पृथक्त्व कमी कमी होत आण्यावर अवलंबून राहील. तथापि अशा एकस्वरूप समाजाच्या भाषेमध्ये ही सुक्षम निरीक्षण करणारास थांडफार स्थानिक फरक आढळवृश्याशिवाय राहणार नाहीत.

राष्ट्रभाषा—प्रांताचा व्यवहार सुलभतेने बदावा म्हगून जगत्रमांगे खाद्यादि प्रांतिक बोली प्रांतीय शिष्ट भाषा बनते तशीच राष्ट्रवृत्तवह गरकरितां राष्ट्रीय भाषेचा अवश्यकता उत्पन्न होत व एखादी प्रांतिक भाषा राष्ट्रभाषा बनते ही गाठ्याहि राजसत्ताव विशिष्ट भाषेने व्यापलं द्येत्र अथवा लोकमरुया यावर अवलंबून असते. मराठेशाहीत मगाठीचा प्रसार कानडी व हिंदी भाषांच्याहि द्येत्रात वराच ज्ञाला होता पग भाज आपणांम दिंदी हो राष्ट्रभाषा कारण सुलभ आहे अस आपण मानतो. नेशरंडमध्ये एका काळी कवळ बोली असलेली द्यालंडांतील पवित्र नौच फँकानियन भाषा ही कालांतराने सार्हाहित्यक द्विवा वाङ्मयीन स्वरूप पवून छच लाभानी तिला आपल्या राष्ट्रभाषेने स्वरूप दिले जर्मनीमवाल सध्यांची शिष्ट भाषा हो एक वरच्या संस्कर्नी प्रांतांतील मध्य व उच्च जर्मन वालीवै संकीर्ण स्वरूप होय. हिंने त्या उद्यातील निरनिराळया प्रांतांतील अनक वालीवर आपले वर्चेस्व स्थापित केले आहे व त्या त्या प्रांतात प्रवंश कला आहे. नेशरंड व जर्मनी या दशाच्या राष्ट्रीय भाषातील फरक स्थृत असून त्यामध्य संक्रमिक अवस्था आपणांम आढळत नाही. तशीच गाप्त फ्रेच व ईडलियन या अर्वाचीन शिष्ट भाषाची आहे. तथापि सामान्यतः आपणांम अस म्हणाने येईल की, जये दोन शिष्ट भाषाचा सवंध येता तंये एकीचा शेवड कोडे हतो व दुसरीचा आरंभ कोडे दोतो हे नकी सांगे कठिण अपत. या दोन भाषांचा क्षेत्रांमध्ये अशी एक लहानशी पटी असते की जिच्यामध्ये ह्या दानंदीहि भाषांतील विशेष मियलेले आपणांम आढळतील. उदा. आपण दक्षिण महाराष्ट्राकडे जाऊ लगलो तर मराठीचे द्येत्र कोडे संपर्के व कानडीये कोडून सुक्षम होते याची मर्यादा रेषा आपणांस निवितपणे बालतां येणार नाही. तीच गाष्ट गुजरातीचे भाषांची उच्चारपद्धति सामान्यतः बहुतेक दंशातील लोकांस मुलभतेने शिकतां येते. परंतु

सार्वराष्ट्रीय अथवा जागतिक भाषा—सर्व जगाम सुलभतेने बोलतां येईल अशी एकभाषा प्रचलित होणे शक्य आहे काय यांवर अलीकडे बरीच चर्चा करण्यांत येते व एस्परॅटो नंवाची भाषा बोलणारे लोक युरोपमध्ये हजारो व सर्वत्र पसरलेले आढळतात. तथापि ही कृत्रिम भाषा जर जगातील सुमंस्कृत दंशात रुढ होऊन कायम राहिली तर तिच्यांतील उच्चार व रचना या बाबतीतील एकस्पता, फारशी दीवैकाल टिक्कार नाही व त्यामुळे तिचे मूळ उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. सध्यां त्या भाषांतील शब्दांची उच्चारपद्धति सामान्यतः बहुतेक दंशातील लोकांस मुलभतेने शिकतां येते. परंतु

प्रत्येक देशांतील व्यक्ति आपल्या मातृभाषेच्या वाक्पदतीप्रमाणे शब्दांच्या उच्चारांत फरक करीत जाते. त्यामुळे या उच्चारामध्येहि प्रत्येक देशांत तेयील भाषेतील उच्चाराप्रमाणे हव्ह हव्ह स्वाभाविकतःच फरक पडत जातील व त्यामुळे कांहीं पिढथांनंतर याच एस्परॅटो भाषेस प्रत्येक देशांत उच्चाराच्या बाबतीत निरनिराळे स्वरूप आणेले आपणांस दिसून येईल. तसेच या भाषेतील आधात कायम ठेवणेहि कठिण जाईल. व त्यामध्ये किंचितहि बदल झाला तरी शब्दाचा अर्थ कळणे कठिण होत जाईल. आतां दक्षणवल्लाचार्ची साधने अतिशय त्वरित गतीने वाढत असल्यामुळे निरनिराळया देशांचा संवंध आज निरनिराळया प्रांतांचा संवंध आहे त्यापेक्षांहि अधिक सुलभतेने जोडां येईल ही गोष्ट खाली आहे. टेलिफोन वैगरे साधनांनी जगांतील कोणत्याहि भागांतील मनुष्यांशी आज बोलतां येणे सुलभ झाले आहे. तथापि हीं साधने किंतीहि सुलभ झालीं तरी जगांतील दोन निरनिराळया भागांतील व्यक्तीचा संवंध एका खेड्यांतील दोन व्यक्तीच्या संवंधाइतका निकट येणे केव्हांहि शक्य नाही. त्यामुळे हे भाषेतील फरक जरी मंदगतीने होत राहिल तरी ते फरक होण्याची किया ही सतत चालूच राहणार. तसेच देश्य भाषेतील वाक्येरचनेचा तिच्यावर परिणाम होणारच. योंडक्यांत संगावयाचे म्हणजे जोंपर्यंत एस्परॅटो भाषा जिवत आहे तोंपर्यंत तिच्यामध्ये फरक हे होत जाणारच. तेन्हां जोंपर्यंत एस्परॅटो ही भाषा प्रचलित असेल तोंपर्यंत तिच्ये स्वरूप नेहमी निरनिराळया देशात बदलत राहील हे निर्विवाद होय. एस्परॅटोसरख्याच व्होलापुक, ईडिअम न्यूपूल, अविकारी लॅटन, इडो, नॉविड्हअल, बेसिक वैगरे भाषा जागतिक म्हणून पुढे आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे, त्यांचीहि तीच गात आहे.

भाषांचे वर्गीकरण——आपणांस जर वर्गीकरणाच्या दृष्टीने सध्यांच्या केवळ अभिजात अथवा राष्ट्रीय भाषांचाच विचार करावयाचा असेल तर आपले काम वरेच सुउम होईल. परंतु तसेच वर्गीकरण अशास्त्रीय होईल, याकरितां आपणांस भाषाच्या क्षेत्राच्या मर्यादा निश्चितकरणे अवश्य आहे. परंतु या बाबतीत आपणांस येणे दोन भाषांचा सीमांत प्रेदश येतो तेथे निश्चित मर्यादा घालणे कठिण जाते. तसेच कांहीं बोलीनां भाषेचे स्वरूप शास्त्रीयहृषीने प्राप्त झालेले नसते व कांहीं नवीनव तयार होत असलेल्या आढळून येतात. तसेच आतोंपर्यंत किंती भाषा नष्ट होऊन गेल्या याचीहि आपणांस पूर्ण खबर नसते. त्यामुळे आतोंपर्यंत होऊन गेलेल्या सर्व भाषांची यादी तयार करणे हे कार कठिण काम आहे. फिक याने आपल्या पुस्तकांत दोन हजारांच्या वर भाषांची नावे नमूद केली आहेत. तसेच पुन्हां केवळ भाषांची संख्या देण्यापेक्षां त्यांच गटवार वर्गीकरण करणे ही गोष्ट त्याहूनहि कठिण आहे. अशा तन्हेच वर्गींसरण करण्याकरतां कोणते तत्व स्वीकारावे हा मोठा प्रश्न पडतो. व अशा तन्हेचे तत्व आपण लावून म्हटले तरी आपले अनेक भाषांचे ज्ञान इतके मर्यादित असते की, आपणांस त्यांचे विशिष्ट तत्त्वाच्या दृष्टीनेहि वर्गीकरण करणे निर्दोष होईल अशी खात्री नसते. ही गोष्ट अस्तित्वात असलेल्या भाषांची झाली. मग ज्या भाषा आज नष्ट झाल्या आहेत त्यांच्याबद्दल तर बोलावयासच नको. त्यामुळे भाषांचे कोणत्याहि तन्हेचे वर्गीकरण केले तरी ते अगदीं निर्दोष होईल अशी अपेक्षा करणे वरोबर होणार नाही. तथापि या बाबतीत आजपर्यंत झालेले प्रयत्न मनोरंजक असून त्यामुळे भाषाशास्त्रीय संशोधनालाहि अनेक दिशांनी चालना भिजाली आहे.

बाह्य स्वरूपमूलक वर्गीकरण——भाषेचे वर्गीकरण करण्याची एक पद्धति निरनिराळया भाषांचे बाब्य स्वरूप अवलोकन करून त्यावरून बसविलेली आहे. या वर्गीकरणांत भाषेतील कोणतेहि वाक्य हे पूर्ण कल्पना व्यक्त करणारे. सर्वांत लहान मूलमान धून त्याच्या स्वरूपामध्ये निरनिराळया भाषांत जे भेद आढळतात त्यांस अनुसून निरनिराळया भाषांचे वर्ग पाडलेले आहेत. उदा. 'सुतार लांकूड तासतो' यामध्ये आपणांस एक कल्पना पूर्णपणे व्यक्त झालेली दिसते. तेहां हा एक भाषेचा पूर्ण घटक समजावयास हरकत नाही. यास आपण वाक्य असे म्हणतो. आतां यामध्ये सुतार, लांकूड आणि तासांने या तीन गोष्टीतील कल्पनांचे एकत्र ग्रथन करून आपणांस विशिष्ट गोष्टीचा बोध होतो. यांत आपण वाक्यांचे सुतार, लांकूड आणि तासांने या निरनिराळया भागांमध्ये पृथकरण करतो. व त्या कल्पनेचा पूर्ण अर्थ होण्याकरतां त्यांचे पुन्हां एकत्र ग्रथन करून आपण वाक्यांचे करून घेतो. याप्रमाणे पृथकरण व संप्रथन या दोनहि किया आपणांस या ठिकाणी दिवितात. यांतील सुतार किंवा तासांने या दोन्हीपकीं कोणत्याहि एका गोष्टीस प्रामुख्य देऊन दुसरीस गौण अथवा तत्संबद्ध मानतां येईल. यांतील सुतार हे नाम असून तासांने ही किया आहे. याप्रमाणे कांहीं भाषांत नामास प्रामुख्य असते तर कांहीं भाषांत कियेस प्रामुख्य असते. आणि त्यामुळे कांहीं भाषांस नामप्रधान भाषा व कांहींस कियाप्रधान भाषा असे आपणांस म्हणतां येईल. संस्कृतमध्ये आपण जर 'अहं पश्यामि' असे म्हणून तर ग्रोनलंडिक भाषेमध्ये तीच कल्पना 'दर्शनं तस्य मम' अशा रीतीने व्यक्त केली जाईल. संस्कृतमधील 'अहं तं हन्मि' याचे ग्रीनलंडिकमध्ये 'मरणं तस्य मम' असे रूप होईल. यावृत्तनं विशेषणात्मक अथवा संबंधमूलक आणि विधेयात्मक असे एक भाषांचे वर्गीकरण करण्यात येते.

रूपात्मक व अरूपात्मक भाषा--आतां पृथक्करण अथवा संग्रथन हैं वर आपण वाक्यामध्ये केलें पाहतों। परंतु ही किया भाषेच्या कोणत्याहि अवस्थेत होण्यासारखी आहे. उदा. वाक्यांतील निरनिराळे शब्द बनविण्याच्या कार्मीहि आपण या कियेचा उपयोग कित्येकदां करतो. त्या तत्त्वावरूपहि भाषेचे वर्गीकरण आपणांस करतां येणे शक्य आहे. उदा. कांहीं भाषांस रूपात्मक भाषा व कांहींस अरूपात्मक भाषा असे म्हणण्याची एक प्रथा आहे. संस्कृत वर्गेरे भाषांमध्ये नामांस आपण निरनिराळे प्रत्यय लावून रूपे बनवितों. परंतु चिनी भाषेमध्ये अशा तन्हेचा शब्दाच्या रूपांत मुळीच फरक पडत नाही. परंतु हे वर्गीकरण अलीकडे कोणी मान्य करीत नाही.

पृथक्करणात्मक व संयोगात्मक भाषा--वरील पृथक्करण व संग्रथन हैं तत्त्व जर आपण वाक्यरूपेस न लावतां वाक्याचे भाग जे निरनिराळे शब्द त्यांस लावले तर आपणांस एक नवीनच वर्गीकरणाचे तत्त्व प्राप्त होईल. अशा दृष्टीने ज्या भाषेतील शब्द केवळ स्वतंत्र नसुन त्यांमध्ये एखादा मूलघटक अथवा धातु व प्रत्यय इ. गौण अवयव असतात अशा भाषेत ही संग्रथनाची किया आपणांस दिसून येते. उदा. 'त्याच्या मुलास खेळावयास आवडते.' येथे वाक्यांतील प्रत्येक शब्दांत मूल शब्द व इतर प्रत्ययादि गौण घटक आढळतात व हे घटक सूल शब्दाशीं जोडलेले दिसतात. परंतु चिनीसारख्या भाषेत वाक्यांतील प्रत्येक शब्द निरनिराळा ठेवलेला असतो व त्यामध्ये ही जोडणी आपणांस दिसत नाही. अशा प्रकारे मूल शब्दास निरनिराळी कायें दाखविणारे घटक जोडण्याची किया कांहीं भाषांत अधिक परिणत स्थितीस गेलेली असते तर कांहीं भाषांत ती फक्त कांहीं अंशानांच दृष्टीस पडते. कांहीं भाषांत तर एकाच शब्दानें सर्वे वाक्याचा बोध होऊं शकतो. उदा. सं. गच्छति. या शब्दानें जाणारी व्यक्ति, जाण्याची किया, तिचा काल, वचन वर्गेरे सर्वे गोर्धीचा बोध पूर्ण होतो. व यास वाक्यात्मक शब्द असे म्हणतां येईल. कांहीं भाषांत तर अनेक भिन्न कल्पनादर्शक वाक्येहि एका शब्दांत व्यक्त करतां येतात. अशा प्रकारच्या अमेरिकेतील मूळच्या रहिवाशांत कांहीं भाषा आहेत. त्यांना अनेकंसधायक (पॉलिसिथेटिक) असे म्हणतात. अशा तन्हेचे एक उदाहरण फिक्क याने प्रीनर्लिंडिक भाषेमधील दिले आहे. यांत मी मासे पकडण्यास योग्य अशी वस्तु मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, इतक्या कल्पना 'ॲलिस-उत-इसर-सि-निअरपु-न्ग' या एका शब्दांत व्यक्त होतात. यांत ॲलिस=मासे धरण्याचे साधन, इसक=योग्य, सिवुन्ना=मिळविणे इ. घटक आहेत. अशा भाषांमध्ये मूल शब्द व घटक हे ज्या पददीने एकमेकांस जोडले जातात तीवरून भाषाचे वर्गीकरण करण्यास साधन प्राप्त होते. दयाल्यपणा, दुकानदारी, गृहरचना या ठिकाणी प्रत्येक शब्दांतील अवयव एकाउंदे एक ठेवलेले असुन ते सहज वेगळे करतां येण्यासारखे आहेत व त्यांतील एक अवयव दुसऱ्या शब्दांशीं जोड्वन निराळा शब्द सहज बनवितो येण्यासारखा आहे. या जोडणीस संश्लेषण अथवा चिकटणे म्हणतात व यावरून कांहीं भाषांस चिकव्या अथवा संक्षिप्त असें नंव मिळाले आहे. अशा भाषांची कांहीं उदाहरणे म्हणजे तुर्की, फिनोउत्री, बंटु व मलायापोलिनेशन भाषासंघ हे होत. उदा. तुर्कीमध्ये मक्-करणे हा शब्द निरनिराळ्या शब्दांस जोड्वन विशिष्ट कृति करण्याचा बोध करतां येतो. उदा. सेवमेकू-प्रेम करणे. यशमकू=लेखन करणे इ. यासच ईस हा परस्परदर्शक शब्द जोडला तर सेवद्वामेकू=परस्पर प्रेम करणे किंवा 'दिर' हा प्रयोजक शब्द जोडला तर सेवदिरमेकू=प्रेम करावयास लावणे असे शब्द तयार होतात. जितके या दुर्घयम शब्दांचे अथवा प्रत्ययांचे अर्थ निश्चित असतील तितका या भाषेचा चिकटेपणा अधिक स्पष्ट होईल. जेब्दां मूल शब्द व घटक यांच्या संयोगामुळे मूल शब्दांत किंवा घटकांत फरक होऊन तो ओळखणे कठिण जाते तेव्हां आपणांस एक निराळ्याच प्रकार आढळतो. यास मीलन (फयुजन) असे म्हणतां येईल. उदा. उपेक्षा यांतील उत्तर्हेक्ष्य यांचे पूर्ण मीलन झाले आहे तसेच 'धार्घर्य' येथेहि घडले आहे तसेच इंग्रजीतील सिंग-सॅंग-संग यांतील किंवा माऊंस व माइस यांतील विकरण ओळखण्यास अधिक कठिण असते. अशा तन्हेचा विकास विशेष रीतीने सेमिटिक भाषांमध्ये आढळतो. त्या भाषांत शब्दांतील व्यंजने हे मूल शब्द असुन स्वर हे फरक घडविणारे घटक असतात. त्यांतील मूल व्यंजनांचा स्वरांशिवाय कांहीच अर्थ होत नाही. परंतु निरनिराळ्या स्वरांची योजना केली असतां मात्र निरनिराळे अर्थ प्राप्त होतात. उदा. अरबी भाषेतील कूत्व हा धातु अथवा मूल शब्द घेतला तर 'कूत्व' याचा अर्थ 'त्याने लिहिले' असा होतो. पण त्यात निरनिराळ्या स्वरांची योजना केली असतां पुढे दिल्याप्रमाणे निरनिराळे अर्थ प्राप्त होतात. (१) कूत्व=लेखन, (२) कातिबू=लेखक, (३) किताबू=पुस्तक, (४) किताबतू=शिलालेख, (५) मक्तूबू=लिहिलेले, (६) कत्तीबू=लिहावयास लावणे, (७) मुकातवतू=पत्र व्यवहार, (८) इक्ताबू=लिहावयास सांगणे, (९) तकातुबू=एकमेकांस लिहिणे, (१०) मुत्कातीबू=पत्रव्यवहार ठेवणारा, (११) मक्तवू=लेखनशाला. अशा भाषांत विशिष्ट प्रत्ययांस विशिष्ट अर्थ असून तो जोडला असतां मूल शब्दाच्या अर्थांत तेवढी भर पडत जाते. परंतु वर दिलेल्या उदाहरणात जेथे प्रत्ययामुळे शब्दाच्या स्वरूपांत फरक पडतो तेथें अर्थमध्येहि संक्षिप्तता येण्याचा संभव असतो. या चिकटेपणाचाच केब्दां केब्दां प्रत्ययाशी

भिन्नपणा दाखविण्यांत येत असतो. परंतु प्रत्यय ही संज्ञा इंडो-युरोपीय भाषांतील प्राचीन भाषामध्ये जे विकार होतात ते दाखविण्याकरितां योजिलेली होती. 'करिष्यामि' यांतील प्रत्यय लागल्यामुळे मूळ धातृमध्ये जो अधिक अर्थ उत्पन्न होतो किंवा 'नृपाणाम्' येथे जी विभक्तिप्रत्ययामुळे अर्थात भर पडते ती वास्तविक त्या विशिष्ट शब्दाचे वाक्यांतील इतर शब्दांशी जे नाते किंवा संबंध असतो तो दाखविण्यामुळे पडते म्हणून तिचा वास्तविक संबंध मूळ शब्दाकडे येण्याएवजी वाक्यरचनेकडे जातो. परंतु चोर-चौरी या शब्दांमध्ये केवळ अर्थदर्शकच फरक झालेला असून विभक्तिदर्शक फरक नाही. प्रत्ययी भाषांमध्ये प्रत्ययमील्यन व वाक्यरचनेतील फरक या तोहोंचेहि गिरण असते.

एकाकी भाषा--भाषांतील प्रत्ययांवरून त्यांचे स्वरूप संलेषणात्मक म्हणजे चिकटेणाचे किंवा विभक्तिप्रत्ययाचे किंवा पृथक्पणाचे आहे यावरून निरनिराळ्या भाषांत भेद दर्शविण्यांत येतो व त्या भाषेतील शब्द केवळांच विकरण पावत नाही (उदा. चिनी). त्यांना एकाकी भाषा म्हणतात. तसेच त्यांतील शब्द जर सामान्यतः एकाक्षरीच असतील तर त्यांस एकाक्षरी भाषा असेहि नांव देतात. अशा प्रकारची चिनी ही नमुनेदार एकाक्षरी भाषा म्हणतां येईल, तथापि त्या भाषेतहि क्वचित समाप्त आढळतो.

समावेशक किंवा अंतर्ग्राही भाषा--भाषेच्या स्वरूपावरून आणखीहि एक प्रकार पाडतां येतो. त्यास अंतर्ग्राही (इन्कारपोरेटिंग) भाषा असै नांव देतां येईल. या भाषांचा कधीं कधीं अनेकसंधायक भाषांशी घोटाळा करण्यांत येतो. यांच्या नांवावरून या भाषांमध्ये शब्दाच्या पोटांत प्रत्ययात्मक अगर गौण घटक शब्द घेण्याची किंवा होत असते. हा नवीन अंतर्भूत होणारा भाग प्रत्यक्ष मूळ शब्दाच्या पोटांतच गेला पाहिजे असै नसून मूळ शब्द व प्रत्यय किंवा दोन प्रत्यय यांच्या मध्येहि आला तरी चालतो. वर दिलेले तुर्की भाषेचे सेवमेक=प्रीति करणे व सेवइसभेक=परस्पर प्रीति करणे व सेवइसदिरेम्क=परस्परंवर प्रीति करावयास लावणे. हीं अशा तन्हेचीं अंतर्ग्रहणाचीं उदाहरणे म्हणून देतां येतील. संस्कृतमध्ये 'उपैनं यज्ञो नमति' यांत उपनमति या क्रियापदांत 'एन' व 'यज्ञ' हे शब्द अंतर्भूत ज्ञात्याचे आपणांस दिसते. किंवा पर+अपहार यामध्ये परस्वापहार, परदारापहार, परदाराधनापहार या रीतीनें पर आणि अपहार यामध्ये स्व, धन, दारा, इ. शब्द अंतर्भूत झालेले आपणांस दिसून येतील. मेकिसकोंतील इंडियन लोकांच्या भाषेत " नि नका का=मी मांस खातों, नि त्ता का=मी काहीतरी खातों. " अशा रीतीने भी आणि खातों यामध्ये खाण्याच्या पदाचार्यांचे नांव अंतर्भूत केलेले आपणांस दिसून येईल. अशा तदेहै अंतर्भूत ज्ञालेल्या शब्दांच्या रूपामध्ये कधीं कधीं संक्षेप करण्याचीहि प्रवृत्ति आढळून येते.

एकाकी व इतर भाषा--एकाकी व एकाकी नसेळेल्या भाषांमध्ये एक महत्वाचा 'फरक' हा आहे की, एकाकी भाषेतील शब्द स्वतः असून स्वयंवृणी असतात परंतु त्यांचा अर्थ वाक्यांतील त्यांच्या विशिष्ट स्थानावर अवलंबून असतो व स्थानांतरावरोबर अर्थोत्तरहि होते. उदा. चिनी भाषेमध्ये 'वो त नी'=मी तुला मारतों. पण ' नी त वो' =तूं मला मारतोस. ' तसेच 'त्स ऐ जेन' =समर्थ मनुष्य. परंतु 'जेन त्स ऐ' =मनुष्यसामर्थ्य. 'हौ जेन' =चांगला मनुष्य. पण ' जेन हौ' =मनुष्याचा चांगुलपणा असे अर्थ होतात. तेच मराठीमध्ये 'तूं मला मारतोस' यासारख्या वाक्यांत 'मला तूं मारतोस' किंवा 'मला मारतोस तूं' किंवा ' मारतोस मला तूं. ' अशा रीतीने शब्दांचे स्थान कसेहि बदललें तरी अर्थवदल होत नाही. याप्रमाणे प्रत्ययी भाषांमध्ये वाक्यांतील शब्दाच्या स्थानावर त्याचा अर्थ अवलंबून नसतो, व त्यांतील प्रत्ययांवरून त्याचा व वाक्यांतील इतर शब्दांचा संबंध व तदनुषंगिक अर्थ हे निश्चित होतात.

या पद्धतीचे ग्राह्यग्राह्यत्व--ग्राह्यस्वद्वपविषयक पद्धतीप्रमाणे भाषांचे (१) एकाकी, (२) चिकट्या, (३) प्रत्ययी अथवा विकरणात्मक, (४) समावेशक, (५) अनेकसंधायक व (६) पृथक्करणात्मक असे सहा वर्ग पडतात. ही पद्धति अलीकड लाज्य समजण्यांत येते. वास्तविक एकाकित्व, संलिंगत्व किंवा विकारित्व या भाषेच्या वाढीमधील निरनिराळ्या अवस्था आहेत. शिवाय यामध्ये वाक्यरचना व शब्दरचना हाण्यांचा घोटाळा होतो. तसेच या तिन्ही प्रकारची रचना आपणांस एकाच भाषेत व एकाच वेळीहि आढळूं शकते. आतां किंत्येक भाषांत विशिष्ट प्रवृत्तीवरच जोर दिलेला आढळतो. व इतर पद्धती-कडे त्या मानाने दुर्लक्ष झालेले आढळतो. चिनी भाषेमध्ये एकाकित्व व पृथक्करण या गोषीस प्राधान्य देऊन संयोगीकरणाकडे दुर्लक्ष केलेले आढळते. तथापि चिनी भाषेमध्येहि तिला एकाकी स्वरूप येण्यापूर्वी प्रत्यय होते असै एक मत आहे (वर्नहारै कार्लग्रेन. पूर्वचिनीप्रत्यययुक्त भाषा, जर्नल एशियाटिक १५, २०५-३२). तसेच भाषेचे स्वरूपहि सर्व काल एकाच प्रकारचे राहते असै नाही. केवळ तेहां केवळ भाषेच्या इतिहासांत आपणांस भाषेची प्रवृत्ति एका दिशेकडून अगदी विशद दिशेकडे गेल्याचीहि उदाहरणे आढळतात. तेहां अशा तत्त्वावर केलेले वर्गीकरण हे कायमचे टिकाऱे न होतां वरचेवर बदलण्याची पाळी येईल, व

यासुळे ज्या भाषांचा परस्परांशी कांही संबंध नाही अशाहि भाषा आपण एकाच वर्गात घालण्याचा संभव आहे. याकरितां अलीकडे या वर्गीकरणपद्धतीवर कोणी फारसा भर देत नाही.

मानववंशामूलक वर्गीकरण—भाषावर्गीकरणाची दुसरी पद्धत म्हटली म्हणजे ती ज्या मानवसमाजांत रुढ आहे त्या मानवसमाजास अतुलक्ष्यन निरनिराळ्या भाषांचे वर्गीकरण करणे होय. ही पद्धति फ्रेडरिक मुलर यांने सुचिविली आहे. यांने प्रथम बारा निरनिराळे मानववंश अस्तित्वांत होते अशी कल्पना केली आहे व त्यांचेहि पुन्हां भाषेची बाढ होईपर्यंत सुमारे शंभर मानववंशास्त्राच्या निरनिराळे गट कल्पिले आहेत व याप्रमाणे सुमारे निरनिराळ्या मूळ शंभर प्रकरच्या भाषा होत्या अशी त्यांने कल्पना केली आहे व त्यांपासून पुढे अनेक भाषा निवाल्या अशी त्याची समजूत आहे. हे मानववंशांचे वर्गीकरण त्यांने मनुष्यांच्या केसांच्या रचनेवहन कुरले, सडक, अशा तन्हेने केलेले आहे. परंतु भाषाशास्त्रज्ञांनी या वर्गीकरणपद्धतीस कारसे महाद्वच दिले नाही. याचे कारण मनुष्य प्रथम अनेक मूळ वंशांपासून उत्पन्न झाला है मानवं अशांजीय आहे. कारण मनुष्यजातीची उत्पत्ति कशी झाली यावहल अशापि एकवाक्याता झालेली नाही व यावहल ऐतिहासिक पुरावा मुळीच उपलब्ध नाही. मानववंशशास्त्रज्ञांसहि आपल्या विचारपद्धतीमध्ये मधून मधून मोठमोठाले खंड पडलेले आडवतात. जर पृथ्वीच्या पाठीवर निरनिराळ्या ठिकाणी स्वतंत्रतेने निरनिराळ्या मानवसमाजांची उत्पत्तिझाली असेल तर त्यामध्ये निरनिराळ्या तंहेच्या भाषा उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. तथापि पुढे अशा भाषांचे मिश्रण झाले असतां त्था मिश्रित भाषेची उत्पत्तिशोधून काढणे साधनंच्या अभावी अशक्य आहे. कोणतीहि भाषा अगदी तिच्यांत फरक केवढांहि होणार नाही अशा तन्हेने सीलबद असू शकत नाही, हे आपणांस प्रत्येक भाषेच्या इतिहासावहन कल्पन येते. आजची मराठी ही इंग्रेज-युरोपियन किंवा आर्यन् भाषेपासून निधाली आहे ही गोष्ट जरी खरी असली तरी हा संबंध जोडण्यास आपणांस मध्यंतरी पुळकच दुवे जोडावे लागतात, तरेच निरनिराळ्या मानववंशाविषयीहि विचार करीत असतांना आपणांस (कोणतहि तुलनेचे प्रमाण लावले तरी) सर्वस्वी शुद्ध व एकरक्ताची अशी मानवजाति आज जगांत कोरेहि आढळत नाही. एखादा जपानी मनुष्य जर इंग्लंडात-जपनून इंग्लंडांतच वाढला तर त्याची मातृभाषा इंग्रजी होऊन तोहीच घनी व उच्चारण्याची पद्धति तो इतकी आत्मसात् करील की, त्यास एखाद्या इंग्रज मनुष्याइतकेच जपानी भाषा शिकांगे कठिण जाईल. अमेरिकेमध्ये आज युरोपांतील सर्व निरनिराळ्या वंशांच्या लोकांनी (जर्मन, डच, फ्रेंच, इटालियन, पोल, जपानी, नीग्रो, यांनी) आपली मूळ भाषा सोहून देऊन इंग्रजी भाषेचा स्वीकार केलेला आहे व योड्या पिढ्यांमध्ये ल्यांनी ती आत्मसात् केलेली आहे. इंग्लंडमध्यहि आज जे निरनिराळ्या वंशांचे मिश्रण झालेले आपणांस आढळते व त्या प्रत्येक वंशाने आपल्या भाषेचे विशेष इंग्रजी भाषेमध्ये कायम ठेवल्याचे आढळते, त्यावहनहि मानववंशाचा भाषेची तितका निकट संबंध नाही ही गोष्ट आपल्या ध्यानांत येत. यावहन मानववंशांची प्रगति व भाषेची प्रगति ही एकाच दिशेने चालेली नसते ही गोष्ट आपल्या लक्षांत येईल. यासुळे वंशांसंकर झाला असतां जरी त्याचा भाषेवर योडा फार परिणाम होतो ही गोष्ट खरी असली तरी ती भाषेच्या वर्गीकरणास पुरेसे साधन मानतां येणार नाही. स्टेन्यॉल व मिस्टेली यांच्या वर्गीकरणांचा उल्लेख पूर्वी केलाच आहे.

भाषावंशानुसारी वर्गीकरण—भाषावर्गीकरणाची आणखी एक पद्धति म्हणजे भाषावंशानुसारी वर्गीकरण होय. ही पद्धति अनेकांनी मान्य केलेली आहे. या पद्धतीस वास्तविक ऐतिहासिक वर्गीकरण है नंव अधिक सार्थ होईल. कारण भाषांचा वंश अथवा विस्तार ही कल्पना तितकी अन्वर्थक नाही. जेव्हां आपण भाषांचे वंश कल्पून भाषांची कुळे व भाषांचा मातृकन्यासंबंध अथवा स्वसृंसंबंध आहे असे म्हणतो तेव्हां आपण तो केवळ अलंकारिक पद्धतीनेच बोलतो असे म्हटले पाहिजे. एका भाषेपासून दुसरी भाषा उत्पन्न होत नसून भाषा ही वास्तविक मनुष्यापासून उत्पन्न होते. भाषा ही एक मानवी व सामाजिक स्वरूपाची क्रिया आहे व मनुष्यांच्या मानविक व व्यावहारिक प्रगतीबोरवर भाषेचीहि प्रगति व तिच्या स्वरूपांत बदल होत असतो. ज्या-प्रमाणे एखाद्या एक वर्षांच्या मुलांचे कांहीं वर्षांनी ऐशी वर्षांच्या म्हातान्यांत रूपांतर होते परंतु मूळची व्यक्तित तीच अराते त्याप्रमाणे प्राकृत किंवा देश्य भाषा या वैदिक किंवा संस्कृत भाषांचीच रूपांतरे आहेत. परंतु आज आपल्या देश्य भाषा द्या स्वतंत्र व नवीन भाषा आहेत असे दिसते. कारण त्यांच्या स्वरूपांतील फरक फारच मोठा असून त्या एकमेकांसहि अपरिचित झाल्या आहेत. हा फरक पडण्याचे कारण त्या भाषांच्या अंगीं नसून ती बोलणाऱ्या समाजांच्या व त्यांच्या इतिहासांच्या ठिकाणी आहे. तेव्हां निरनिराळ्या प्राकृत भाषा द्या आपणांस सदृश भाषा किंवा स्वसृभाषा आहेत अस म्हणतां येही. कारण त्या एकाच मूळ संस्कृत भाषेपासून बनल्या आहेत. परंतु ही परिभाषा केवळ अलंकारिक आहे है आपणांस विसरून चालणार नाही. याप्रमाणे जर आपणांस प्रत्येक भाषेच्या इतिहासांचे झान करून घेतां आले व त्यांचा उगम अथवा त्यांसे

वेगले स्वरूप केव्हां प्राप्त आले हैं निश्चितपणे माहीत कहन घेतां आले तर आपणांस त्यांच्या उच्चारपद्धतीचा, स्वरूपाचा किंवा वाक्यरचनापद्धतीचा तौलनिक अभ्यास करण्याचे कारण नाही व अशा रीतीने ऐतिहासिक अभ्यास हीच सरळे व अखंत मुरक्षित अशी पद्धति होय. याप्रमाणे आपणांस भरतखांतील निरनिराळया बंगाली, हिंदी, गुजराठी, मराठी इ. देव्य भाषांचा ऐतिहासिक अभ्यास कहन त्यांचे नातें अथवा परस्पर संबंध त्यांच्या स्वरूपाचा तौलनिक अभ्यास केल्याखेरीजहि जाणतां येईल. आपण या निरनिराळया भाषांतील लेखांचा अभ्यास केला असतां प्रत्यक्ष भाषा विशिष्ट प्रकृतपासून व ती विशिष्ट प्राकृत संस्कृत पासून निघाली आहे हे कल्पन येईल व जोंपर्यंत विशिष्ट प्रांतांतील लोक आपली परंपरागत भाषा वापरीत आहेत तोंपर्यंत या देव्य भाषांमध्ये परस्परांत किंतीहि फरक पडत गेला तरी त्यांचे मूळ हुडकून काढण्यास आपणांस कठिण जाणार नाही व त्यांचे परस्परांशी असलेले नातें कायम राहील. अशा पद्धतीने अभ्यास केला असतां आपणांस असे दिसून येते की, या निरनिराळया भाषांत घटनाविषयक, शब्दसंपत्तिविषयक किंवा वाक्यरचनात्मक जे साइश्य आंत ते त्यांच्या या वांशिक संबंधामुळे असून ते त्यांचे कारण नमून परिणाम आहे. अनेक शतकांमध्ये घडन येणाऱ्या फरकांमुळे दोन भाषांतील माझ्य अगदी नाहीसै होउन त्यांस पूर्णरूप निराळच स्वरूप प्राप्त होणे संभवतीय आहे. व अशा वेळी परस्परांच्या साक्षात् तुलनेन त्यांतील साम्य अडकून येणे अशक्य आहे. आज जर बलगेरियन व हंपजी यांची त्यांच्या अर्वाचीन स्वरूपांत तुलना करू लागले तर त्या दोन्ही इंडो-युरोपीयन भाषेपासनच निवाल्या आंहनही गोष्ट जर आपणांस इंडो-युरोपीयन भाषेची कांही विशिष्ट ठाऊन नसतील तर सिद्ध करणे कठिण जाईल. तेव्हां दोन भाषांचे मूळ जर एकच अमेल तर आजच्या त्यांच्या स्वरूपांत किंतीहि बदल झाला असला तरी ऐतिहासिक अभ्यासाने त्यांस एकत्र जोडणे आपणांस कठिण नाही. अशा तन्हेचा ऐतिहासिक अभ्यास जेव्हां एव्हाया भाषेतील निरनिराळया काळचे लेख आपणांस उपलब्ध असतील तेव्हांच त्यांची तुलना करून करतां येणे शक्य आहे. तमेच हे लेख जेथे शब्दांचे ध्वनिलेख असतील तेथेच त्याची तुलना करून शक्य होईल. परंतु चिनी भाषेसारख्या भाषेच्या लेखात जेथे ध्वनि, चिन्हांच्या ऐव्हांचे कल्पनाचित्रे असनात तेथे त्यांची तुलना करून ऐतिहासिक अभ्यास करून शक्य नसते व यामुळेच चिनी भाषेमध्ये जरी फार मोठे वाढ्यम उपलब्ध आहे तरी त्याचा ऐतिहासिक अभ्यास करून फरक पडत. अगा तन्हेने निरनिराळया भाषांचा वांशिक संबंध जोडण्यास पुढील निरनिराळया ठिकाणी असकेल्या दोन भाषांत पुढकलसे शब्द सामान्य असतात तेव्हां त्यांमध्ये वांशिक संबंध असावा अशी कल्पना करण्यांत येते. जर ऐतिहासिक कालामध्ये या दोन स्थानांतील लोकांचे दलणवकण असल्याचे दिसून आले नाही व त्यांमध्ये शब्दांची देववेत झाले नीनसेल तर त्यांतील साम्य वंशमुलकव असले पाहिजे. परंतु ज्या लोकांच्या भाषेतील लेख उपलब्ध नसतील त्यांचा इतिहास आपणांस इतका अल्प माहीत असतो की, त्यांच्या निरनिराळया समजांतील घटकांमध्ये परस्पर दलणवकण होते की नव्हते हे सिद्ध करणे कठिण जाते. कारण इतिहासामध्ये आपणांस निरनिराळया भाषांच्या भौगोलिक स्थानामध्ये पुढकलच फरक पडलेला कांही वावतीत आडकून येतो. केव्हां केव्हां एखादा समाजच आपली भाषा बोरेव घेउन स्थानत्याग करतो (उदा० दक्षिण आफ्रिकेतील डच), केव्हां केव्हां परिस्थितीमुळे एका बोलीचा पाण्डा दुसऱ्या बोलीवर पडत तीस प्रमुखत्व मिळते व दुसरी अजीवत नष्ट होते आणि त्यामुळे त्या जेत्या बोलीचा संबंध निराळया शेजारच्या भाषांशी येतो (उदा० पूर्व जर्मनीतील गॅथिर बोरेवरीच्या बोली). केव्हां केव्हां विशिष्ट बोली बोलणारे लहान लहान समाज पढाडामध्ये किंवा समुद्रकिनारी जाऊन राहनात व त्यामुळे त्यांच्या भाषाप्रदेशास लहान लहान वेटांचे स्वरूप येते (उदा० ब्राह्मी, बास्क, हंगेरियन वारे). (२) कोणी कोणी भाषेची सामान्य घटना ध्वनिविषयक, स्वरूपविषयक किंवा वाक्यरचनात्मक ही वांशिक संबंध जोडण्यास पुरेशी कारण आहेत अस मानतात. तथापि भाषाशाळीयदृश्या या गोष्टीम किंतीहि महात्म असले तरी वंशसंबंध जोडण्यास त्या पुरेशा नाहीत. भाषेचे स्वरूप प्रत्ययी, चिकटी, एकाकी वर्गारे कोणत्याह प्रकारचे असले तरी अशा स्वरूपाच्या दोन भाषांमध्ये संबंध असेलच असे मानतां येणार नाही, ही गोष्ट आपण वर दाखविलीच आहे. ह्या गोष्टी भाषेच्या प्रगतीमध्ये कमी-अधिक प्रमाणांत नेहमीच चालू असतात. आणि हे परिणाम जगाच्या निरनिराळया भाषांमध्ये निरनिराळया गोष्टीपासून उत्पन्न होतात. (३) एकाच वाशापासून उत्पन्न झालेल्या भाषांमध्ये कांहीं शब्द सामान्य असण साहजिक आहे. परंतु हे दोन शब्दांतील साम्य अधिक सूक्ष्म दृश्यीने तपासणे जरूर आहे. वर वर सारख्या दिसणाऱ्या एकाच मूळ शब्दशापासून उत्पन्न झालेले अशा भासणाऱ्या शब्दांचाहि केव्हां केव्हां परस्परसंबंध अगदीच नसल्याचे आडकून येते. उदा० ग्री. थिओस, लॅ. यूस किंवा ज. क्युएर, फॅ. क्यू यांचा एकमेकाशी कांहीं संबंध नाही. उलट फॅ. वृद्धनिर व किंक हे इं. कम्, व फाइव्ह या शब्दांशी संबद्ध आहेत. एका भाषेतील शब्द दुसऱ्या भाषेत जाण्याची किंवा इतकी सहज घडून येत असते की त्यावरून त्यांचा

संबंध जोड़ें अवधड होते. कोणत्याहि भाषेमध्ये अमिश्र अशी शब्दसंपत्ति आढळत नाही. कांहीं भाषांतुन तर परकीय शब्द घेण्याची प्रवृत्ति अतिशय आढळून येते. याचे कारण शब्द हा भाषेतील एक स्वतंत्र घटक असून तो दुसऱ्या भाषेच्या व्याकरणांमध्ये फरक केल्याशिवाय सहज आपला प्रवेश करून घेऊ शकतो. विशेषत: ज्या भाषेतील शब्दांची व्युत्पत्ति फारशी भाषगडीची नसते तीन ही किया अधिक मुलभ असते. जेथे भाषेतील लेखपरंपरा अनुष्ठित उपलब्ध असते तेथे विशिष्ट परकीय शब्दांनी त्या भाषेत केवळ प्रवेश केला है आपणांस निश्चितपणे सांगता येते. परंतु ज्या भाषेतील लेख दीर्घकालपैर्यथाचे उपलब्ध नसतात तेथे ही गोष्ट कठिण होते. जेवळां दोन भाषांत एकच शब्द आढळतो तेवळां तो कोणत्या भाषेषासून कोणत्या भाषेने उसना घेतला है उत्त-विण पुन्हा अधिक कठिण असते. केवळां केवळां तो तिसऱ्याच एका भाषातून दोहीनीहि उत्तल्ला असण्याचा संभव असतो. किंवा त्यांतील साम्य त्यांची निरनिराळया तन्हेन परिणति झाल्यामुळे हि उत्तपत्र झालेले असण्याचा संभव असतो. यामुळे अशा वेळी केवळ शब्दसाम्यावरून दोन भाषांचे नाते जोडून कठिण असते. तथापि सामान्य शब्दसंपत्ति है एक दोन भाषांतील संबंध जोडण्यास महत्वाचे कारण आहे ही गोष्ट आपणांस अमान्य करतां येणार नाही. शब्दांचे स्वरूप जितके सामान्य तितका तो परकीय असण्याचा संभव कमी व जितके अमूर्त अथवा नवकल्पनादर्शक तितका तो उसना घेतलेला असण्याचा संभव जास्ती. जर दोन भाषांमध्ये गुलनेने सामान्य बस्तुवाचक (उदा. प्राणी, शरीरावयव, तरे, पंचमहाभूते, खाणे, पिणे, निजें हूँ परिचित किया, पुरुषवाचक-सर्वनामे, संख्यावाचक विशेषणे, अव्यये हूँ) शब्द विवेचने सामान्य आढळतील तर त्या दोन भाषांत वांशिक संबंध आहे असून दृढाण्यास बरीच जागा आहे असे समजण्यास हरकत नाही. (४) दोन भाषांतील वांशिक संबंध सिद्ध करण्यास त्यांतील ध्वनिनिष्पत्तक आणि स्वरूपविषयक समिक्षा है महत्वाचे आहे. वास्तविक ह्या दोन गोरींत इतका एकसारखा फरक पडत असतो की, त्यावरून वांशिक साम्याची कल्पना करणे बरोबर होणार नाही असे आपणांस प्रथमदर्शनी वाटते. परंतु भाषेच्या प्रगतीच्या विशिष्ट अवस्थेमध्ये तिची ध्वनिपद्धति निश्चित असून ती बोलणाऱ्या समाजाच्या वाक्पद्धतीशी निंगडित असते. व तत्संबंद्ध कांही मानसिक कियाहि निश्चित स्वरूपविषयक समिक्षा है इतरांपेक्षां निराळे असे निश्चित स्वरूप देतात. व त्यांचे वैशिष्ट्य इतके निश्चित असतो की एका भाषेतील विशिष्ट ध्वनीचे अनुकरण दुसऱ्या भाषेत क्वचितच केले जाते. व ह्या ध्वनीमध्ये जो कालांतराने फरक पडत जातो तो त्या विशिष्ट वाक्पद्धतीमध्ये व मानसिक प्रवृत्तीमध्ये होणाऱ्या बदलास अनुसरून असाच होत असतो. जेवळां कांहीं अनपेक्षित कारणामुळे एखादा निरनिराळा ध्वनि एखाया भाषेमध्ये प्रवेश करतो तेवळां तो त्या वृद्धील एखाया कालांमध्ये पुन्हा टाकून दिलेलाहि कधीं कधीं आढळतो. इंधजी भाषेमध्ये अनेक परकीय भाषांतून शब्द घेतले गेले आहेत परंतु त्यांचा उच्चार त्या भाषेतील विशिष्ट ध्वनिपद्धतीस अनुसरून बदलण्यास अलेला आहे. तसेच भाषेमध्ये जे निरनिराळे उच्चार करण्यात येतात ते विशिष्ट मूळ वैवाच्या निरनिराळ्या प्रकारांच्या संयोग-पासून बनविण्यांत येतात. तेवळां एखादा परकीय ध्वनि भाषेत आल्यास त्याने अनेक प्रकारचे संयोगाहि ह्या भाषेत येण्याचा संभव असतो व ही गोष्ट भाषेच्या प्रगतीच्या विशिष्ट असते. प्रत्येक भाषेतील ध्वनीची वाढ अंतःप्रवृत्तीने होत असून त्यामध्ये बाहेची भर पडत नसते. तेवळां ज्या ठिकार्णी आपणांस दोन भाषांमध्ये ध्वनिनिष्पत्तक नियमांचे सादृश्य आढळून येईल तेवळां ह्या दोन भाषांत वांशिक संबंध आहे असे गृहीत धरण्यास हरकत नाही. (५) भाषांचा वांशिक संबंध जोडण्यास भाषांचे स्वरूप हैंहि एक गमक आहे. भाषेचे स्वरूप म्हणजे केवळ ती प्रत्ययी आहे वैरे प्रकारचे नसून भाषेतील विशिष्ट शब्दांची प्रचलित रूपे सारखीं असें जाहर आहे. उदा. कियापदांची निरनिराळी रूपे नाम व सर्वांगांची निरनिराळी रूपे हीं ज्या दोन भाषांत सारखीं असतील त्यांमध्ये स्वरूपविषयक व अर्थात वांशिक संबंध आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. विशेषत: जेथे अपवादात्मकरूपे सारखीं असतील तेथे ते एक भाषेच्या प्राचीन स्वरूपांतील गमक म्हणून त्यास अधिक महत्व आहे. वरील विवेचनावस्तु आपणांस असें दिसून येईल की, भाषांचा वांशिक संबंध जोडून ही गोष्ट कांहीं सोपी नव्हे. किंतु येका भाषांच्या बाबतीत जुन्या लेखांच्या अभावामुळे किंवा त्यांच्या स्वरूपांत आमुलाग्र बदल झाल्यामुळे त्यांचा ऐतिहासिक अम्यास करणे कठिण असते. यामुळे सर्व भाषांचे पूर्ण वार्गीकरण करणे है ध्येय साध्य करणे नेहमी दूरच राहील. तथापि आतंपर्यथतच्या संशोधनावरून कांहीं भाषावंश निश्चितपणे मान्य करण्यांत अले आहेत. त्यामध्ये इंडो-युरोपीय हा सर्वोत महत्वाचा असून सेमिटिक, फिनोउप्रिक, बंदु, मलाया, पोले-नेशिअन, कॉकेशन, द्वाविड यांचेहि स्थान निश्चित झाले आहे. ज्या भाषांत लेख किंवा वाढमय उपलब्ध आहे त्या भाषांचा अम्यास अलीकडे बराच झालेला असून ज्या भाषांच्या पूर्वस्वरूपावहल फारशी माहिती मिळत नाही त्या भाषांचा अम्यास अजून व्हावयाचा आहे व तो अधिक कठिण आहे.

आर्यन् भाषावंश—सध्यां पश्चिम व दक्षिण आशियातील आणि युरोपांतील बहुतेक देशांमध्ये प्रचलित असलेल्या भाषेला आतंपर्यंत इंडो-युरोपीय, इंडो-जर्मानिक व आर्यन् अशी नांवे निरनिराळ्या भाषाशास्त्रांनी दिलीं आहेत. त्यांपैकी

इंडोजर्मनिक है नांव विशेषतः जर्मन भाषाशास्त्रांत सूढ़ आहे तर लॅटिन देशांतील भाषाशास्त्रांत विशेषतः इंडो-युरोपियन है नांव अधिक पसंत करतात. पहिल्या नांवांत या भाषेने या दोन लोकांनी व्यापलेल्या भाषा येतात तर दुसऱ्यांत दोन प्रदेश येतात. इंग्रज भाषाशास्त्रांत दोन्हीहि शब्द वापरतात व कांहीं भाषाशास्त्रांत आर्यन् है नांवच अधिक पसंत करतात. ही आर्यन् भाषा बोलणारे लोक मूळ कोठे होते यावृद्ध निरनिराळी मते प्रदर्शित क्षालीं आहेत. कांहींच्या मते त्यांचे मुलस्थान मध्य आशिया है होते तर कांहींच्या मते स्कॅडिनेविहया, डॅन्युव नदीकाठ, जर्मनी किंवा कॉकेशस पर्वत असे होते. लो. टिलकांच्या मते वेदभाषी आर्याचे पूर्वज पूर्वी उत्तरधुवाज्वर राहत होते. या भाषेचे मूळ स्वरूप कसे होते याचे आपणांस निश्चित ज्ञान नाही तथापि तिची वाढ दीर्घकालपर्यंत क्षालेली असून ती पूर्ण प्रत्ययी भाषा होती व तिचे स्वरूप बरेच गुंतागुंतीचे होते असे मानतात. या इंडो-युरोपियन भाषांच्या बाबतीत आपणांस शास्त्रीयदृष्ट्या असे दाखवितां येते की, या सर्व मूळ एका भाषेपासूनच निवालेल्या आहेत. परंतु त्या बोलणाऱ्या लोकांचा कांहीं वांशिक संवंध आहे असे निश्चितपणे म्हणतां येत नाही, असे ग्राफचे मत आहे. कारण ही आर्यन् भाषा बोलणारे मळचे लोक जेव्हां निरनिराळ्या प्रदेशांमध्ये गेले तेव्हां त्यांच्यामध्ये अनेक प्रकारचे वांशिक भिन्नग्रंथ होणे स्वाभाविकच होते व अनेक प्रदेशांतील लोकांनी आपली सूळची भाषा टाकून तिच्या ऐवजीं या भाषेचा स्वीकार केला असूणे संभवनीय आहे. अशा तन्हेचे स्वतःची भाषा सोङ्गन निरनिराळ्या भाषा स्वीकारल्याचे प्रकार ऐतिहासिक काळांतहि आपणांस आढळतात व यासुलेच्या आपणांस ज्या लोकांनी या आर्यन् भाषेचा स्वीकार केला नाही असे कांहीं ब्राह्मी भाषा बोलणाऱ्या लोकांप्रमाणे बेटां. सारखे प्रदेश आढळतात. व हीच गोष्ट आपणांस वंशतः भेद नसेलेले इस्थोनियन लोक किंनोउग्रिक भाषा व लेट हे आर्यन् भाषा बोलतात यांत दिसते. आज आपणांस शुद्ध आर्यवंशाचे स्वरूप युरोपांतील कोण्ठयाहि प्रदेशांत पाहावयास मिळणे कठिण आहे. आर्यन् भाषेचे सर्वांत जुने स्वरूप आपणांस वेदांमध्ये पहावयास संपडते. या भाषेचे खिस्तपूर्व काळांतील स्वरूप आपणांस दुसऱ्यां फक्त तीन भाषांत आढळून येत त्या म्हणजे (१) इंडो-हराणी अथवा अवेस्ता, (२) ग्रीक, (३) लॅटिन भाषासंघ. यांतील इंडो-हराणी भाषेचे स्वरूप सूळच्या भाषेशी अधिक जवळ आहे. जर्मनिक भाषांतील लेख खिस्ती शकाच्या आरंभ-कालापूर्वी आढळत नाहीत. व या वेळीं त्या भाषेमध्ये ध्वनिविषयक व स्वरूपविषयक पुळकल्च फरक पडला होता. हा फरक पडण्याची कारणेहि ह्या भाषेने व्यापलेल्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत निरनिराळ्या प्रकारची होती. ज्या भाषेमध्ये वास्तविक अधिक अवाचीन लेख उपलब्ध आहेत त्यांमध्येहि कांहीं प्राचीन आर्य प्रयोग आपल्या हीस पडतात, तर कांहीं भाषांतील अत्यंत जुन्या लेखांतहि अधिक बदल झालेले आढळून येतात. स्लॅबर्हॉनिक व लिथुअनिन भाषांमध्ये ह फरक पडण्याची क्रिया जर्मनिक भाषां-पेक्षां फारच मंद गतीने चाललेली आढळते. या हृषीने आपणांस ह्या आर्यनवंशसंभव भाषांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारची नातीं दाखवितां येतील.

मूळची आर्यन् भाषा—आपणांस जरी आज मूळच्या आर्यन् भाषेचे स्वरूप कसे होते हैं प्रत्यक्ष अंगढळत नाही तरी काळजीपूर्वक तौलनिक पद्धति स्त्रीकारल्यास आपणांस तिच्या स्वरूपाचे कांहीसे ज्ञान करून घेतां येणे शक्य आहे. उदा. प या ध्वनीबद्ध आजच्या या वंशांतील भाषांत मुळे दिल्याप्रमाणे निरनिराळे ध्वनी आपणांस आढळतात. इंडो-ह. प, ग्री. प, लॅ. प, मूळ जर्मन फ-ब, लिथु. प, स्लॅ. प, आर्म. ह, व. या सादृश्यावस्तुन आपणांस असे म्हणतां येईल की, या सर्व ध्वनीस अनुरूप असा मूळ आर्यन् भाषेत ऐवादा ध्वनि असला पाहिजे. व अशी या सर्व भाषांतील निरनिराळी सादृश्ये एकत्र केल्यास त्यांनुन आपणांस प्रत्येक सादृश्यास एक असे मूळ आर्यन् भाषेतील सर्व ध्वनी शोधून काढावा येतील. अर्थात् ही गोष्ट जितकी आपणांस वाटते तितकी सोपी नाही. परंतु त्यावस्तुन मूळ भाषा शोधून काढण्याची पद्धति आपणांस दिसून येते. व जी गोष्ट आपण ध्वनीस लावतो तीच शब्दांची रूपे व वाक्यरचना यांसहि लावतां येणे शक्य आहे असे गृहीत धरण्यास आपणांस कांहीं हरकत नाही. अशा रीतीने मूळ आर्यन् भाषेचे ज्ञान आपणांस करून घेतां येणे शक्य आहे. अर्थात् अशा रीतीने आपण कल्पनेने जुळविलेल्या विशिष्ट रूपामध्ये जसजसे नवीन नवीन शोध लागत जातील तसतसा फरक करणे जस्तर पडेल. उदा. १८७६ पर्यंत आर्यन् भाषेमध्ये फक्त अ, इ, उ हे तीन स्वरच आहेत अशी कल्पना होती परंतु मागाहून असे दृष्टीस पडले की, जेव्हां आर्यन् भाषेतील 'अ' यास सदृश युरोपियन भाषांत 'ए' हा स्वर असतो तेव्हा आर्यन् भाषेतील कण्ठ्य वर्णांचे तालब्यांत स्वरूपांतर होते व जेव्हां प्रार्थन भाषेतील 'अ' चे युरोपियन भाषेतील 'अ' अथवा 'ओ' बरोबर सादृश्य असते तेव्हा याप्रमाणे फरक होत नाही. (यास तालब्य नियम असे म्हणतात). यावस्तु आर्यन् भाषेतील 'अ' हा युरोपियन भाषेतील 'अ', 'ए' व 'ओ' या तिन्ही स्वरांचे काव्ये करतो असे दिसून आले. याप्रमाणे नवीन नवीन शोध जसजसे लागत जातील तसतसे आपल्या कलिप्त मूळ आर्यन् भाषेन्या स्वरूपामध्ये फरक पडलेला आपणांस दिसून येईल. म्हणजे सध्यां आपणांस केवळ तिचे एक काल्पनिक स्वरूप फार झाले तर अनवितां येईल. परंतु ते आजच्या जिवंत भाषांच्या मानाने फारच आकुंचित स्वरूपाचे असेल.

वांशिक संबंधाचे ज्ञान—वांशिक वर्गीकरण हें ऐतिहासिक सत्यावर अवलंबून असल्यामुळे अधिक स्थिर स्वरूपाचे व वैयक्तिक कल्पनाविचिन्न्यावर अवलंबून नसलेले असते. ऐतिहासिक सत्य हें स्थिर स्वरूपाचे असुन त्याचे महत्त्व बदलत नाही आणि ऐतिहासिक विवेचनपद्धतीने संशोधन केले असतां आपणांस दोन भाषांमध्ये वांशिक संबंध एक आहे तरी अथवा नाही तरी अशा त-हेचे स्पष्ट ज्ञान होते. व ज्या पद्धतीने आपणांस इंग्रजी ही आर्यन् कुलांतील भाषा आहे ही गोष्ट स्पष्ट होते त्याचे पद्धतीने संस्कृत व लिथुअनियन या भाषाहि आर्यन् कुलांतील आहेत ही गोष्ट स्पष्ट होते. अर्थात् त्यांमधील परस्पर संबंधाचे प्रमाण निरनिराळ असेल एवढेच. दोन भाषांच्या आजड्या स्वरूपांत आपणांप किंतु फरक दिसत असला तरी त्यांचे मूळ वांशिक स्वरूप कधीहि बदलत नाही. उदा. अर्वाचीन फारसीमध्ये विभक्तिप्रत्ययांचा बहुतेक लोप झालेला आहे, तर अर्वाचीन जर्मनमध्ये विभक्तिप्रत्यय घरेच्ये राहिले आहेत. भाषेत होत असणारा फरक भौगोलिक परिस्थिति व कालाचे अंतर याखेरीज अनेक कारणांवर व परिस्थितीवर अव॑ः भूत असतो व यामुळे आर्यन् वंशांतील निरनिराळ्या भाषांमध्ये साम्य अथवा विराध कमीजास्त प्रमाणांत कां आढळतो या प्रश्नाचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे.

श्लेषणरची स्तम्भमांसाची—ऐवेच या भाषाशास्त्रानें आपल्या 'स्तंब' उपपत्तीमध्ये विशिष्ट भाषेचे मूळ आर्यन् भाषेपासून अंतर, एवढीचे गोष्ट लक्षात घंतली हाती. त्याच्या मताने मूळच्या आर्यन् भाषेच्या प्रथम दोन शाखा शाळ्या—(१) स्लॅब्हो जर्मनिक, (२) आर्यो-प्राको-इंडॅलो-कलिटक. पहिल्या शाखाच्या पुन्हा स्लॅब्हो-लिथुअनियन आणि जर्मानिक अशा दोन उपशाखा शाळ्या. व दुसऱ्या शाखाच्या आर्यन् आणि प्राको-इंडॅलो-कलिटक अशा दोन उपशाखा बनल्या व त्या शाखांच्या पुढे निरनिराळ्या पोटशाखा तयार शाळ्या. त्याच्या मताने मूळ आर्यन् लोकांची वस्ती मध्य अशियांत होती आणि त्यामुळे त्या मूळ प्रदशांपासून विशिष्ट भाषेचा प्रेत्ता नितका दूर असेल तितकी ती मूळ भाषेपासून लौकर पृथक झाली असली पाहिजे व तिचे प्राचीन अथवा आर्योत्तर्वर्ष कमी प्रती असले पाहिजे. यामुळे पश्चिमेकडील दूरच्या भाषा त्या मूळ भाषेपासून लौकर अलग झालेल्या व त्या मताने कमी आर्य स्वरूपाच्या व पूर्वकडील भाषा त्या मताने नंतर अलग झालेल्या व अधिक आर्य स्वरूपाच्या असल्या पाहिजेत असे त्याचे मत होते. परंतु वस्तुस्थिति त्याच्या सिद्धांतास पोषक अशी आढळेना. उदा. स्लॅब्होनिक भाषेचे स्वरूप आर्यो-प्राको-इंडॅलो-कलिटक भाषासधारक्षां वास्तविक जर स्लॅब्हो-जर्मानिक शाखा मूळ आर्यन् भाषेपासून लौकर अलग झाली असेल तर अधिक अर्वाचीन त-हेचे असावयास पाहिजे. परंतु स्लॅब्हो-लिथुअनियन भाषांचे इंडॅ-हराणियन भाषांशी तर इतके साम्य आहे की, त्यांस केटम संघापेवजी सातेम संघामध्ये घालण्यांत येते. श्लेषण याने ही गोष्ट केवळ आपातत: घडला आहे अस याचे स्पष्टकरण दृष्ट्याचा प्रयत्न कला. परंतु अर्वाचीन संशोधनामुळे असे सिद्ध झाले आहे की, इटालिक व केलिटक भाषांचे जर्मानिक भाषांशी स्लॅब्हो-लिथुअनियन भाषापेक्षां अधिक साम्य आहे. व यामुळे स्लॅब्हो. जर्मानिक म्हणून एक मुख्य शाखा हाती ही उपपत्ति प्राचीन मानाशी तर ज्या दोन शाखा मूळच्या भाषेपासून साक्षात् निशाल्या आहेत त्याच्या प्रेत्तामध्ये स्पष्ट अशी मर्यादारेषा आढळणार नाही, तर सीमांतक्षेत्रात एक मिश्र स्वरूप आढळले पाहिजे. तसेच या दोन भाषांच्या बाबतीत आपणांस दिसून येत नाही.

झिमट्टचा लहरामीमांसा—वरोळ विराधाचा परिहार करण्याकरतां जोहानीस दिमट याने पुढील उपपत्ति पुढे आणली. त्याने असे सुचविल थी, मूळच्या आर्यन् भाषेमध्ये जो फरक पडत गेला तो एकदम एका भाषेपासून दुसरी भाषा उत्पन्न झाली अशा त-हेचा नसन ज्याप्रमाणे एका परातीताल पाण्यांत एखादी वस्तु दाकली असतां निरनिराळ्या लाडा उत्पन्न होतात व त्या एकमेकीत मिसकून जुन्या माझ्न नव्या लाटा पुन्हा तभार होत असतात तशा त-हेचे निरनिराळी व्यापक अशी भाषाक्षेत्रे उत्पन्न होऊन त्यांच्या मिश्रणाने पुढे नवीन भाषा उत्पन्न झाल्या असाव्या. व यामुळे एका भाषेतील कांही गोष्टीचे दुसऱ्या एका शाखेशी साम्य आढळते, तर दुसऱ्या कांही गोष्टीये तिसऱ्याच एका भाषेशी साम्य आढळते. उदा. केलिटक भाषेतील कांही विशेष इटालिक भाषेशी, तर कांही जर्मानिक भाषेशी सदृश आहत. अलीकडे पोटभाषासंवर्धी अभ्यास होऊन जी उपपत्ति बसविण्यांत अली आंद तिच्याशी वरोळ उपपत्ति विसंगत दिसते. या पोटभाषाच्या अभ्यासावरून असे दिसून आले आहे की, पोटभाषांची उपतिहासी एकपासून दुसरी अशी सरळ रेषेत हात नसन निरनिराळ्या पोटभाषांमध्ये कांही कांही गोष्टीत साम्य आढळते. उदा. 'अ' पोटभाषतील कांही गोष्टी 'ब', 'क', पोट भाषांशी तर इतर कांही 'क', व 'ड', पोटभाषांशी सदृश असतात परंतु 'ब' भाषेशी नसतात तर 'ब' भाषेतील कांही विशेष 'क' व 'ड' भाषेशी सदृश असतात पण 'अ' भाषेशी नसतात व प्रत्येक भाषेतील विशेष आपल्या परीने परिणत हात असतात. व त्यांचा इतरांशी संबंध नदतो. अशा त-हेचे आपण प्रत्येक भाषाविशेषाची जर भाषूत काढू लागले तर एकमेकांत मिसलणाऱ्या अनेक वक रेषा तयार होतील. यांस समभाषाविशेषवक्र

(आयसोफोन्स) असें म्हणतात. जर या भाषांत स्वरूपविषयक, शब्दसंपत्तिविषयक अथवा वाक्यरचनाविषयक साम्य-असेल तर हे वक समस्वरूपी असतील. जेथे आपणांस दोन पोटभाषा शेजारीं शेजारीं असून त्यांमध्ये मिश्र प्रदेश आढळणार नाहीं तेथे एका पोटभाषेन आपले वर्चस्व दुसऱ्या पोटभाषेवर पूर्णपणे बसविले आहे असे समजावे. ही गोष्टहि आपणांस वस्तुस्थितीस अनुसरून दिसते. परंतु या लहरीमीर्मासेमध्ये एक दोष असा दिसून येतो की, मूळ आर्यन् भाषा ज्या प्रदेशांत बोलली जात होती तो प्रदेश भौगोलिक दृष्ट्या तिच्या स्वरूपांत फरक पडण्यास अतिशय अनुकूल होता ही गोष्ट गृहीत घरण्यांत येते. याकरितां आर्यन् भाषेचा प्रसार कसा होत गेला, या गोष्टीचा ऐतिहासिक अभ्यास अलीकडे चालू आहे. जेव्हांना एक भाषा दुसऱ्या भाषेवे सर्वस्वी अतिक्रमण करून तिचे स्थान आपण घेते व तिला नामशेष करते तेव्हांना मूळच्या भाषेचे काहीं विशेष नवीन भाषेमध्ये शिरों अपरिहार्य असते व ही किया मूळ आर्यन् भाषेच्या स्वरूपामध्ये निरनिराळथा क्षेत्रांत निरनिराळे फरक घडवून आणण्यास कारण ज्ञाली असावी. आर्यन् भाषाभाषी लोकांनी जगांतील अत्यंत विस्तृत असे क्षेत्र व्यापिले आहे व त्यांच्या भाषेचे अनेक निरनिराळचा भाषांशी मिश्रण अतिशय जलद ज्ञालै असेल व मोठमोठाल्या उलाढाली ज्ञाल्या असतील तेथे त्यांच्या भाषेत फरक फार जलद पडत गेला असेल. दक्षिण आफिकेत बोअर लोकांचा पोर्टुगीज, फ्रेच आफ्रिकन व अंगलो संकसन इतकया लोकांशी थोडक्या कालांत संबंध आल्यामुळे दक्षिण आफिकेतील डच भाषा हीस निराळेच स्वरूप आले आहे. उलट लिथुअनियन भाषेचे स्वरूप दीर्घकालपर्यंत स्थिर राहिले आहे.

आर्यन् भाषेचे मूळ स्वरूप--ही मूळ आर्यन् भाषा लोकांची सांस्कृतिक प्रगति बरीच ज्ञाली असल्यामुळे त्यांच्या भाषेस सुसंस्कृत स्वरूप प्राप्त ज्ञाले असावे परंतु तिचे मूळचे स्वरूप कोणते होते व तिचा तत्कालीन इतर भाषांशी काय संबंध होता हे सांगणे कठिण आहे. आर्यन् भाषेसारख्याचे सेमिटिक व फिनोउघ्रिक या दोन भाषांचा व आर्यन् भाषेचा काहीं संबंध असावा हे हर्मन भोलर (सेमिटिक आणि इंडो-जर्मानिक १९०७) यांने दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे, परंतु त्यावून काहीं निश्चित अनुमान काढतां येत नाही. अद्यापि या भाषांच्या मूळ स्वरूपाचा अभ्यास पुळक्कच बद्वायाचा आहे. आशिया मायनरमधील बाणाश्र लिंपीतील लेखांच्या वाचनामुळे हिटाइट या भाषेमध्ये आर्यन् भाषेचे स्वरूप कायम असून तीत काहीं शाडविषयक, ध्वनिविषयक व वाक्यरचनाविषयक इतर भाषांतील विशेष शिरले असावे असे दिसून येते. हिटाइट ही भाषा मूळच्या आर्यन् भाषेची एक स्वस्त्रभाषा असावी अशीहि एक उपतिति पुढे करण्यांत आली आहे. तसें असल्यास हिटाइट भाषेचा अभ्यास अविक ज्ञाल्यास आर्यन् भाषेच्या मूळ स्वरूपाविषयी आपणांस अधिक ज्ञान होण्याचा संभव आहे.

केटम् व सातेम् संघ—जरी मूळची आर्यन् भाषा सामान्यतः एक स्वरूपाची होती असे म्हणण्यांत अतेतरी ही गोष्ट पूर्णज्ञाने सत्य मानवून चालणार नाही. कारण बराचसा मोठा प्रदेश व्यापणांच्या कोणत्याहि भाषेचे स्वरूप सर्वत्र पूर्णपणे अभिन्न असणे शक्य नाही. तर त्यामध्ये बदल होण्याची प्रवृत्ति सर्वत्र असून परिस्थितीप्रमाणे विशिष्ट प्रवृत्तीचा जोर होऊन एकाच भाषेमध्ये निरनिराळे फरक घडवून येतात व या भेदप्रवृत्तीमुळेच आर्यन् भाषेच्या कन्द्यारूप भाषांमध्ये निरनिराळे फरक उत्पन्न ज्ञाले आहेत. याचीं दोन उदाहरणे पुढे दिलीं आहेत—मूळ इंडो-युरोपियन भाषांतील दैततालव्य घण्ठाबद्दल तिच्या काहीं कन्याभाषांत 'स' कार व काहीं भाषांत 'क' कार आढळतो. उदा. मूळ आर्यन् भाषेचील 'कतोम्'बद्दल श्री. देक्षतान लॅ. केटम्, वेल्स कॅट, गॉ. हुंड, उलट सं. शतम्, झेद सातेम्, प्राची. झॅ. सुतो, लिथु. सिंतस्, अशी स्पै आडळतात. तसेच श्री. ओइकॉस, बोरबर लॅ. विकस्, गॉ. वैद्स, तर उलट अल्बे. विस, सं. विशम्, झॅद विसेम् अशी रूपे आढळतील. बरील फरकांमुळे शाभरवाचक शांत शब्दावरून 'केटम्' व 'सातेम्' भाषा म्हणून दोन भाषाकूले पृथक कलिपलीं आहेत. केटम् कुलांत पश्चिमेकडील श्रीक, इटालिक, केलिंक आणि जर्मानिक भाषा येतात, तर सातेम् कुलांत पूर्वेकडील इंहो-इराणी, स्लेव्हो-बालिंक, आर्मेनियन व अल्बेनियन भाषा मोडतात. परंतु अशा तन्हेने केवळ एकाच भेदप्रवृत्तीवरून भाषांचे वर्गीकरण करणे अशाक्षीय आहे असे प्राक म्हणतो. कारण अशा तन्हेने दुसऱ्याहि एखाद्या भेदप्रवृत्तीवरून आपणांस भाषांचे वर्गीकरण करतां येईल; किंवा विशिष्ट भेदप्रवृत्तीवरून वर्गीकरण करू लागल्यास ती भेदप्रवृत्ती सर्वेच भाषांत सामान्य नसल्यास तें वर्गीकरण बरोबर होणार नाहीं. कारण एका भाषेसून निघणांच्या सर्वेच भाषांमध्ये विशिष्ट भेदप्रवृत्ती सामान्यांने असेतेच असे नाहीं हे आपण वर दाखविलेच आहे. काहीं भाषांस एक भेदप्रवृत्ती सामान्य, तर दुसऱ्यांस निराळीच असेते. एका भाषेत एक आढळली तर दुसरीस तिचा खंपक्हिंहि नसतो. उदा. इंडो-युरोपियन भाषांतील ब, द, ग या ध्वनीबद्दल जर्मन व आर्मेनियन या दोन्हीहि भाषांत प, त, क हे

ज्वनी येतात. परंतु या दोन्ही भाषांमध्ये साक्षात् नाते कांहीहि नाही. तसेच केटम् व सातेम् भाषासंघाचे भौगोलिक क्षेत्रहि एक-संबद्ध नाही. मध्य आशियांतील तुखारी भाषा ही एक केटम् भाषा आहे. केटम् आणि सातेम् हा फरकहि कदाचित मूळचा नसून मागाहून उद्भूत झाला असण्याचा संभव आहे.

भाषांची मूळ स्वरूपे—ज्याप्रमाणे मूळचया आर्यन् भाषेचे स्वरूप शाळीय व तौलनिक पद्धतीने आपणांस माहीत कहून घेतां येईल त्याप्रमाणे मूळची जर्मनिक, मूळची स्लॅब्डॅनिक, मूळची केल्टिक व मूळची ग्रीक या भाषांचेहि स्वरूप आप-णांसु कदाचित बनवितां येईल. ही गोष्ट निरनिराळया एका कुलांतील भाषांतील साम्ये एकत्र कसून करता घेण्यासारखी आहे. तथापि आपणांस या भाषांचे निरनिराळया पोटभाषा बनण्यापूर्वीचे स्वरूप आजच्या स्थिरीत अज्ञात आहे. आतां भाषांच्या निर-निराळया कुलांचा विचार करू.

इंडो-इराणी—या कुलांत भारतीय व इराणी या दोन भाषासंघांचा समावेश होतो.

भारतीय—यांच्यामध्ये तीन कालिक भेद पाठ्यांत येतात—(१) प्राचीन भारतीय अथवा संस्कृत; हीत वेद संहिता, ब्राह्मणे, उपनिषदें यांतील भाषांचे स्वरूप अधिक प्राचीन असून रामायण व महामारत यांतील स्वरूप तदनंतरचे आहे. पाणिनि व इतर वैद्ययाकरणांनी संस्कृत अभिजात भाषेचे स्वरूप निश्चित केले व या भाषेमध्ये अर्वाचीन कालांतहि प्रथरचना होत आलेली आहे. (२) मध्यकालीन अथवा प्राकृत भाषा. यांमध्ये पाली, शौरसेनी, मागारी, अर्धमागारी, महाराष्ट्री व नंतरचे निरनिराळे अप-भ्रंश यांचा अंतर्भव होतो. (३) अर्वाचीन कुलांतील मराठी, बंगाली, हिंदी, गुजरायी वैरे देशभाषा होत. भारतीय भाषांची माहीती पुढे स्वतंत्र परिशिष्टांत दिली आहे व यांचे विवेचन मराठी भाषेच्या उत्पत्तिविषयी विवेचन करतांना येईल.

प्राचीन इराणी—दरायस पासून अतर्जितक्षिणसपर्यंतचे बाणाप्र लिपीतील लेख उपलब्ध आहेत त्यांत प्राचीन इराणी भाषा ही पाहावयास सांपडते. त्या वेळच्याच दुसऱ्या भाषेचे सर्वांत जुने स्वरूप अवेस्ता, हे होय. झेद-अवेस्ता या पाश्चाय्या धार्मिक ग्रंथांत आपणांस हा भाषेतील वाहमय पहावयास सांपडते. वास्तविक अवेस्ता हा झरथुष्ट्राचा मूळ ग्रंथ असून झेद ही त्यावरील टीका होय परंतु सध्या दोहोंसहि झेदावेस्ता असे म्हणतात. आपल्या वेदाप्रमाणेच झेदावेस्ता हा ग्रंथ अवेस्ता भाषेतील छंदग्रंथ आहे. या ग्रंथाची परंपरा जरी प्राचीन असली तरी त्याचे लेखन सासनिद कालांत (२२६-६४१) झालेला आहे. सांप्रत झेदावेस्ता हा शब्द प्राचीन इराणी अवेस्ता भाषेस सामान्यतः लावतात. यांतील गाथांची भाषा ग्रंथेदांतील भाषेसारखी असून कांही विशिष्ट घ्वनिनियमांस अनुसरून त्यांतील अक्षरांत फक्त केल्यास आपणांस त्यांचे वैदिक भाषेमध्ये सुलभतेन रूपांतर करतां येत.

मध्य इराणी—या भाषेचा काल सामान्यतः खिस्तपूर्वी चौथ्या शतकापासून खिस्तोत्तर सातव्या शतकापर्यंतचा आहे. परंतु हीतील लेख आपणांस खिस्ती शकानंतरचे आढळतात. पहल्याची भाषेची उत्पत्ति प्राचीन बाणाप्र लिपीतील लेखांतील भाषेपासून झाली असावी. इतर मध्यकालीन इराणी लिखाणांत आपणांस सोगदियन व शक हा पोटभाषा आढळतात.

अर्वाचीन इराणी—हिचा काल आठव्या शतकानंतरचा होय. हिची उत्पत्ति पहल्याचीपासूनची आहे. या भाषेत विविध वाहमय असून ही सर्व इराणांत चालू आहे. व तीमध्ये कारच थोडा फक्त पढलेला आहे. मात्र तिंने पुष्कळच अरबी भाषेतील शब्द उचलले आहेत. हीसच फारसी असे म्हणतात. मुसलमानी राज्यकर्त्यांबरोबर हिचा हिंदुस्थानांत पुष्कळच प्रवेश झालेला आहे. ह्या फारसी भाषेखेरीज इराणलगतच्या भागांत अनेक भाषा प्रचारांत आहेत त्यांतील मुरुख्य म्हणजे कास्पियन, कुर्दीश, बलुची, पासीर, अफगाण, यमोबी, ऑसेटिक, ह्या होत. ही शेवटची भाषा बोलणारे कफ्क सतरा हजार लोक असून ते कॉकेशस पर्वतावर रहतात.

तुखारी—विसाब्या शतकाच्या आरंभी पूर्व तुर्कस्थानांत कांही ग्रंथ सांपडले त्यांमध्ये दोन इंडो-युरोपीय पोटभाषा आढळव्या. त्यास तुखारी असे नाव देण्यांत येते त्या १० च्या शतकापूर्वी प्रचलित असाब्या असे म्हणतात. ह्यांचा अभ्यास अजून फारसा झाला नसून त्यांस कोणत्या भाषाशांते वालावें हे निश्चित ठरले नाही.

आर्मेनियन—ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या सुमारे ४० लक्ष आहे व तिचा प्रवेश आशिया व युरोप यांचा सीमांतप्रदेश होय. तसेच मेसापाटेमिया, कॉकेशस पर्वताचा दक्षिण भाग व काळ्या समुद्राचा दक्षिण क्लिनारा या प्रांतांत ती चालते. आर्मेनियन लोकांचे संब निरनिराळया प्रदेशांत (इराण, हिंदुस्थान, ईजिप, तुर्कस्तान, बल्गेरिया, रुमानिया, संयुक्त संस्थाने-अमेरिका) वसाहेत कहून राहिले असून आपली मातृभाषा बोलतात. या भाषेत अनेक पार्थियन (फारसी) शब्द असल्यामुळे ही भाषा इराणीची एक शाखा असावी असे मानण्यांत येत असे. परंतु ती एक इंडो-युरोपीय भाषेची स्वतंत्र शाखा आहे असे आतां निश्चित डरले आहे. ह्या भाषेत झालेले नवव्या शतकांतील बायबलच एक भाषांतर उपलब्ध आहे. परंतु त्याची

भाषा पांचव्या किंवा सहाच्या शतकांतील असावी अमें म्हणतात, या भाषेत अलीकडे ऐतिहासिक, धार्मिक, व इतर कांहीं वाढमय तयार झाले आहे. हिच्या स्वच्छांत फारच थोडा फरक झालेला आहे. हिच्या निरनिराळ्या स्वर्तंत्र अनेक बोली. तयार झाल्या अहेत. परंतु त्यांस स्वतंत्र मानव्याइतका पृथक् गण त्यांमध्ये आलेला नसून त्यांच्या वाढमयीन भाषेचे स्वतंत्र एकच आहे.

हेडिनिक—इंडो-युगोपियन भाषेचा प्रसार सऱ्याच्या प्रीस देशांत झाला तो एकाच बोली नसून निरनिराळ्या काली होत गेला व तो होत असतां ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या लोकांशी संबंध आला. त्या लोकांची जरी आज आपणांस माहिती नसली तरी सध्यां आपणांस जी प्रीक भाषा म्हणून परिचित आहे तिला फार प्राचीन काळीच बोलीचे स्वतंत्र प्राप्त झाले होते. प्रीक भाषेतले जुन्यांत जुने लेख ख्रिस्तपूर्वे ७ व्या ८ व्या शतकांतील आढळतात व पांचव्या शतकापासून बरेच शिलालेख वर्गे भिलतात. तसेच होमरचे काच्य व इतर अनेक प्रकारचे वाढमय भिलते. या लेखांतील भाषेवरून प्रीक भाषेस बोलीचे स्वतंत्र आख्याचे स्पष्ट दिसते. परंतु या निरनिराळ्या लेखांत आढळणाऱ्या बोलीत फारसा फरक आढळत नसल्यामुळे त्यांमध्ये बरेचेते ऐक्य आढळते. व त्यांतील साम्यवारून त्यांचे निरनिराळे संघ पाडतां घेतात. उदा. (१) आयोनिक, अंटिक, एकियन, एओलिक, डोरिक वर्गे. या भाषांचे पुन्हां अनेक प्रकार झालेले आढळतात. तसेच त्यांचा दर्जाहि निरनिराळा आढळते. अंटिक व आयोनिक या भागा ऐतिहासिक वाढमयाने संवर अशा आढळतात. व त्यांचा प्रसारहि बऱ्याच मोठ्या क्षेत्रावर झाला असावा असे दिसते व त्यामुळे एक सामान्य प्रकारची बोली त्या त्या प्रदेशांत तयार झाली असें दिसते. या सामान्य बोलीस कोइनेभाषा असें म्हणतात. व हिचे प्रांतागणिक निरनिराळे प्रकार होते. उदा. डोरिककोइने, अंटिककोइने, आयोनिककोइने वर्गे. कालांतराने (बुमारे ख्रिस्तपूर्वे चौथ्या शतकांत) अंटिककोइने या भाषेत आयोनिक शब्द-संपत्तीची भर पहन ती सर्व प्रीक लोकांची भाषा झाली व इतर सर्व पोटभाषा नाहींशा झाल्या. सध्यां प्रीस देशांत चाल असेलल्या बोली या अंटिक भाषेपासून निघालेल्या असल्या तरी त्यांचा पूर्वीच्या बोलीशी कांहीं संबंध नाहीं. सध्यां प्रचलित असलेली अर्बांचीन प्रीक भाषा रोमेन्हिक या नांवानेहि प्रसिद्ध आहे. व तिची अंटिक कोइनेपासून उत्पत्ति करी झाली यासंबंधीचा इतिहास अर्धवट झात आहे. ही सध्यां प्रीस देश व आयोनिक आणि एजियन समुद्रांतील बोली, एशिया मायनरमधील कांहीं भाग, इजिस, इटली, उत्तरअमेरिका यांतील प्रीक वसाहती यांत प्रचलित आहे. प्राचीन इतिहासामध्ये डेलेनिक प्रदेशाच्या उत्तरभागांत घेशियन, फ्युजियन, मॅसिडोनियन वर्गे भाषा प्रचलित असल्याचे आढळते. या इंडो-युरोपियन भाषा असून आमेनियन भाणि प्रीक यांमधील दुव्याच्या स्वरूपाच्या असाव्या.

अल्बेनियन—अल्बेनियन—ही भाषा अल्बेनिया व प्रीस, इटली सिसली, डाल्मेशिया, उत्तर अमेरिका येथील कांहीं वसाहतीमध्ये बुमारे पांच लक्ष लोक बोलतात. ही इंडो-युरोपियन शाखेच्या इलिरियन नांवाच्या संघापासून निघाली असें कांहींचे मत आहे. या इलिरियन भाषेतील कांहीं शिलालेख उपलब्ध आहेत पण त्यांचे पूर्ण वाचन अवश्य झालेले नाहीं. ही भाषा बहुधा प्रीक, व हटालियन भाषा यांमधील सांकेतिक अवस्था दाखवीत असावी. अल्बेनियन भाषेतील जुन्यांत जुने लेख केवळ सतराच्या शतकापासूनचे उपलब्ध आहेत व या भाषेत लॅटिन, प्रीक, टर्किश, स्लॅवॅनिक व हटालियन या सर्व भाषांतील शब्दांची भर पडलेली आहे असे दिसते. या इलिरियन संघांत ईशान्य इटलींतील डेलेनिक व दक्षिण इटलींतील भेसॅपिक या फारसा माहीत नसणाऱ्या दोन भाषा मोडतात.

इटालो-केलिटक—इटालो केलिटक हा पूर्वी अशिया सदश अशा पोटभाषांचा संघ असावा असें वाटते. परंतु आप, जांस त्यांचे जे ऐतिहासिक झान आहे त्यावरून जरी इंट्रिलिक व केलिटक भाषांत कांहीं साम्य दिसून आले तरी त्यांमध्ये इतका फरक आढळतो की त्यांस दोन स्वतंत्र शाखा मानाने सयुक्तिक होईल.

हटालिक:—या संघांतील लॅटिन ही एकच भाषा जिवंत राहिली आहे. हिच्यापासून पुढे रोमान्स भाषा निघाल्या. परंतु लॅटिनभाषेचा सर्व रोमन साम्राज्यांत प्रसार होण्यापूर्वी इतर कांहीं हटॅलिक बोली प्रचारात होत्या, त्यांतील कांहीं पूर्णपैने नष्ट झाल्या असल्या पाहिजेत. परंतु त्यांफको कांहीं बोलीच अवशेष आढळतात. उदा. सॅम्प्लिअम, कॅम्पॅनिया, लुकॅनिया, ब्रूटिअम, अंग्युया आणि भेसाना या प्रांतांतील रुड असेतेली आस्कन बोली हींतील कांहीं शिलालेख उपलब्ध आहेत व ती पहिल्या शतकाप॑र्यंत जिवंत असावी. दुसरी एक उंचियन ही बोली अंगेनाइन्स व टायबर नदीच्या डाब्या तीरावर प्रचलित होती. या भाषेतील कांहीं जिस्तापूर्वीचे मंत्र वर्गे उपलब्ध आहेत. ही केवळां नष्ट झाली है कठत नाहीं.

लॅटिन:—लॅटिन ही पूर्वी रोम शहराची भाषा होती. या भाषेने सभोवतालच्या प्रदेशांतील व शहरांतील बोलीवर लवकरच वर्चस्व स्थापन केले, जोपर्यंत हिचे क्षेत्र मर्यादित होते तोपर्यंत ही एकस्वरूपी होती. परंतु तिचे क्षेत्र विस्तार पावल्यानंतर

તિને ઑસ્ક્રન, ઉંબ્રિયન વૌરે ઇટાલિક બોલીવર વ ઇટલીનીલ ઇલિરિયન આણિ સિસિલીનીલ ઇતર કેલિટક બોલીવર આપલે બર્ચસ્વ સ્થાપન કેલે. પરંતુ યા નિરનિરાલયા ભાષાંશી સંબંધ આલ્યામુલે લેટિન ભાષેચ્યા સ્વરૂપાંતરિદ્વારા પુષ્કલચ ફરક પડત ગેલા. લેટિન લેખનભાષેસ અભિજાત સ્વરૂપ પ્રાસ હોઝન તિચ્છામધ્યે મહત્વાચે વ સમૃદ્ધ અસે વાઢ્મય તયાર જાલે. ત્યામુલે લેટિન વાઢ્મયનીન ભાષા વ બોલી યાંમધ્યે હવ્દ હવ્દ અંતર પડત ગેલે. લેટિન લેખનભાષેચે કુન્નિમ વ સ્થિર અસે સ્વરૂપ રોમન સાન્નાંજ્ય નષ્ટ જ્ઞાતયાનંતરિદ્વારા અનેક શતકે કાયમ રાહિલે. કારણ સર્વ શાખીય લેખન મણ્યયુરીન કાળાનંતરિદ્વારા યાચ ભાષેત ચાલુ અસૂન ગ્રંથ-લેખનાકરિતાં હિંચે નંતરિદ્વારા પુનઃનાં પુનર્જીવન કરણાંત આલે. સાંપ્રતિદ્વારા રોમન ક્ષોલિક લોકાંચી ધાર્મિક વ વિધિવિષયક ભાષા હીચ લેટિસ આહે.

રોમાન્સ ભાષા:—કાળાનંતરાને ઇટલીન્યા બાહેરીલ રોમન લોકાંચ્યા વસાહૃતીંત તૈથીલ સ્થાનિક ભાષાંચે પ્રાબલ્ય બાદલે વ જસસા રોમન સાન્નાંજ્યાનીલ નિરનિરાલયા પ્રાંતાંતીલ લોકાંચા રોમરી વ પરસ્પરાંશી સંબંધ દિશિલ હોત ગેલા વ અન્ને-રીસ રાનટી લોકાંચ્યા સ્વારીમુલે અજિવાત નણ જ્ઞાલા તસતશી નિરનિરાલયા દેશભાષાંમધ્યેદ્વારા અરાજક સ્થિતિ નિર્માણ જ્ઞાલી વ પ્રત્યેક ભાષેચી ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતીમધ્યે નિરનિરાલયા તન્દેચી વાઢ હોઝન રોમાન્સ ભાષા નાંવાચ્યા અગર્દીન નિરનિરાલયા ભાષા તયાર જ્ઞાલયા. યા સંક્રમણાવસ્થેત કાંઈ ભાષા કેવળ બોલી મ્ધૃણન શિલ્ક રાહિલ્યા તર કાંઈ અજીવાત નણ જ્ઞાલયા. પરંતુ ત્યાંતીલ કાંઈની આપલે ક્ષેત્ર વાઢવુન આપણાંસ વાઢ્મયનીન વ બૌદ્ધિક દલણવળણાસ યોગ્ય અસે સ્વરૂપ પ્રાસ કહુન ઘેતલે. ત્યાંતીલ કાંઈની ભાવાંસ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પ્રાસ હોઝન ત્યાંચા પુષ્કલ મોટાચ ક્ષેત્રાવર પ્રસાર જ્ઞાલા. સધ્યા અસ્તિત્વાંત અસલેલ્યા રોમાન્સ ભાષા પુછે દિલ્યાપ્રમાણો આહેત:—(૧) ઇટલિયન સંધઃ—યાચે ક્ષેત્ર ઇટલી, સિસિલી, સાર્ડિનિયા, કોર્સિકા હે પ્રદેશ અસૂન ત્યાંત પુષ્કલચ બોલીંચા અંતર્ભાવ હોતો. ફલ્લોરેન્સ યેથીલ ટસ્કન ભાષેસ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પ્રાસ હોઝન તી સધ્યાંચ્યા ઇટલીચી વાઢ્મયનીન ભાષા બનલી આહે. યા ભાષેતીલ જુન્યાંત જુન લેખ પ્રિસ્ત શક ૧૬૪ ચા આહે. (૨) નિઝટો રોમેન્ઝિક અથવા લેડિન સંધઃ—હી પૂર્વીન્યા નિઝટિયા નાંવાચ્યા રોમન પ્રાંતાંચી ભાષા હોતી. સધ્યાં યા સંધાંતીલ તીન બોલી દિવન્સ્યરલંડાંતીલ પ્રિસન યા ભાગાંત વ ટિરોલ આણિ ફ્રૌલ યા પરણ્યાંત ચાલુ આહેત. (૩) રોમાનિયન સંધઃ—યા સંધાંત રૂમાનિયા, ટ્રાન્સિલ્વાનિયા, પ્રીસચા કાંઈ ભાગ વ ઇસ્ટિયા યાંતીલ તીન કિંબા ચાર બોલી મોડતાત. રૂમાનિયન ભાષેસ સદ્ધાચ્યા શાતકાપાસુન સાહિત્યિક સ્વરૂપ આલે આહે. (૪) પ્રોફ્નેન્સલ સંધઃ—દાખાંયે પ્રોફ્નેન્સલ, લેનિવડ્ન્ક, અર્નેર્નેન્ટ, લિમોસિન, ગેસ્કન વંગેર ભાષા મોડતાત. યાંતીલ જુન્યાંત જુને વાઢ્મય અકરાચ્યા શાતકાંતીલ આદલતો. (૫) ફેંચ સંધઃ—યામધ્યે પૉએટેવિન, નોર્મન, પિકાર્ડ, વાલ્ઝન, લોરેન્ઝ, વર્દીડિયન, જાપેન્વા, ઇલે-દ-ફાસે, ડોફિન્વા, વાંદ્વા, બહ્લેસિએ, સબ્હોયર્ડ ઇ. ભાષા યેતાત. ઇલે-દ-ફાસે વ વિશેષત: પેરિસમધીલ ભાષા હી રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપાંચી વ ફેંચ લોકાંચી સાહિત્યિક ભાષા આહે. હીંતીલ જુન્યાંત જુન લેખ ઇ. સ. ૮૪૨ ચા આહે. (૬) કેટેલન સંધઃ—યાંતીલ જુન્યાંત જુન લેખ ૧૧૭૧ સાલચા આહે. (૭) પોર્ટુગીઝ સંધઃ—યામધ્યેચ ગેલિશિયન ભાષા રાષ્ટ્રીય વ સાહિત્યિક મહત્વ આહે. હીંતીલ પ્રથમ લેખ ૧૧૪૫ મધીલ આહે. સ્પેન વ પોર્ટુગાલમધીલ યાદુદી લોકાંની આપલ્યા હ્રેનિશા નાંવાવરુન સેફાર્ડિક કિંબા સેફાર્ડિય નાંવાચી એક સ્વતંત્ર બોલી બનવિલી આહે. હિંચે બ્યાકરણ વ બરાવસા શબ્દસંપ્રદ સ્પેનિશ આહે. તથાપિ તીમધ્યે બરેચ સેમિટિક વિશેષ આદલતાત. સ્પેનમધૂન બાહેર જાણાચ્યા જ્યુ વસાહતકારાંની જગાચ્યા અનેક ભાગાંત-વિશેષત: મોઠમોઠા શહરાંત-યા ભાષેચા પ્રવેશ કેલા આહે. સોલ્લાચ્યા શાતકાપાસુન અનેક રોમાન્સ ભાષાંની જગાચ્યા નિરનિરાલયા ભાગાંત પ્રવેશ કેલા આહે. પોર્ટુગીઝ હી બ્રાઝિલમધ્યે, તર સ્પેનિશ હી દક્ષિણ વ મધ્ય અમેરિકા, મેક્સિકો, મોરોક્કો આણિ અલ્જેરિયા યા ભાગાંત, ફેંચ હી કૈવેક, ઉત્તર આફ્રિકા વ ફેંચ વસાહતી યાંમધ્યે આણિ ઇટાલિયન હી ઉત્તરઅમેરિકા, તસેચ અર્જાટાનમધીલ આણિ ઉત્તર-આફ્રિકેચા કિનારા વ ઇટલીન્યા ઇતર વસાહતીંત આદલતો. યા ક્ષેત્રાંતુન યા ભાષાંચે નિરનિરાલયા સ્થાનિક અસંસ્કૃત ભાષાંશી મિશ્રણ હોઝન ત્યા ત્યા ટિકાણી મિશ્ર ભાષા ડાટ્પન્ન જ્ઞાલયા આહેત.

કેલિટક:—દિસ્ટ્રી શકાપૂર્વી કેલિટક ભાષા યુરોપાંતીલ બન્યાચ મોઠા ભાગવર પ્રચલિત હોતો. પરંતુ ઇતર ઇંડો યુરોપીય ભાષાંપુંદે તિની પિછેદાટ હોઝન તિચે થોડે અવરોધ માત્ર યુરોપાંત પહાવયાસ સાંપડતાત. પરંતુ આર્યાંડ વ પ્રેટબ્રિટન યા બેટાંમધ્યે ચા ભાષેતીલ કાંઈ વાકપ્રચાર શિલ્ક આદલતો વ કાંઈ નણ જ્ઞાલેલ્યા પોટભાષાંતીલ લેખ ઉપલબ્ધ આહેત. યા બેટાંતીલ ભાગાંત મુખ્ય દોન સંઘ આદલતાત-(૧) બ્રિટન:—હી ઇંગ્લંડચા બરાવસા ભાગ વ ફ્રાન્સમધીલ બ્રિટની યા પ્રાંતાંત પુટીલ નિરનિરાલયા નાંવાચ્યા બોલીંત આદલતો. (૨) કિમરિક અથવા બેલ્સ-હી બેલ્સ પ્રાંતાંત આઠચ્યા શાતકાપાસુન રૂઢ આહે.

(आ) कोंरिशः—या भाषेतील नवव्या शतकांतील लेख उपलब्ध आहेत. ही अठाव्या शतकांत नष्ट झाली. (इ) ब्रेटन अथवा आमोरिकनः—ही अद्यापि ब्रिटनमधील सुमारे दहा लक्ष लोक बोलतात. हिच्या कांहीं पोटभाषा आहेत. (२) गेलिक—ही पूर्वी आयर्लंडमध्ये प्रचलित होती. या भाषेतील लेख पांचव्या शतकापासून उपलब्ध आहेत. या भाषेसच आयरिश असे नाव असून हिच्यामध्ये आठव्या शतकापासूनचे फार मोठे वाढूमय मध्य युगमध्ये उपलब्ध होते. अलीकडे तिला राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. पांचव्या शतकामध्ये कांहीं आयरिश वसाहतकारांनों ही भाषा स्कॉटलंडमध्ये आणली. हिची येथे स्वतंत्र बाढ होऊन कांहीं वाढूमयहि हिच्यामध्ये तयार झाले. सध्यां हीस गेलिक, स्कॉच किंवा एरेस म्हणतात. हिचेच एक स्वरूप मॅक्स या नांवाने आइल ऑफ मॅनमध्ये प्रचलित आहे.

बाल्टोस्लॅब्हॉनिक—स्लॅब्हॉनिक व बालिक हे अलीकडे स्वतंत्र संघ मानतात परंतु ते अलीकडे च स्वतंत्र झाले असून त्यांमध्ये बरेच साम्य आहे. या भाषेत अंसलेल्या आर्ध विशेषांवहन—विशेषत: यांतील विभक्ति व शब्दसंग्रह यांवरून भाषाशाळ्यांच्याद्य यांस फार महत्वाच्या मानतात. विशेषत: लिशुअनियन ही तौलनिक भाषाभ्यासासास अतिशय महत्वाची आहे. हिचे अर्वाचीन स्वरूप तिच्या १६ व्या शतकांतील स्वरूपाहून फारसे भिन्न नसून कांहीसे गॅथिक भाषेहूतके प्राचीन स्वरूप तीत पहावयात्र सांपडते.

बालिक—या तीन भाषा आहेत. (१) जुनी प्रशियन ही सध्यां नष्ट असून तीतील १२ व्या व सोलाव्या शतकांतील कांही लेख मात्र उपलब्ध आहेत. (१) लिशुअनियनः—ही अद्यापि सुमारे पंचवीस लक्ष लोक पूर्व प्रशिया व लिशुअनियामध्ये बोलतांना आढळतात. या देशास स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यामुळे राष्ट्रीय भाषा म्हणून तिचे महत्व वाढण्याचा संभव आहे. हीतील जुने लेख १५४७ पासूनचे उपलब्ध आहेत. (३) लेटिशः—ही लेटिश्या देशाची आतां राष्ट्रीय भाषा झाली असून कूर्ड व लिश्वोनियाच्या दक्षिणेस सुमारे १० लक्ष लोक ही भाषा वापरतात. हिचे स्वरूप लिशुअनियन भाषेपेक्षां थोडेसे प्रगत आहे. हीतील लेख सोलाव्या शतकापासूनचे आढळतात.

दक्षिण स्लॅब्हॉनिक—या भाषांत तीन संघ येतात. (१) दक्षिण स्लॅब्हॉनिक ह्या भाषेस—तीत ९ व्या शतकांत सायरिल व मेशोडियस या दोन बंधुंरीं बायबलचे भाषांतर कल्यामुळे—अतिशय धार्मिक महत्व प्राप्त झाले आहे. व धार्मिक भाषा म्हणून तिचा प्रसार बराच झाला असून तिला जुनी चर्चस्लॅब्हॉनिक असे म्हणतात. यांखरीज या भाषेमध्ये पुढील तीन संघ येतात. (अ) स्लोब्हैनियन—ही सुमारे दहा लाख लोकांची भाषा असून हिची माहिती १० व्या शतकापासूनची मिळते. व हीतील वाढूमय आठव्या शतकापासूनचे उपलब्ध आहे. (आ) सर्वोक्तोर्शियन—ही युगोस्लोब्हियांतील सर्व व कोट मिळून सुमारे १० लक्ष लोक बोलतात. हीतील वाढूमय १९ व्या शतकापासून आढळते. (इ) बल्गेरियन—ही बल्गेरियामध्ये तीस लक्ष लोक बोलतात. १९ व्या शतकांत हीस राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले.

पूर्व स्लॅब्हॉनिक—यामध्ये पूर्वी बाराव्या शतकांत एकत्र अमलेले परंतु आतां विभक्त झालेले तीन निरनिराळे संघ आढळतात. ते सर्व रशियांत प्रचलित असून त्यांतील जुन्यांत जुने लेख ११ व्या शतकांतील आढळतो. (अ) लघुरशियन अथवा रुथेनियन—हींत अनेक बोली असून हिचा प्रसार दक्षिण रशिया बुकेविना, पूर्व गॅलिशिया, उत्तर हंगेरी या भागांत आहे. लोक-संख्या तीन कोट. (आ) श्वेतरशियन—ही श्वेतरशियाच्या म्हणजे मागिलेव्ह, स्मालेस्क, विटेब्स्क, मिन्स्क या प्रांतांत बोली म्हणून प्रचलित आहे. (इ) महत् रशियन किंवा रशियन—ही म-य व पश्चिम रशियामध्ये प्रचलित आहे. यांपर्यं मास्को येथील भाषेस साहित्यिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. हिचा प्रसार राज्यसंघमुळे बन्याच मोर्खा प्रदेशावर झाला आहे. सध्यां ही दहा कोटी लोक बोलतात. हिचे सध्यांचे स्वरूप १८ व्या शतकांतील आहे.

पश्चिम स्लॅब्हॉनिक—या भाषेचे चेकोस्लॉब्हॉनिक्यन ही सुमारे ९ लाख लोकांत प्रचलित असलेली व तेराव्या शतकांतील लेख असलेली आणि पोलिश ही सुमारे दोन कोट लोकांची भाषा हे दोन प्रकार आहेत. पोलिश भाषत बरेच वाढूमय असून तीतील प्रथमचे लेख १४ व्या शतकांतील आहेत. यांखरीज या भाषेच्या सोरवियन अथवा वेंडिश आण पोलेविश या दोन बोली आहेत. कांहीं किरकोळ स्लॅब्हॉनिक बोली जर्मन भाषेत अंतर्भूत होऊन गेल्या आहेत.

जर्मानिक—उत्तरजर्मानिक अथवा स्कॅडेनेव्हियन. सर्वोत्तम जुने जर्मानिक शिलालेख स्कॅडेनेव्हियन भाषेत सुमारे ३ ते ८ व्या शतकांतील आहेत. यांतील भाषेस जुनी नॉर्स किंवा जुनी स्कॅडिनेव्हियन म्हणतात. ८ व्या शतकांनंतर या भाषेच्या अनेक शाखा झाल्या व अकराव्या शतकांत हिच्या पश्चिम स्कॅडेनेव्हियन (आइसलंडिक व नॉर्वेजियन) व पूर्व स्कॅडेनेव्हियन (स्वीडिश, डॅनिश) अशा दोन स्वतंत्र शाखा आढळतात. आइसलंडिक व नॉर्वेजियन या भाषा प्रथम एकस्वरूप होत्या परंतु नॉर्वेजियन लोकांनी ९ व्या

शतकांत जेव्हां आइसलंडमध्ये प्रवेश केला तेव्हां तेयें त्यांच्या भाषेची वाढ तेथील परिस्थितीस अनुसरून झाली. मध्ययुगांत आइसलंडिक भाषा वाड्मयसमृद्ध होती व तीतील एड्डा नंवाच्या कथा वाळूमयदृष्ट्या महस्त्वाच्या आहूत. नॉर्वेजियन भाषेचाही मध्ययुगापासूनचा इतिहास उपलब्ध आहे. १४ व्या शतकांत नोंवेवर डेन्मार्कची सत्ता स्थापन झाल्यामुळे तीवर डॅनिश भाषेचा पण्डा बसला व १९ व्या शतकांत तिला केवळ बोलीचे स्वरूप आल. १९ व्या शतकांत डेन्मार्कपासून नॉर्वे स्वतंत्र झाल्यामुळे या भाषेची राष्ट्रभाषा म्हणून वाढ होत आहे. व तीत वाड्मयहि तयार होत आहे. स्वीडिश व डॅनिश या भाषांची वाढ १४ व्या शतकापासून राष्ट्रीय व साहित्यिक भाषा म्हणून चालू आहे. या दोहोवर नीच व उच्च जर्मन या भाषांचा बराच्चसा परिणाम झालेला आहे.

पूर्व जर्मनिक:—अनेक पूर्व जर्मनिक बोली आतां नामशेष झाल्या आहेत. बर्गिडियन व वैड्डाल लोकांच्या बोलींतील कफ्त कांडी विशेषांमध्ये शिलक आहेत. या संवर्धितीं गॉथिक भाषेतील लेख वरेच उपलब्ध आहेत. गॉथ लोकांनी तिसन्या शतकांत बालकन प्रदेशांत जे राज्य स्थापन केले होते त्याचे आस्ट्रो-गॉथ व विर्मांगॉथ असे विभाग पडले त्यांपैकी पहिल्या लोकांच्या भाषांवर उत्तराहिलीतील भाषांनी आक्रमण केल व दुसऱ्या लोकांच्या भाषांवर स्पॅनिश भाषेचे आक्रमण झाले. यांच्या भाषांचे अवशेष उलिकलास नंवाच्या एका चौथ्या शतकांतील विशेषांने भाषांतर केलेन्या बायबलामध्ये सांपडतात. बावकरनमधील गॉथिक भाषा फारं प्राचीन काळीच नष्ट झाली. क्रिमियामधील गॉथिक भाषेचे कांडी शब्दरूपी अवशेष १६ व्या शतकांत जमविलेले आढळतात.

पश्चिम जर्मनिक:—या भाषेत पुढे दिलेले संघ आढळतात. (१) डॅंगलोफ्रिजियन (अ) हॅगिलश—जर्मनीमधून जे अँगलस, सॅक्सन, जूट व कदाचित फ्रिजियन लोक पांचवया व सहाच्या शतकांत ब्रिटनमध्ये आले त्यांनी आपली भाषा केलट लोकांवर लादली आणि त्यांना डॉगराल प्रदेशांत हांकलून दिले. तथापि या नवीन भाषा सर्वस्वी एक स्वरूपाच्या नव्हल्या व बाराकाईने पाहिल्यास त्यांची तीन स्वरूपे आढळून येतील (१) अंगिलकन—उत्तर, मध्य प्रदेशांत (नॉर्देचिया व मरिशिया), (२) सॅक्सन—दक्षिणेत (ससेक्स व्हेसेक्स), व (३) केटिश—नंकरूंत्येस (केट). युरोपेशी संबंध तुटल्यामुळे येथील भाषेची वाढ स्वतंत्रपणे झाली. पांचवया शतकापासून बाराच्या शतकापैर्यंत हीस अंगले सॅक्सन किंवा जुनी इग्रजी असे नांव होते. हीतील जुने लेख व वाड्मय (किडमॉन, साय-नेवुलक, वेअवुलक कर्गेरचे) सातव्या शतकांतील आढळते. या भाषेवर जुन्या केलट भाषेचा, खिस्ती धर्मामुळे लॅटिन भाषेचा व नॉर्मन लोकांच्या व डेन व नावेजिअन लोकांच्या स्वान्यांमुळे त्यांच्या भाषांचा व अखेरीस फ्रेच भाषेचा परिणाम होत गेला. तथापि तिचे मुळ जर्मनिक स्वरूप नाहीसे झाले नाही. तेराच्या शतकापासून फ्रेच भाषेचा परिणाम कमी होत जाऊन पंधराच्या शतकांत इंग्रजी भाषेस पुन्हां राजभाषेचे स्वरूप प्राप्त झाले. मध्य हॅगिलश;—या भाषेचा काळ ११ व्या शतकापासून १६ व्या शतकापैर्यंत होता. या काळांत तिला वरेचसे एकस्वरूप प्राप्त झाले व तिचा प्रसार सर्वत्र होऊन स्कॉटलंड व आयर्लॅण्डमध्येहि तिचा प्रवेश झाला व ती राष्ट्रीय भाषा होऊन तीमध्ये वाड्मयहि पुष्कळ तयार होऊन इतर बोली मार्गे पडल्या. अर्वाचीन हॅगिलश;—या भाषेच्या स्वरूपांत विशेष हा आहे की ही अतिशय साधी व पृथक्करणात्मक आहे. तिचे व्याकरणहि साधे असून तिच्यामध्ये सर्व राष्ट्रांतील शब्दांचा संग्रह केलेला आहे व तिचा प्रसारहि जगांतील सर्व भागांत झाला असून जगांतील व्यवहारास व व्यापारास तिचा उपयोग होत आहे. ही भाषा सुमारे वीस कोटी लोक बोच्तात. हिंड्या प्रसारामुळे हिंड्यांत व्रिटिश, अमेरिकन, ऑस्ट्रेलियन, कॅनेडिनियन असे स्थानिक भेद पडले आहेत. तसेच रथानिक भाषांशी मिश्रण होऊन हिंड्यापासूनच पिजिन हॅगिलशसारख्या कांडी मिश्र भाषा तयार झाल्या आहेत.

फ्रिजियन:—या भाषेचे इंग्रजी भाषेशी बोरेच साम्य आहे. पूर्वफ्रिजियन भाषेचे नॉर्देचियन भाषेशी व पश्चिम फ्रिजियन भाषेचे केटिश भाषेशी साठशय आहे. मध्ययुगांत फ्रिजियन भाषा वायच्य जर्मनीमध्ये व नेदरलंडांतील किनाच्यावर मोठ्या प्रवेशावर बोलली जात होती. पंतु अलीकडे डच व नीचजर्मन भाषांच्या प्रसारामुळे तिचे क्षेत्र बरेच आकुंचित झाले आहे. संप्रत फिनलंड या डच प्रांतांत वेस्ट फ्रिजियन व ओल्डेनर्वग या जर्मन प्रांतांत इस्ट फ्रिजियन या भाषा चालू असून ल्यश्चिंग व जवळपासच्या बेटांत नॅर्थ फ्रिजियन ही प्रचलित आहे व त्यांतील जुने वाड्मय तेराच्या शतकांतील असून तिला हॉलंडमधील फ्रिजियन लोकांनी आपल्या लेखांनी साहित्यिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जर्मन:—जर्मनभाषासंबंधातून मुख्यत: दोन राष्ट्रीय भाषा निघाल्या आहेत. (१) जर्मन व (२) डच. या दोन्हीहि वाड्मयसमृद्ध आहेत. जर्मनभाषांचे मुख्यत: दोन वर्ग त्यांतील विशिष्ट उच्च जर्मन व्यंजनविकारावरून करण्यात येतात. ज्यां-मध्ये हा व्यंजनविकार होत नाही त्यांस नीचजर्मन असे नांव त्या सखल प्रदेशात असल्यामुळे मिळाले आहे. या जर्मनीच्या

उत्तरभागांत प्रचलित आहेत. दुसरा वर्ग जर्मनीच्या दक्षिण भागांत अथवा डोंगराळ भागांत असून त्यास उच्चजर्मन असे नांव आहे. या दुसऱ्या वर्गामध्ये हा व्यंजनविकार सातल्याने होत आला आहे. या वर्गात (अ) बब्हेरियन भाषा (बब्हेरिया, ऑस्ट्रिया, सिरिया, टिरोलचा भाग, कॅरिनिया), (आ) व अलेमनिक भाषा (स्विट्जरलंड, वेडन, अल्सेस, बुर्टेंबर्ग) हे दोन वर्ग येतात. यांस अपरजर्मन असे नांव आहे. मध्यजर्मन भाषामध्ये पुढील विभाग पडतात. (अ) थुरिंजियन (थुरिंजिया), (आ) अपर फ्रॅकोनियन व (इ) पूर्वफ्रॅकोनियन (बुझैबर्ग, बँबर्ग), (ई) न्हेनिश फ्रॅकोनियन (मेन्झ, फ्रांकफुटे औन द मेन, बस्से, स्पेयर, विसेनबर्ग), (उ) मध्य फ्रॅकोनियन हिंचाच प्रकार मोसेल फ्रॅकोनियन (ट्रिंअर) आणि रिपुभिरियन (कोलोन). नीचजर्मन भाषा डन्कर्के ते कोनिझर्बांया यांस जोडणाऱ्या रेषेच्या उत्तरेच्या बाजूस आहे. यामध्ये सॅक्सन व नीच फ्रॅकोनियन बोली मोडतात. परंतु अलीकडे नीच फ्रॅकोनियन भाषेचे नेदरलंडमधील राष्ट्रीय भाषेमध्ये रूपांतर झाले असल्यामुळे सध्यां नीच जर्मन हा शब्द त्यांतील फक्त सॅक्सन भाषांसच, म्हणजे अलीकडे प्लॅटॉंगेश नांवाने माहीत असणाऱ्या भाषांसच वापरतात.

उच्च जर्मन:—आठव्या शतकामधील जे लेख सांपडतात त्यांव्हन उच्चजर्मन व नीचजर्मन भाषामध्ये आढळणारा व्यंजनविकारांतील फरक फारच स्पष्ट दिसतो. अकरांया शतकापासून सोलाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत या भाषेस मध्यउच्चजर्मन असे नांव वेत असत व यामध्ये बन्याच पोटभाषांचा अंतर्भाव होत असे. परंतु या वेळच्या वाढमशांत त्या सर्वांस एकस्वरूप देण्याची किया चालू असल्याचे दृष्टीस पडते. या सर्व भाषास एकस्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर तीस अर्वाचीन उच्च जर्मन असे नांव प्राप्त झाले. ही किया लॅटिन भाषेच्याएवजी देश भाषा उपयोगांत आणणे, मुद्रणकलेची वाढ व लुथरने केलेले बायबलचे भाषांतर इ. कारणामुळे घडून आली तथापि या भाषेस इतर पोटभाषांवर वर्चस्व मिळवून एकस्वरूप येण्यास बराच दीर्घ काल लागला व उच्च तज्ज्ञे अभिजात वाढमयम या भाषेमध्ये तयार झाल्यामुळेच ही किया घडून आली. सध्यां ही अर्वाचीन उच्चजर्मन भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या आठ कोटी असून तिचा प्रसार सभोवारच्या पोलंड, चेकोस्लोव्हेकिया, ऑस्ट्रिया, स्विट्जरलंड, फ्रान्स, बेलिजअम, हॅलंड व हंगेरी, रुमानिया, रशिया, उत्तर व दक्षिण आफ्रिका यांतील वसाहती यांमध्ये चालू आहे.

जुडो जर्मन अथवा यीडिश:—स्पेनमधील यहुदी लोकांस सेफार्डिम असे नांव होते तस जर्मनीमधील ज्यू लोकांस असेकेनाहिम असे म्हणत असत. यांनी चौदाव्या शतकापासून आपांनी एक स्वतंत्र जुडो-जर्मन अथवा यीडिश नांवाची भाषा तयार केली आहे ही भाषा मुख्यतः मध्यजर्मनीमध्ये फिल्ड, डॅल्डॅनिक व इतर कांहीं भाषांच्या मिश्रणाने तयार झाली आहे. हिंचा प्रसार सध्यां खूद जर्मनीमध्ये फारसा नाही. कारण तेवील ज्यू लोकांनी जर्मन भाषेमध्ये महस्वाचे वाढमय लिहून काढून आपल्या समाजांत यीडिश भाषेएवजी जर्मन भाषा सुढ केली. परंतु जे लोक जर्मनीतून युरोपन्या निरनिराळ्या भागांत वसाहत करण्यास गेले त्यांनी ही भाषा आपल्यावरोब नेली असून बालिटक समुदायासून काळ्या समुदापर्यंत झुया यहुदी वसाहती आहेत त्यांमध्ये ही भाषा प्रचलित आहे. यांतीलच कांहीं लोक अमेरिकेमध्ये वसाहत करून राहिले असून तेथे यीडिश भाषा साधारण बन्या प्रमाणांत वापरली जाते. हिंचाच एक प्रकार असेंस व लॉरेनमधील कांहीं जमातीत रुढ आहे.

नीच जर्मन:—सर्वात जुने नीचजर्मन भाषेतील लिखण म्हटले म्हणजे नवव्या शतकांतील हैलियंड नांवाचे धार्मिक काळ्य होय. या स्वतंत्र या भाषेस ओल्डसेक्सन ह नांव होते. कालांतराने या भाषेने फ्रिजियन, डॅनिश व स्लॅब्डॅनिक भाषांवर वर्चस्व स्थापन करून बराच प्रदृश व्यापला परंतु उच्च जर्मन भाषेच्या वाढमयीन व अभिजात स्वरूपामुळे ही भाषा माझे पडून आतां फक्त कांहीं ठिकाऱ्या स्थानिक बोलीच्या रूपाने आढळते. १९ व्या शतकांत हिंचे पुनरुज्जीवन करण्याचा योडा प्रयत्न करण्यांत आला होता.

डच:—नेदरलंडांत सध्यां प्रचारांत असलेल्या निरनिराळ्या भाषा म्हटत्या म्हणजे क्रिजियन (क्रिजिया), सॅक्सन (पूर्वभाग), वेस्ट लो फ्रॅकोनियन (दक्षिण व पश्चिम भाग), या होत. प्राचीन डच भाषेतील लेख उपलब्ध नाहीत. दहाव्या शतकांतील कांहीं स्तोत्रांचे भाषांतर मात्र उपलब्ध आहे. परंतु त्यांची भाषा डच भाषेची मूळ प्रकृती जी वेस्ट लो फ्रॅकोनियन तिच्याहून योडी निराळी असून तिला ईस्ट लो फ्रॅकोनियन म्हणाण्या येईल. पश्चिमेकडील भाषेतील पहिला लेख १२ व्या शतकांतील आढळतो. त्यानंतर या भाषेच्या वाढीतील मध्यकाल सोलाव्या शतकाच्या उत्तराधीपर्यंतचा असून त्यावेळीं सांस्कृतिक व आर्थिक समृद्धीची केंद्रे फ्लॅट्सेमध्ये होतीं व त्यामुळे मध्यकालीन डच भाषेचे स्वरूप आपणांस फ्लेमिश किंवा दक्षिण डच भाषेमध्ये आढळते. यानंतर या भाषेस अर्बाचीन डच असे नांव प्राप्त झाले. या वेळच्या उलाढालीमुळे या वेशाचे सांस्कृतिक व आर्थिक केंद्र फ्लेमिश शहरांच्या एवजी अम्स्टरडम, हेग, हालैम, लेडेन, वंगेरे शहरांकडे गेले. आणि त्यामुळे हॅलंडमधील भाषेस महाच मिळून त्या भाषेत धार्मिक वाढमय व इतर साहित्य तयार होऊन तीस अभिजात स्वरूप प्राप्त झाले. तथापि इतर भाषा

वरगुती व्यवहारांत कायम राहिल्या. वेलजममधील परिस्थितीमुळे डच भाषेस आपले वर्चस्व आपल्या प्रांताच्याबाहेर स्थापन करणे कठिण ज्ञाल. तथापि सध्यां हॅलंड व फँडर्गमध्ये एकच भाषा चालू आह असे म्हणतां येईल. युरोपाहेर डच भाषा दक्षिण अफ्रिकेतील बोअर लोकांत व डच इंस्ट आणि वेस्ट इंडीजमध्ये आणि अमेरिकेतील डच वसाहर्तीत प्रचलित आहे. अर्थात तेये तीस बरेच मिश्र स्वरूप प्राप्त ज्ञाले आहे.

आर्यनेतर भाषा--पश्चिम आशियामध्ये अलीकडे जी संशोधनाची व निरनिराळया ठिकार्णी जमीनीतील अवशेष खणून काढण्याची क्रिया चालू आहे तीमुळे अनेक भाषांतील लेख अवशेषरूपाने नजरेस येत आहेत. यांपैकी काही भाषा आर्यन् भाषेशी संबद्ध असलेल्या आढळतात. एरुतु काहींचे स्थान अद्यापि निश्चित ज्ञाले नाही. यांचे कारण ज्या लिंपीत ते लेख लिहिलेले असतात त्यांचे वाचन करणे व त्यांचे व्याकरण व इतर अर्थ लावणे हे काम अद्यापि नीटसे ज्ञाले नाही. सी. आउट्रॅन यांने या भाषांचे पुढे दिल्याप्रमाणे तीन वर्ग पाडल आहेत. (१) युफ्रिट्स-तीप्रिस या नद्यांच्या प्रदेशांतील, (२) एशियामायनर व मेसापोटेमियाचा डॉगराळ प्रदेश यांतील व (३) भूमध्यसमुद्रांतील. तथापि या भाषांचे निरनिराळया तस्वांवरहि संघ पाढण्यात आले आहेत. (१) सुमेरियन:-यांतील पहिला संघ सुमेरियन भाषांचा होय. यांतील जुन्यांत जुने लेख खिस्तपूर्वी चार हजार वर्षांचे आहेत. ही खिस्तपूर्व पांच हजार व वर्षांपासून युफ्रेटिस नदीतीर, बाबिलोन, व इराणी आखात या प्रदेशांत प्रचलित होती. ती स्वतः सेमिटिक संधारील नसली तरी तिने सेमिटिक भाषांवर बराच परिणाम केला आहे. यांतील वाढमय सुमारे दोन हजार वर्षांहितक्या दौर्धकालावर पसरलेले आहे. व जरी सुमेरियन भाषेवर पुढे अकड भाषेचे वर्चस्व स्थापन ज्ञाले तरी सुमेरियन हीच लिहिण्याची व धार्मिक भाषा म्हणून खिस्तपूर्व ३०० पर्यंत चालू होती. हिची दोन कालांतील दोन भिन्न स्वरूपे आढळतात. (२) दुसरा संघ एशियामायनर व मेसापोटेमिया या प्रदेशांतील होय. यांत पुढील भाषा येतात. (अ) भित्तनियन:-ही युफ्रेटिस नदीच्या वरच्या बाजूस प्रचलित असून या भाषेतील काहीं पंत्रे व विशेषानामे मात्र उपलब्ध आहेत. (आ) कॉसियन:-ही झगरोस पर्वताच्या पूर्वेकडे प्रचलित होती. हीतील काहीं तुरलक शब्द राहिलेले आहेत. (इ) बानिक:-ही वान सरोवराच्या सभोवती बोलली जात होती. या भाषेतील खिस्तपूर्व ८ व्या ९ व्या शतकांतील काहीं शिलालेख उपलब्ध आहेत. (ई) एलामाईट:-ही झगरोस पर्वताच्या दक्षिणेकडे प्रचलित असून या भाषेतील शिलालेख खिस्तपूर्व २६०० पर्यंतचे उपलब्ध आहेत. (उ) हिटा-इट-कॅपेडोशियन भाषा या काळ्या समुद्राच्या दक्षिणेस कॅपेडोशियामध्ये प्रचलित असून यांतील वरेच बाणाप्र लिपीतील इष्टिकालेख उपलब्ध आहेत. हिटाइट भाषेच्या अभ्यासावरूप सेमिटिक, सुमेरियन, मिडी, एलमाईट, कॉकेशियन, इट्रस्कन व आर्यन् या भाषांमध्ये उच्चारविषयक व शब्दविषयक काहीं सादश्य असावे असे दिसते. हिचे स्वरूप आर्यन् भाषांसारेख दिसते. हिचे वांशिक नांते अद्यापि निश्चित ज्ञाले नाही. परंतु तो संबंध कशा तहेचा होता यासंबंधी अद्यापि निश्चित मत देतां येत नाही. या भाषेशी सदृश अशा दुसऱ्या अनेक भाषा भूमध्यसमुद्रांतील सायप्रस, क्रीट, लेम्नॉस वर्गे बेटांत चालू होत्या.

भूमध्यसमुद्रः--या संधारमध्ये भूमध्य समुद्रालगतक्या भागांत चालू असलेल्या प्राचीन आशियांतील भाषा मोडतात. यांतील महस्त्वाची भाषा म्हटली म्हणजे इटलीतील इट्रस्कन भाषा ही होय. ही पूर्वी फ्लोरेन्सपासून रोमपर्यंत प्रचलित होती. व पुढे तिचा प्रसार या प्रांतांत अधिक ज्ञाला. या भाषेचा एशियामायनरसधील भाषेशी काहीं तरी संबंध असावा ही गोष्ट निश्चित आहे. परंतु तो संबंध कशा तहेचा होता यासंबंधी अद्यापि निश्चित मत देतां येत नाही. या भाषेशी सदृश अशा दुसऱ्या अनेक भाषा भूमध्यसमुद्रांतील सायप्रस, क्रीट, लेम्नॉस वर्गे बेटांत चालू होत्या.

हॅमिटो-सेमिटिक--या संघांत हॅमिटिक (नोव्हाचा दुसरा मुलगा हॅम याच्या नांवावरून) आणि सेमिटिक (नोव्हाचा वडील मुलगा सेम याच्या नांवावरून) हे दोन वर्ग येतात. यांतील पहिल्या वर्गांतील भाषांमध्ये परस्पर संबंध फार घोडा आहे. परंतु दुसऱ्या वर्गांतील भाषा अधिक संबद्ध दिसतात. या भाषा उत्तर अफ्रिकेतील गोरे लोक व पश्चिम आशियांतील महस्त्वाच्या लोकांत रुढ आहेत. यांचा आर्यन् भाषेशी किंवा मध्य अफ्रिकेतील बांड भाषेशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता. परंतु त्यास विशेष फळ आले नाही. या भाषांनी व्यापलेल्या प्रदेशांमध्ये अद्यापपर्यंत फारसा फरक ज्ञालेला नाही. तथापि त्याचा प्रसार व महाव यांवर कालाचा बराच परिणाम ज्ञालेला आहे. (अ) सेमिटिक:-हिचे पूर्व सेमिटिक व पश्चिम सेमिटिक असे दोन वर्ग पाडतां येतात व पश्चिम सेमिटिकचे पुन्हा वायव्य व नैऋत्य असे दोन पोटमेद मानतात. या भाषांचा विशेष म्हणजे त्यांतील मूळ शब्द तीन व्यंजनात्मक असून त्यांस जोडलेल्या निरनिराळया स्वरांवरून व स्वरांच्या स्थानावरून निरनिराळे शब्द बनविण्यांत येतात. यांचे उदाहरण पूर्वी अरबी कूटबू या शब्दांत दिले आहेच. (आ) पूर्व सेमिटिकः—यांपैकी अकडी भाषा मात्र ज्ञात आहे. ही प्राचीन बाबिलोनिया व असिरिया यांमध्ये प्रचलित अप्रस्थामुळे तीस असुरो-बाबिलोनियन

अंसेहि म्हणतात. या भाषेतील लेख ख्रिस्तपूर्व ३६०० ते २८०० वर्षांचे आढळतात. परंतु बाबिलोन शहराचा नाश ज्ञात्यानंतर (खि. पृ. ५२६) या भाषेचे स्थान अरेमियन भाषेन घेतले व ही फक्त ख्रिस्ताच्या उदयापर्यंत धार्मिकभाषा म्हणून प्रचलित होती.

वायव्य सेमिटिकः—या शांखेत कॅनेटिक व अरेमियन या भाषा येतात. यांपैकी पहिलीच्या पुन्हां फिनिशियन आणि हिंन्हा या दोन शाखा असून जुगी कॅनेटिक म्हणून हिंन्हे आणखी एक स्वरूप ख्रिस्तपूर्व १४०० च्या सुमारास शिलालेखांत आढळते.

फिनिशियनः—ही भूमध्यसमुद्राच्या आशियाकडील किनान्यावर प्रचलित असून तिचे क्षेत्र उत्तर आफ्रिकेतील कांथेजपर्यंत पसरलेले होते. या भाषेतील शिलालेख ख्रिस्तपूर्व नवव्या शतकापर्यंतचे उपलब्ध आहेत. परंतु त्या लेखांत स्वरचिन्हांहून आढळत नसल्यासुले त्यांचा अर्थ लागत नाही. आशियामध्ये ख्रिस्तपूर्वे पहिल्या शतकांत हिंन्हे स्थान अरेमियन भाषेन घेतले. तथापि ही कांथेजमध्ये ख्रिस्तोत्तर चौथ्या शतकापर्यंत चालू होती. या वसाहतीतील फिनिशियन भाषेस प्युनिक असे दुसरे नांव होते.

हिंन्हा—ही भाषा पॅलेस्टाइनमध्ये प्रचलित असून बायबलमधील जुना करार हा त्या भाषेतील सर्वांत जुना लेख आहे. याचा काल खि. पू. एक हजार वर्षांच्या पूर्वीचा जाहे असे मानितात. खि. पू. पांचव्या शतकामध्ये या लेखांची पुन्हां नव्याने मांडणी करण्यांत आली. तथापि हिंन्हा ही बोलण्याची भाषा म्हणून हल्लु हव्या प्रचारांतून नाहीशी होत चालली. खि. पू. तिसऱ्या शतकांतच या भाषेचे मिश्रेद्वय हिंन्हा या नांवाचे एक नवीन स्वरूप तयार झालेले आढळते. मध्ययुगापासून आंतरपर्यंत अरेमियन भाषामिश्र अशी एक हिंन्हा भाषा यहुदी धर्मांवैदेशक शिकत असलेले आढळतात. सध्यांची 'ज्ञायनिस्ट' चळवळ हिंन्हुच्या पुनरुज्जीवनास थोडीशी कारण ज्ञाली आहे. त्यांतच सध्यां जर्मनीमधून चालेली ज्यु लोकांची हृदयपारी या चळवळीस पोषकच होईल असे वाटते.

अरेमियनः—ही भाषा अनेक बोर्लीच्या स्वरूपांत अकेडीयन भाषेच्या पूर्व दिशेस व हिंन्हा व फिनिशियन भाषेच्या सभोवतालच्या प्रदेशांत चालू होती. हिंचा विस्तार खि. पू. ३ ते ६ व्या शतकांत बराच ज्ञाला व त्या वेळी हिंन्हे अकडीयन, फिनिशियन, व हिंन्हा या भाषांवर वर्चस्व स्थापन केले. सध्यां ही अजाच्या स्वरूपांत निझोअरेमिया, अथवा निझोसिरियेक या नांवाने सुमारे दोन लक्ष लोक बोलतात. बाकीचा तिचा प्रदेश अरबी माषेने व्यापिला आहे.

नैर्कृत्य सेमिटिकः—**अरबी**:—उत्तर अरबस्तानांत पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतील कांही लेख अरबी भाषेशी संवेद असलेल्या लिह्यानाईट नांवाच्या भाषेत आढळतात. ही मध्य अरबस्तानांत प्रचलित होती. याच वेळी एक अरबी साहित्यिक भाषा इस्लामेतर काव्यामध्ये वापरलेली आढळते. परंतु ती अशाप लेखनिविष्ट ज्ञाली नव्हती. या भाषेमध्ये ख्रिस्ती शिकाच्या सातव्या शतकांत कुराण नांवाने महंमदाची धार्मिक वचने संग्रहीत करण्यांत आली. कुराणांत जे अरबी भाषेने स्वरूप आढळते ते साहित्यिक असून प्रचारांतील बोर्लीचे स्वरूप त्यापेक्षां थेंडे निराळे होते. परंतु या साहित्यिक भाषेस अभिजात स्वरूप प्राप्त होऊन तिच्यामध्ये भरपूर व विविध ग्रंथरचना ज्ञाली. अशापिहि लेखनभाषा म्हणून हिंन्हे स्वरूप कायम आहे व इस्लामी धर्मांवरोवर हिंचा प्रसारहि पुष्कळ ज्ञालेला आहे. या वेळच्या प्रचारांतील बोर्लीबदल फारच थोडी माहिती मिळते. सध्यां आशिया व आफ्रिका खंडांत ज्या भाषा प्रचारांत आहेत त्या परस्परांस सहज समजण्यासारख्या असून त्यांचे निश्चित असे मित्र प्रकार पडले नाहीत. सध्यांची बोलण्याची अरबी भाषा अतिशय साधी असून व्याकरणदृश्या पृथक्करणदृश्याची आहे. याच भाषेशी संबद्ध असलेल्या दक्षिणअरबीमध्ये खि. पू. ६ ते ८ व्या शतकामधील शिलालेख आढळतात. या भाषेत इतर वाङ्मय कारसे मसून सध्यां ही फक्त अरबस्तानच्या आग्नेयीकडील प्रदेशांत थोडी कार चालू आहे.

इथिओपिकः—ही अविसिनियामध्ये प्रचलित असून दक्षिणअरबी व हॅमेटिक बोर्लीचे मिश्रण आहे. सध्याच्या अविसिनियन खिस्ती लोकांची धार्मिक भाषा गीज या नांवाची आहे. सध्यां प्रचलित असलेल्या येथील भाषांमध्ये अम्हारिक ही विशेष महत्त्वाची असून तीमध्ये तेराच्या शतकापासून लेखन सुरु असून ती राजभाषा आहे.

हॅमिटिक—या शांखेतील इजिप्तियन ही खि. पू. चार हजार वर्षांपासून प्रचलित आहे. ही खि. शिकाच्या ७ व्या शतकांत जिवंत होती. या भाषेच्या चित्रयुक्त लिपीमुळे ही फार महत्त्वाची असून प्राचीन संस्कृतीच्या अभ्यासाच्या दृष्टीनेहि तिचे महत्त्व फार आहे. खि. शिकाच्या ३ व्या शतकामध्ये नवीन कराराचे त्या वेळच्या कॉप्टिक भाषेमध्ये भाषांतर झाले होते. ही १६ व्या शतकांत प्रचारांतून गेली. तथापि तिला अजून कॉप्टिक पंथामध्ये धार्मिक महसूव आहे. इतर हॅमिटिक भाषांबदल शाळीय अशी फारच थोडी माहिती मिळते. इजिप्त व अटलांटिक या दरम्यानच्या उत्तर आफ्रिकेमध्ये लिबियन आणि बरबर या बोली

विखुरलेल्या आढळतात. यांतील फारच थोडे लेख व धार्मिक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. अरबी भाषेने सातव्या शतकामध्ये यांचे स्थान घेण्यापूर्वी उत्तर आफिकेमध्ये लिहियन व बरवर या बोलण्याच्या भाषा असून प्युनिक व लॅटिन या लिहिण्याच्या, भाषा होत्या.

कुशिटिकः—(हॅमचा वडील मुलगा कुश याच्या नांवावरून) ही हॅमिटिक भाषेची शाखा आफिकेच्या पूर्वेकडील कोपन्यांत प्रचलित आहे. हीत निरनिराळया बोली असून त्या बोलणाऱ्यांची संख्या सुमारे आठ लाख आहे. परंतु त्यांमध्ये वाडमय उपलब्ध नाही. यांतील महस्त्वाच्या बोली म्हणजे बेजा, साहो, आफर, सोमाली, गल्ला, अगाव, सिदमा इत्या होते.

फिनोउप्रिक आणि सामोयिदिक—इराच काल पर्यंत फिनोउप्रिक अथवा उरल आणि सामोयिदिक या उरल असताइक भाषासंघाची एक शाखा म्हणून भानीत असत. परंतु एका सामान्य उरेलियन भाषेपासून त्या निघाल्या असून त्यांचा एस्टिक्सो—अल्युशियन भाषेशी संवेद आहे. फिनोउप्रिक ही प्रश्नम ब्होलगा नदीच्या मध्यभागाजवळ बोलली जात होती. पुढे तेथील लोकांच्या परिघमणावरोबर तिच्या वन्याच शाखा झाल्या. त्या फिनिश व तत्संवद्ध केरेलियन, ओलोनेशियन, वेपसे, बोते, एस्थोनियन, लॅप, मोर्डेविनियन, शेरोर्फिशियन, पर्मियन, व तिच्या शाखा ड्विरियन व वोतियक, तसेच बोगल, औस्तियाक आणि मग्यार अथवा हंगेरियन या होत. यांतील कफ्ट एस्थोनियन (१७ व्यं शतक), फिनिश (१२ व्यं शतक), लॅप व हंगेरियन (१८ व्यं शतक), या चार साहित्यिक भाषा आहेत. सामोयिदिकः—ह्या बोली उरल पर्वताच्या उत्तरेपासून येनी-सीपर्पतच्या प्रदेशात सुमारे अथरा हजार लोक बोलतात.

तुर्की, मंगोली व तुंगुसी—यांस अल्तेइक भाषा असै म्हणतात. यांत परस्परांमध्ये वरेच साम्य आहे. तथापि त्यांचा अजून वांशिक संबंध निश्चित झाला नाही.

तुर्कीः—या भाषेत सुमारे २८ बोली असून ही युरोप व आशियांतील बन्याच मोठ्या प्रदेशावर प्रचलित आहे. युरो-पमध्ये क्रिमिया द्वीपकल्प, कॅस्पियन समुद्रकिनारा ब्होलगा आणि कामा या नद्यांचे तीर आणि तुर्कस्तान या भागांत ही प्रचलित असून आशियामध्ये आशियामायनर व चिनी तुर्कस्तानासून इराण, अफगाणिस्तान ते येनिसी नदीपर्यंत हिच्या बोली पसर लेल्या आहेत हिचीच याकुत नांवाची एक बोली सैविरियामध्ये प्रवलित आहे. या भाषेचा प्रसार सुमारे चार कोटी लोकांत आहे. ऑटोमन अथवा उस्मानली हिला वास्तविक तुर्की म्हणून म्हणतात. ही युरोपमध्ये व आशियांतील तुर्कस्तानांत प्रचलित आहे. या एकंदर बोलीमध्ये याकुत व दुसरी ब्होलगा आणि कामा नद्यांच्या आसपास असलेली चुवाश या दोन बोलीत विशेष फरक आढळून येतो. या भाषेतील लेख इ. सनाच्या आठव्या शतकांतील आढळतात. यांतील वाडमय चौदाच्या शतकापर्यंत विशेषपणे पुढे आलेले नव्हते व १९ व्या शतकापर्यंत या भाषेवर अरबी व फारसी भाषांचा पगडा बसलेला होता. परंतु अलीकडे युरोपियन भाषांचे वर्चस्व स्थापन होत आहे.

मंगोलीः—तेराच्या शतकामध्ये चैगिज्ञखान या मॉगल सरदारांने बराच भूप्रदेश आक्रमण केला होता. परंतु त्यापूर्वीचा या लोकांचा इतिहास मुळीच उपलब्ध नाही. या भाषेचे सध्यां थोडेफार अवशेष कास्पियन समुद्राच्या उत्तरेकडे ब्होलगा नदीच्या किनाऱ्यावर व उत्तर अफगाणिस्तानामध्ये आढळतात. सध्यां सुमारे तीस लक्ष लोक या बोली वापरतात. यांतील जुन्यांत जुने शिलालेख तेराच्या शतकांतील असून त्यानंतरचे काही ऐतिहासिक व आर्मिक वाडमय उपलब्ध आहे.

तुंगुसीः—तुंगुसी व मांचु लोक आणि भाषा यांविष्यीची पूर्वीची कारशी माहिती मिळत नाही. ही सध्यां सुमारे दहा लाख लोक वापरतात. चिनी भाषेच्या वर्चस्वामुळे ही लवकरच नष्ट होण्याचा संभव आहे. तथापि सतराच्या शतकापासून मांचु भाषेमध्ये भाषांतरे, व्याकरणे व भोटमोठे कोश तयार झाले असून तिळा निश्चित स्वरूप प्रास झाले होते. मांचु भाषेतील पांच भाषांचा व ३६ भाग असलेला एक कोश विटिश म्युझियममध्ये उपलब्ध आहे. भाषाभ्यासाच्या दृष्टीने या भाषेतील लेख फार महस्त्वाचे आहेत. या भाषेच्या वन्याच बोली आहेत.

जपानी—या भाषेचे वांशिक स्थान अजून निश्चित झाले नाही. हिचा कोरियन भाषेशी निझटचा संबंध दिसतो परंतु काही भाषाशास्त्रज्ञ तिला उरल अल्तेइक संघाशी जोडतात. या भाषेतील लेखनपद्धति चिनी भाषेशी संबद्ध आहे. या भाषेतील वाडमय समृद्ध असून ८ व्या ९ व्या शतकापासून उपलब्ध आहे. सध्यांची जपानी भाषा टोकियो येथील बोलीवरून तयार झाली आहे. ही भाषा बोलणारे सहा कोटी लोक असून ते मुख्यतः जपानमध्ये परंतु थोडेफार कोरिया, अमेरिका व इतर बेटांत आढळतात. हिचे स्वरूप संलिंग अथवा चिकंते आहे तथापि प्रत्ययप्रवृत्तीहि आढळते.

कोरियन--ही जपानी भाषेशी संदर्भ व संबद्ध अशी एक चिकटी भाषा आहे. हिंची लोकसंख्या एक कोटि सत्तर लक्ष असून ती कोरियामध्ये प्रचलित आहे. या भाषेत पुष्टकल चिनी शब्दांची भर पडलेली आहे. पंधराब्या शतकापर्यंत ही चिनी लिपीत लिहीत असत. त्या सुमारास संकृत भाषेवरून एक वर्णमाला तयार करण्यांत आली व स्वर आणि व्यंजनांची स्वतंत्र व्यवस्था करण्यांत आली.

ऐनु--याच प्रदेशांतील दुसरी अवर्गांकृत भाषा म्हटली म्हगजे साधालीन व इतर वेटांत सुमारे वीस हजार लोकांत प्रचलित असलेली ऐनु ही होय. हिंचे स्वरूप चिकटे असून हिंच्या तीन बोली आहेत. हीत मुळीच वाड्मय नाही.

हायपरबोलियन अथवा पैलिओ-एशियाटिक भाषा--या भाषा संबंधीं फारच योडी माहिती असून यांमध्ये युकांधीर, त्रुकचे आणि कोर्याक (सायवेरियांतील ईशान्यभागांतील), कामचाडल (कामचाटकामधील) व गिलियाक (संधे-लियन वेटांतील) या भाषा मोडतात. या लेखनिविशिष्ट नसून त्यांच्यांतील परस्पर संबंध अजून निश्चित नाही.

बास्क--ही भाषा आर्यन् प्रदेशांत असून आर्यनेतर आहे. हिंला बास्क लोक युस्कारा अथवा एस्क्वारा असें म्हणतात. स्पेनमध्ये उत्तरेकडील चार प्रांतांत व फ्रान्समधील दोन जिल्ह्यांत ही प्रचलित आहे. हिंचा संबंध निरनिराळया भाषांशी जोडण्यांत येतो. कांहीच्या मते ही स्पेन व दक्षिण फ्रान्समध्ये पूर्वी प्रचलित असलेल्या आयवेरियन भाषेपासून निघाली असावी. तर कांहीच्या मते ती हॅमिटोसेमिटिक, कॉकेशन, इट्स्स्कन वैगरे भाषांशीं संबद्ध आहे. ही जरी फार लहानशा क्षेत्रांत प्रचलित आहे तरी तीमध्ये अनेक पोटभाषा असून त्या पोटभाषांत पुन्हा अनेक प्रकारचे सादक्षय असल्यामुळे परस्परांपासून त्यांचे भिन्नत्व दाख वितां येत नाही. यांतील जुन्यांत जुने अवशेष आठव्या शतकांतील असून तींग गंवांची नांवे आहेत. या भाषेतील पहिला प्रथं १५४५ मधील असून १९ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत या भाषेतील वाड्मय फक्त धार्मिक होते. परंतु अलीकडे बरीच नवीन प्रंयरचना झाली आहे. भाषाशास्त्राश्वया ही फार महत्वाची भाषा आहे. हिंचे स्वरूप चिकटे आहे.

कॉकेशन भाषा--कास्पियन व काळ्या समुद्राच्या दरम्यान आपणांस आर्यनहि नव्हे व सेमिटिक किंवा उरल अल्ताईक नव्हेत असे दोन भाषासंघ आढळतात. यांस उत्तर व दक्षिण कॉकेशन अशी नांवे असून यांची लोकसंख्या सुमारे वीस लक्ष आहे. कांही भाषाशास्त्राच्या यांवे जाफेटिक भाषा म्हणून वर्गीकरण करतात. कॉकेशन भाषांचे पुन्हा पूर्व व पश्चिम असे दोन वर्ग पादण्यांत येतात. यांतील पहिल्यास त्यांतील एका पोटभाषेवरून चेचेन असे नांव देतात. यांतील अवार नांवाच्या एका भाषेमध्ये नामाच्या तीस विभक्ती आहेत. चेचेन भाषेत नामांस सहा लिंगे असून त्यांतील चारांत फक्त ध्वनिविषयक फरक आहेत. व त्यासुळे अर्थोत कोणताहि बदल होत नाही. यांतील बहुतेक नामे व क्रियापदे अनियमित रीतीने चालतात. परंतु पश्चिमेकडील संघांमध्ये इतका अनियमितपणा आढळत नाही. या संघांत तीन शाखा असून त्यांतील सर्केशियन ही विशेष ज्ञात आहे. ह्या कोणत्याहि भाषेस स्वतंत्र लिपी अथवा वाड्मय नाही. दक्षिण कॉकेशनः--ही शाखा मध्य व पश्चिम कॉकेशनमध्ये सुमारे पंथरा लक्ष लोकांत प्रचलित असून तीमध्ये पांच निरनिराळया बोली आहेत. त्यापैकी जॉर्जियन ही फार महत्वाची आहे. हिंची स्वतंत्र लिपी असून तीमध्ये १० व्या शतकापासून खिस्ती वाड्मय उपलब्ध आहे. हिंचे स्वरूप प्रत्ययी आर्यन् व चिकटया तुर्की भाषा यांच्या-मध्ये आहे.

द्राविड--या भाषा दक्षिणहिंदुस्थानांतील सुमारे सात बोटी लोक बोलतात. यांचा कांही लोक मुळा भाषेशी संबंध जोडतात. परंतु बोरेच लोक तो मान्य करीत नाहीत. पूर्वी या भाषांचा प्रसार हिंदुस्थानाच्या बन्याच भागावर होता, असे मानावयास जागा आहे. बद्धुचिस्तानांत एकाकी असलेली ब्राह्मी भाषा हा तिचा उत्तरेकडील अवशेष होय. या भाषेतील लिंग-भेद हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याहि भाषांत आढळत नाही. मुळा भाषेप्रमाणे या भाषेत परस्पराहक व परव्यावर्तक (आपण करूं, आम्ही करूं) अशी स्वतंत्र प्रथम पुरुषी सर्वनामे आहेत. तसेच कांहीमध्ये अकरणशीरी क्रियापदे आढळतात. यांत पुढे दिलेल्या पोटभाषा आहेत. (अ) तामिळ--ही वाड्मयसंपन्न भाषा आहे. साहित्यिक तामिळ भाषेचे स्वरूप आर्ष असून अशिक्षित लोकांस तें समजत नाही. (आ) काणडी--ही पश्चिमेकडे पंथरा लाख लोक बोलतात. हीमध्ये पांचव्या शतकांतील शिलालेख उपलब्ध असून ९ व्या शतकापासून वाड्मय आढळते. (इ) तेलगू--ही पूर्व किनान्यावर प्रचलित असून हीत अकराच्या शतकापासून वाड्मय आढळते. (ई) मल्याळम--हिंला तामील भाषेचाच पोटभेद मानतात. हीमध्ये तेलग्या शतकापासूनचे वाड्मय उपलब्ध आहे. या भाषा आपल्या निकटवर्ती असल्यामुळे त्यांची संस्कृत भाषेशी काढवेलेने केलेली तुलना पुढे दिली आहे.

द्राविड व संस्कृत--द्राविड भाषा व संस्कृत यांमध्ये पुढील बाबतीत व्याकरणविषयक भेद आढळतात--(१) द्राविड भाषांत सर्व अचेतन वस्तुवाचक नामे नंयुसकलिंगी मानतात, पुर्णिंगी आणि स्त्रीर्लिंगी हा भेद फक्त पुढील बाबतीत आढळतो,

(अ) तृतीयपुरुषी सर्वनामे, (आ) सचेतन वस्तुंस लागणारी विशेषणे. यांस सार्वनामिक प्रत्यय लागतात. क्रियापदाचीं तृतीयपुरुषी रूपे हीहि सार्वनामिक प्रत्यय लावून बनवितात व त्यांचीं एकवचनीं तीन रूपे व अनेकवचनीं दोन रूपे तृतीयपुरुषी सर्वनाम-प्रमाणे बनवितात. इतर बाबतीत जेब्हां लिंगभेद दाखवावयाचा असेल तेब्हां स्त्रीपुरुषवाचक स्वतंत्र शब्द मार्ग जोडतात. पण या ठिकाणीहि त्या नामाचे लिंग नपुंसकच असून क्रियापदाचे रूपहि त्यास जुळणारे असेच वापरतात. हा विशेष आपणांस सिथियन भाषांत आढळतो. पण सर्व आर्यन भाषांत लिंगभेदाचे विशेष महत्त्व आहे. (२) द्राविड नामांचीं विभक्तीचीं निरनिराळी रूपे विभक्तप्रत्ययांच्या ऐवजी निराळीच अव्यये शेवटीं जोडून बनविण्यांत येतात. यांमध्ये एकवचनी व अनेकवचनी रूपे बनवितात नासा भेद आढळतो की, एकवचनामध्ये विभक्तप्रत्यय सूल शब्दशासच जोडतात तर अनेकवचनी प्रत्यय सूल शब्दास जोडण्याएवजी सिथियन भाषेप्रमाणे अनेकवचन करणाऱ्या प्रत्ययास जोडतात. सूल शब्दास अनेकवचनी प्रत्यय जोडला म्हणजे सर्व नामे एकवचनाप्रमाणेच अनेकवचनांत व तिन्ही लिंगांत चालतात. (३) द्राविड नपुंसकलिंगी नामाचे अनेकवचन क्वचितच होते व क्रियापदाच्या बाबतीत तर नपुंसकलिंगी अनेकवचन फारच क्वचित येते. (४) द्राविड भाषांतील चतुर्थीचे प्रत्यय कु, कि अथवा गे यांचे संस्कृत अथवा इतर कोणत्याच आर्यन भाषेतील प्रत्ययांर्थी सादृश्य आढळत नाही. तर उलट ते तुकी भाषेतील चतुर्थीच्या प्रत्ययांसारखे अथवा बेहिस्तून शिलालेखांतील सिथियन भाषेसारखे किंवा कांही किनिश वंशांतील भाषांसारखे दिसतात. आर्यन् भाषांमध्ये ज्या ठिकाणी उपसर्ग अथवा शब्दयोगी अव्यये शब्दाच्या मार्ग जोडलेली आढळतात त्या टिकाणी द्राविड भाषेमध्ये सिथियन भाषेप्रमाणे पश्चात्योगी शब्द जोडतात. या शब्दांस भाषेमध्ये स्वतंत्र स्थान नसून ते संबंधदर्शक अथवा गुणदर्शक नामे असून साहाय्यक शब्दप्रमाणे त्यांचा उपयोग करतात. सर्व क्रियाविशेषणे हीं सामान्यनामे, धातुसाधितनामे, किंवा क्रियापदांची तुंबत किंवा हेत्वर्थक रूपे असून तीं त्यांचा संबंध असणाऱ्या क्रिया-पदाच्या पूर्वी येतात. (५) संस्कृत व इतर आर्यन भाषांत विशेषणांचीं नामप्रमाणे रूपे होतात. व तीं तत्संबद्ध नामप्रमाणे लिंग, वचन, विभक्ती यांस अनुसरून होतात. परंतु द्राविड भाषांमध्ये सिथियन भाषांप्रमाणेच विशेषणांची रूपे बदलत नाहीत. यांने मूळ स्वरूप भाववाचक नामप्रमाणे असते. व जेब्हां तीं भाववाचक नामे म्हणून वाक्यांत वापरलीं जातात तेब्हां त्यांवर नामांप्रमाणेच सर्व काऱ्ये होतात. परंतु जेब्हां नामाशीं गुणविशेषणे म्हणून उपयोग करण्यांत येतो तेब्हां त्यांच्या रूपांत कोणताहि बदल न होता तीं फक्त नामांच्या पूर्वीं योजतात. (६) मंगोलियन, मांचू व किंत्येक सिथियन भाषांप्रमाणे व इतर आर्यन् भाषांच्या उलट द्राविड भाषेत विशेषणांच्या ऐवजी क्रियापदाचीं धातुसाधित रूपे योजतात व त्यामुळे जेब्हां गुणदर्शक नामांचा विशेषणांप्रमाणे उपयोग केला जातो तेब्हां धातुसाधिताचे प्रत्यय त्यांस जोडतात व त्यांस नामाचे व क्रियापदाचे असे दोहोंचेहि स्वरूप येते. (७) द्राविड भाषांचा इतर अनेक सिथियन भाषांप्रमाणे हा एक विशेष आहे की, त्यांमध्ये प्रथमपुरुषी सर्वनामांची अनेकवचनीं दोन रूपे असतात. एकामध्ये द्वितीयपुरुषाचा अंतर्भव होतो व एकांत होत नाही. (उदा. आपण, आम्ही) म्हणजे एक परसंप्राहक असते तर दुसरे परज्यावर्तक असते. ही गोंड आपणांसंस्कृत किंवा इतर आर्यन भाषांत आढळत नाही. या दोन भाषांस सदृश अशा गोष्ठी म्हटल्या म्हणें दोहोंतहि द्विवचन आढळते ही होय. (८) द्राविड भाषांत कर्मकर्तरि प्रयोग आढळत नाही. त्याएवजीं कांहों सहाय्यक क्रियापदे वापरतात. (९) द्राविड भाषांमध्ये सिथियन भाषांप्रमाणे व आर्यन भाषांच्या उलट उभयान्वयी अव्ययाच्या ऐवजीं पूर्वकालवाचक धातुसाधित वापरण्याची अधिक प्रवृत्ति आढळते. (१०) द्राविड भाषांत करण्यापी व अकरण्यापी क्रियापदांचे स्वतंत्र प्रयोग असतात. याहि बाबतीत त्यांचे सिथियन भाषांशीं साम्य व आर्यन भाषांशीं विसादृश्य दिसून येते. (११) द्राविड भाषांमध्ये मंगोलियन, मांचू व कांहीं अंशांने सिथियन भाषांत आढळणारा एक विशेष म्हणजे संबंधी-सर्वनामांच्या ऐवजी संबंधीधातुसाधित वापरण्याची प्रवृत्ति आढळते. गोंड भाषेशिवाय कोणत्याहि द्राविड भाषेत संबंधीसर्वनाम आढळत नाही. गोंड भाषेमध्ये संबंधी धातुसाधिते नष्ट झालीं असून त्याएवजीं हिंदी भाषेतील संबंधीसर्वनामे स्फुट झालीं आहेत. द्राविड भाषांत संबंधीसर्वनामांची जागा संबंधीधातुसाधितांनी घेतली असून हीं धातुसाधिते क्रियापदाच्या वर्तमान, भूत व भविष्य काळाच्याच धातुसाधितांस प्रत्यय लावून तयार करतात व हा प्रत्यय व षष्ठीचा प्रत्यय हे एकच होते. उदा० सं. 'पुरुषः य आगतः' या ऐवजीं तामिळ भाषेत 'य आगतः पुरुषः' (वंद अ आळ) असा वाक्प्रचार आढळतो, येथे वंदु-आगतः या भूतकालवाचक धातुसाधिताचे वन्द अ=यआगतः असे संबंधी धातुसाधित 'अ' हा षष्ठीचा व विशेषणात्मक प्रत्यय लावून बनविण्यांत येते. (१२) द्राविड भाषांतील वाक्यरचनाहि सिथियन भाषांप्रमाणेच संस्कृत भाषेदून सर्वथा भित्र आहे, संस्कृत भाषेत मुख्य शब्दाच्या पूर्वीं तसंबद्ध शब्द योजतात. जें 'रामस्य पुकः' परंतु द्राविड भाषेत मुख्य शब्द प्रथम येऊन संबद्ध शब्द नंतर योजण्यांत येतो. यामुळे वाक्यरचनेत आरंभी नेहमीं कर्त्याचे स्थान असते व क्रियापद वाक्याच्या शेवटीं येते. विशेषण

विशेष्याच्या पूर्वी असते. क्रियाविशेषण क्रियापदाच्या पूर्वी असते. ज्या नामाचा क्रियापदार्शी संबंध असतो ते नाम तत्संबद्ध शब्दांसह क्रियापदाच्या पूर्वी येते. संबंधी धातुसाधित तत्संबद्ध नामाच्या पूर्वी येते. वाक्यांतील अकरणलपी भाग करणलपी भागाच्या पूर्वी येतो. षट्ठयन्त नाम तत्संबद्ध नामाच्या पूर्वी येते. शब्दयोगीअव्यय तत्संबंध नामाच्या पूर्वी येण्याच्या ऐवजीं नंतर येते व वाक्याच्या शेवटी क्रियापद येते. या सर्व वावर्तीत द्राविड भाषांचे सिथियन भाषार्शी साम्य आहे.

द्राविड भाषा व संस्कृतसंभव भाषा--**द्राविड भाषा** व उत्तरहिंदुस्थानांतील भाषा यांमध्ये पुढील बावर्तीत व्याकरणविषयक साम्य आढळते--(१) नामांचे सामान्य रूप कहून लास विभक्तिपत्र्यय जोडण्यांत येतात. (२) नामांस अनेकवच-नाचा प्रत्यय लागल्यानंतर बहुधा एकवचनासारखेच प्रत्यय लावून त्यांची निरनिराळीं अनेकवचनी विभक्तीची रूपे वनविष्यांत येतात. (३) प्रथमपुरुषी एकवचनी सर्वनामांचीं परसंप्राहक व परव्यावर्तक अर्शीं दोन रूपे असतात. उदा. आपण करूं व आम्हीं कलं. (४) पूर्वयोगी अव्ययांच्या ऐवजीं पश्चातयोगी अव्यये वापरतात. म्हणजे उपसर्व पूर्वीं जोडण्याच्या ऐवजीं शब्दयोगी अव्यये नंतर जोडण्यांत येतात. उदा. -अभिरामं-रामापुडे; उपगृहं-घराजवङ्ग इत्यादि. (५) क्रियापदार्शीं निरनिराळ्या काळांतील रूपे धातुसाधिताच्या साहाय्यांने करतात. (६) मुख्य वाक्याच्या पूर्वीं संबंधी वाक्ये योजतात. जर तो आला तर मी येईन. (७) मुख्य शब्दानंतर संबद्ध शब्द योजतात.

द्राविड भाषा व वेहिस्तुन लेख भाषा--**द्राविड भाषा** व वेहिस्तुन लेखांतील माषा यांच्यामध्ये पुढील सादर्श आढळते--(१) ह्या दोन्ही भाषांत ट, ड, ण हीं मूर्धन्य व्यंजने आढळतात. ही व्यंजने संस्कृतमध्ये आढळत असर्लीं तरी तीं संस्कृत भाषेमध्ये द्राविड भाषेमधून आलेलीं आहेत. (२) तामिळ भाषा व या लेखांतील भाषा यांमध्ये एकच व्यंजन शब्दाच्या प्रारंभीं आले तर त्याचा उच्चार कठोर करावयाचा व शब्दाच्या मध्ये आले तर मृदु करावयाचा व एकाकी असेल तर कठोर करावयाचा आणि द्वित असेल तर मृदु करावयाचा ह्या नियम सामान्य आढळतो. (३) या लेखांतील भाषेत षट्ठीची रूपे न, निन, व इत्र हे प्रत्यय लावून बनविलेलीं आढळतात. यासारखीच द्राविड भाषेतील रूपे तेलगुमध्ये नी लावून गोंडी व ब्राह्मीमध्ये न अथवा अ लावून आणि तामिळमध्ये इन-हा प्रत्यय लावून होतात. (४) या लेखांतील चतुर्थीचा प्रत्यय इक्की अथवा इक्क असा आहे व द्राविड चतुर्थीचे प्रत्यय कु, कि, क इत्यादि आहेत. या प्रत्ययांच्या पूर्वीं तामिळ व मल्याळीमध्ये उ व इ असे स्वर येतात. आणि त्यामुळे क चैं द्वित होते. उदा. तुला या अर्थीं कानडीमध्ये निन-अ-गे मल्याळीमध्ये निन-अ-कु तर वेहिस्तुन लेखांत निन-इक्क अर्शीं रूपे आढळतात. (५) वेहिस्तुन लेखांत सर्वनामांचीं द्वितीयीं रूपे उन्, इन् अथवा न प्रत्यय लावून केलेलीं आढळतात, याशीं तेलगुमधील नु अथवा नि आणि कानडीमधील अम्, अन्, ऊ हे द्वितीयेचे प्रत्यय सदश दिसतात. (६) या लेखांत संख्यावाचक शब्द-फक्त 'किर' हा आढळतो. याचा ए अथवा हीं या संख्यावाचक विशेषणाशीं अथवा उपपदार्शीं संबंध दिसतो. तेलगुमध्ये एक या अर्थीं ओक असा शब्द असून तामिळमध्ये और असा शब्द आहे. खोंड भाषेत एक या अर्थीं र हा शब्द आहे, तो तामिळमधील ओर शब्दशीर्षी किंवा विशेषत: वेहिस्तुन लेखांतील र अथवा इरशब्दशीर्षी सदश दिसतो. या लेखांतील क्रमावाचक संख्याविशेषणांच्या शेवटी इम् असे वर्ण येतात तर तामिळभाषेतील याच संख्याविशेषणांच्या शेवटी आम् हे वर्ण येतात व सामोयिदीक भाषांमध्ये इम् असे येतात. (७) द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनाम या लेखांत व द्राविड भाषांत नी असे एकच आढळते. याचे सामान्य रूप निन् असे होते. व तेच द्वितीयेचेहि रूप आहे. या सर्वनामांचे अनेकवचनी रूप या लेखांत योजलेले आढळत नाही. (८) या लेखांच्या भाषेत द्राविड भाषांप्रमाणेच संबंधीधातुसाधित योजलेले आढळते. याखेरीज संबंधीसर्वनामहि आढळते. व हा विशेष सर्व सिथियन भाषावंशांत आढळतो. (९) या लेखांत अकरणात्मक आज्ञाथी अथवा निषेधार्थक अव्यय इन्हि असे योजिलेले आढळते. गोंड भाषेत आपणांस मिन्हि असे आढळते. वेहिस्तुन शिलालेखांतील क्रियापदे चालविष्याची पद्धत उप्रियन वंशांतील हंगेरियन किंवा मोर्द्विन भाषांसारखी आढळते. परंतु द्राविड भाषांपासून ती सर्वथा मिन्हन आहे. द्राविड भाषां-तील क्रियापदांची रूपे धातुस कालवाचक अव्यये जोडून बनविष्यांत येतात. व त्यांची निरनिराळीं पुरुषवाचक रूपे सर्वनामिक प्रत्यय जोडून बनविष्यांत येतात. हे विसादर्श लक्षांत घेतले तरीमुद्दां या दोन भाषांमध्ये कांहीतरी निकटचा संबंध असावा ही गोष्ट लक्षांत येते. द्राविड भाषा ह्या सिथियन वंशांतील तुकी, उग्रियन, मंगोली किंवा तुंगुसी भाषांशी संबद्ध नसून त्या फिनिश किंवा उप्रियन-विशेषत: ओस्तियाक शाखेशीं-संबद्ध असावयात असे काळडवेलने मृदूले आहे.

द्राविड भाषांत शिरलेले आर्य विशेष--**द्राविड भाषांत** जे आर्यन भाषाविशेषांचे मिश्रण झालेले आहे ते पुढील बावर्तीत होय--(१) एकापुढे एक येणान्या दोन स्वरांचा संयोग होऊं नये म्हणून त्यामध्ये न घालण्याचा ग्रीक अथवा संस्कृत भाषांप्रमाणे प्रधात. (२) तृतीयपुरुषवाचक सर्वनामे व क्रियापदे यामध्ये लिंगभेद, विशेषत: नपुंसकलिंगांचे अस्तित्व.

(३) दर्शकसर्वनामे अथवा तृतीयपुष्टवाचक सर्वनामे यांचे नंृत्यक लिंग करीत असतांना 'द,' अथवा 'त,' हा आगम लावणे. (४) नंृत्यकलिंगी शब्दाचे अनेकवचन लॅटिनप्रमाणे अकारान्त असणे. (५) दूरचा पदार्थ दाखविण्याकरितां योजावाच्या दर्शकसर्वनामांत 'अ' व जवळचा पदार्थ दाखविण्याच्या दर्शक सर्वनामांत 'इ' हा स्वर असणे. (६) फारसी भाषेप्रमाणे भूतकालवाचक रूपे 'द' जोडून करणे. (७) कांहीं भूतकालवाचक रूपे वर्णाची द्विरुक्ति अथवा अभ्यास करून करणे (८) धातुसाधित नामे अथवा तदूपे कियापदांतील स्वर दीर्घ कृत्तु बनविणे.

संस्कृत व तामिळ—तामिळ भाषेवर संस्कृत भाषेच्या संसर्गानं पुढील परिणाम झालेले दिसतात (१) लिंगायत आगम, शंकराचार्य व रामानुजाचार्य यांच्या वैर्थ्यानीं आपलग्या तत्वज्ञानाच्या प्रसारावरबर ११ व्या शतकापासून १६ व्या शतकापर्यंत अनेक संस्कृत तत्त्वम शब्द तामिळ भाषेत अंतर्भूत केले. (२) यापूर्वी ९ व्या शतकापासून १३ व्या शतकापर्यंत जैन ग्रंथकारांनीं अनेक संस्कृत तत्त्वात शब्द तामिळ वाङ्मयामध्ये योजले. हा काळ तामिळ वाङ्मयाचे सुवर्णयुग म्हणून प्रसिद्ध आहे. याच वेळी कुरळ, चिंतामणी आणि अभिजात तामिळ कोश व व्याकरणे लिहिली गेली. या तद्दित शब्दांत तामिळभाषाविशेषांतुसार बदल झालेला आढळतो. उदा. लोक या संस्कृत शब्दाचे उलगु असें रूप झाले आहे. राजा यांचे असु असें रूप झाले आहे. (३) यापूर्वीहि कांहीं संस्कृत तत्त्वम अथवा तत्त्वव शब्द तामिळ भाषेत प्रविष्ट झाले होते. हे प्राचीनकाळच्या ब्राह्मण, पंडित, ज्योतिषी, पुरोहित वर्गार्थांच्या संसर्गापासून आले असावे. यांचे रूप वरील दोन्ही प्रकारच्या शब्दांपेक्षांहि अधिक बदललेले दिसते. उदा. सं. श्री या शब्दाचे तिरु असें रूप वनले आहे तर कर्मन यांचे करुणम् अथवा करुणम् व प्राचीन तामीलमध्ये कम असें रूप आढळते. कांहीं तामिळ महिन्यांची नांवे संस्कृत नांवापासून बनलेली आढळतात. उदा. पूर्व आषाढ पासून पुराडं, पूर्व भाद्रपदापासून पुराटासी अशी रूपे बनलेली आढळतात.

संस्कृत भाषेतील मूर्धन्य वर्ण--संस्कृत भाषेतील मूर्धन्य वर्ण द्राविड भाषेतून आले असावे यास पुढील काऱणे संभवतात (१) द्राविड भाषांत मूर्धन्य वर्ण हे अनेक धातूमध्यें खांचे इतर धातूंशीं पृथक्त्व दाखविण्याकरितां अवश्य व मुख्य घटक म्हणून आढळतात तर संस्कृतमध्यें मूर्धन्य वर्ण हे दंत्यवर्णापासून संधिनियमाने बनलेले आढळतात. (२) संस्कृत भाषेशीं वांशिक संबंध असलेल्या ग्रीक, लॅटिन, गांधिक, केलिटक, लिथुअनियन, फारसी, झेद यांपैकी कोणल्याहि भाषेत मूर्धन्य वर्ण आढळत नाहीत. व या भाषांचा संवंध संस्कृत भाषा बोलाणाऱ्या लोकांशीं हिंदुस्थानांत त्यांचे आगमन होण्यापूर्वी होता. तर द्राविड भाषांशीं संबंध त्यांचे हिंदुस्थानांत आगमन झाल्यावर आला. व सर्व द्राविड भाषांत मूर्धन्य वर्ण आढळतात. तसेच या मूर्धन्य वर्णाचा प्रचार संस्कृतपेक्षांहि हिंदुस्थानामध्ये उत्पन्न झालेल्या प्राकृत भाषांमध्ये अधिक आढळतो. (३) तामिळ भाषेमध्ये जे संस्कृत भाषेतील शब्द आले आदेत त्यांतील कठीण रूपे तामिळ भाषेने गाळून टाकला आहे. किंवा त्यामध्ये बदल केला आहे. अर्थात या भाषेने संस्कृतमधील उच्चारास कठिण असलेला वर्ण तामिळ भाषेने गाळून टाकला आहे. किंवा त्यामध्ये बदल केले असणे संभवत नाही. (४) तेलगु ही भाषा संस्कृत भाषेशीं अगदी निकट असूनहि मूर्धन्य वर्णाचा उपयोग तेलगु भाषेपेक्षां तामिळ भाषेत अधिक आढळतो. या सर्व कारणांवरून मूर्धन्य वर्ण हे द्राविड भाषेशीं संस्कृत भाषेपासून घेतलेले असण्याच्या ऐवजीं संस्कृत भाषेतच द्राविड भाषांमधून आले असावे हे अधिक संभवतीय दिसते.

उत्तरद्राविडः--या हृद्द हृद्द नष्ट होत असून त्यांचे स्थान धार्यन् भाषा घेत आहेत. गोडी (मध्यहिंदुस्थान), ब्राह्म (बलुचिस्थान), कोरकु (छोटानागपूर), व माल्तो (राजमहाल टेकब्बा) या भाषा या संघांत मोडतात.

अंदमानी--अंदमान वेटांतील भाषांस अशापि कोणत्याहि विशिष्ट संघांत सामील केलेले नाही.

आस्ट्रो-आशियाटिक भाषा--या भाषा अनामपासून छोटानागपुरपर्यंत विखुरल्या आहेत. यांमध्ये मुख्य तीन शाखा आहेत. पश्चिमेकडे मुंडा व कोल (छोटा नागपूर), पूर्वेकडे अनामी (दक्षिण चिनी सुमद) आणि मॉनखमेर (वरील दोहोंच्या दरम्यान) यांतील शब्दसंग्रह व व्याकरणविशेषांवरूनच त्यांचा एक भाषासंघ समजण्यांत येतो. तथापि अजून यांचा वांशिक संवंध तितका निश्चित ठरावा नाही, यांमध्ये संख्याविशेषणे, उपरसं घैमेरे बाबतींत साम्य असेल तरी रचनेच्या बाबतींत बरीच भिन्नता आढळते, उदा. मुंडा या चिकटचा भाषा असून अनामी एकाक्षरी आहेत.

मॉनखमेर--या संघांत मॉन, खमेर, चाम, या तीन सुसंस्कृत भाषा व अनामपासून आसामपर्यंत ते मलाया द्वीपकल्प पर्यंत पसरलेल्या अनेक असंस्कृत भाषा मोडतात. यांतील सयाम व इंडो चीनमधील खमेर भाषासंघ फार महत्त्वाचा आहे. यांतील जुने शिलालेख इ. स. सातव्या शतकांतील आढळतात. या भाषांची व्याकरणपद्धति महत्त्वाची आहे.

अनामीः—या भाषा टांकिनचा पूर्व किनारा हंडो-चीन व कोचीन चीन या प्रदेशांत प्रचलित असून या तई व आस्ट्रो आशियाटिक्यांमधील संकमणावस्था दाखवितात. यांत अनामी ही सुसंस्कृत भाषा असून तिच्या अनेक बोली आहेत. या भाषेतील पहिला प्रथं पंधराच्या शतकांतील चिनी लिपीत लिहिलेला आढळतो. सतराच्या शतकापासून ही भाषा लॅटिन लिपीत लिहिण्याची पद्धत पडली आहे. ही भाषा कांहीं बाबतीत मॉनखमेर भाषेशीं सदृश दिसते, तथापि चिनी व तई भाषांतीलहि कांहीं विशेष तीमध्ये आढळतात, ही चिनीसारखी एकाक्षरी, अप्रत्ययी व पृथक्करणात्मक भाषा आहे.

मुंडा अथवा कोळः—या भाषा हिमालयाच्या भोवतीं व छोटानागपूर या दोन प्रदेशांत आढळतात, या भाषांचा तिबेटी व ब्रह्मी भाषांशी संबंध जोडण्यांत येतो, प्राचीनकाळीं हिमालयापासून बंगलच्या उपसागरापर्यंत मुंडा भाषा प्रचलित असे, परंतु हव्ह हव्ह तिचें स्थान तिबेटी, मंगोलियन व आर्यन् भाषांनी घेतले. हिचे अवचीन स्वरूपच वाहण्यास सांपडते, व ते चिकटे आहे.

चिनी, तिबेटो-ब्रह्मी व तई—या भाषासंघास तिबेटो-चिनी अथवा हंडो-चिनी असेहि म्हणतात. तिबेटो-ब्रह्मी ही चिनी भाषेशी संबद्ध असावी. परंतु तई भाषा तिबेटो-ब्रह्मी व मॉनखमेर हा दोन्हीशीहि संबद्ध आढळते. चिनी-तिबेटी ब्रह्मी व ऑस्टो-आशियाटिक भाषा यांचा एक स्वतंत्र भाषासंघ असावा अशी एक कल्पना आहे. व तई ही भाषा व्या दोन भाषांमधील दुवा असावा. या तिहीसहि एकाक्षरी समजण्यांत येते. परंतु त्यांच्या अर्वाचीन स्वरूपांतहि त्यांस हे नांव पूर्णपैणे लागू पडत नाही. तिबेटो-ब्रह्मी भाषांत उपर्याक्त आढळतात. तिबेटी भाषेत तर क्रियापदाच्या स्वरूपांतहि कांहीं विकार झालेले आढळून येतात. तसेच प्राचीन काळीं चिनी भाषेतहि नामांच्या व धातुंच्या रूपांत विकार होत असावा असे दिसते. परंतु त्यांच्या विशिष्ट लेखन-पद्धतीमुळे त्यांतील मूळशब्द अथवा धातु पृथक्क करणे कठिण असल्याने यासंबंधीं निश्चित मत देता येत नाही. तथापि सामान्यतः या भाषांची एकाक्षरी रूपांकडे प्रवृत्ति दिसून येत असल्यावरून चिनी व तिबेटी या भाषांत तई भाषेपेक्षां अधिक साम्य आढळते.

तिबेटो-ब्रह्मी—या मध्ये तिबेटी व ब्रह्मी हे दोन भाषासंघ व त्यांचे अनेक प्रकार येतात. यांची लोकसंख्या दोनकोटी आहे. तिबेटी भाषेतील लेख सातव्या शतकापासून, तर ब्रह्मी भाषेतील अकराच्या शतकापासून आढळतात.

चिनी—या भाषेतील लेख वाचणे अदिशशय कठिण आहे. व या भाषेत वर्णलिपी नसून प्रत्येक शब्दाकरितां स्वतंत्र अक्षरे असतात, व तीं बहुतेक कल्पनाचित्रे असतात. त्यामुळे अशा अक्षरांची संख्या पुष्कल मोठी असते. ही कमीत कमी चार हजार असून त्यांचे यांतील सामान्य वर्णांवरून २१४ गट पाडण्यांत येतात व हे सामान्यवर्णं कोशामध्ये आयाक्षराप्रामाणे वापरतात. ही भाषा वाढूमय व संस्कृत-दृष्ट्या फार महस्वाची आहे. परंतु हिच्या लिहिण्याच्या विचित्र पद्धतीमुळे हिचा धनिविषयक अथवा स्वरूपविषयक ऐतिहासिक अभ्यास करतां येत नाही. हिचे आविकालीन (६ वैं शतक), प्राचीन (६-१० वैं शतक), मध्यकालीन (१०-१३ वैं शतक) व अर्वाचीन (१३ नंतर) असे काळावृत्त्या विभाग पाडण्यांत येतात. प्राचीन चिनीचे स्वरूप अत्यंत पृथक्करणात्मक होते. परंतु आर्यचिनीमध्ये उपर्याक्त प्रत्ययपद्धति असावी असे दिसते. हिची एकाक्षरी स्वरूपांकडे स्पष्टपैणे प्रवृत्ति आढळते. संप्रतची पेकिन शहराची भाषा हिलाच मंदारिन, क्वान, हा अथवा गौरव्य असे म्हगतात. ही सरकारीभाषा म्हणून सार्वत्रिक बनत चालली आहे. चिनी भाषा बोलणारे लोक काळीस कोटी असून ती भाषा भोवतालच्याहि अनेक देशांत पसरलेली आहे.

तई—तई क्रिंवा शान भाषा या सयाम, तिबेट, ब्रह्मदेश, चीन व हंडो-चीन यांच्या कांहीं भागांत प्रचलित आहेत. यांतील सयामी ही भाषा सुसंस्कृत असून वाढूमयसमृद्ध आहे. इतर निरनिराळ्या चाली चीनपासून हिंदुस्थानपर्यंतच्या निरनिराळ्या प्रदेशांत पसरलेल्या आहेत. सर्वांत जुने सयामी शिलालेख इ. स. १२१३ मधील आढळतात.

मलाई—पॉलोनेशियन अथवा ऑस्ट्रोनेशियन भाषा—या भाषा हिंदी व पॅसिफिक महासागरांतील मादागास्कर वैटापासून चिलीच्या पश्चिमेकडील ईस्टर बेटापर्यंत पसरल्या आहेत. यांची विभागणी साधारणतः भौगोलिक प्रदेशावरून करतात. परंतु ती भाषाशाब्ददृष्ट्या तितकी वरोबर नाही. यांचे हंडोनेशियन, मेलानेशियन, मायकोनेशियन व पॅलिनेशियन असे संघ पाडलेले आहेत. यांची रचना व स्वरूप सामान्यतः एकलपी असते पण शब्दांची बरीच भेसक आढळते. यांतील मूळ शब्द बहुधा दोन अक्षरांचे आढळतात. परंतु पूर्वी ते एकाक्षरी असावेत असे वाटते. या भाषांतील क्रियापदांस उपर्याक्त वर्गे लागतात. परंतु नामांस विभक्ति, लिंग अथवा वचन आढळत नाही. जरी या भाषांत परस्पर संबंध आहे असे गृहीत धरतात तरी तो अथापि कोणत्या स्वरूपाचा आहे हे निश्चित झाले नाही. यांतील कांहींचा अभ्यास वराचसा जाळा आहे. परंतु कांहींचे ज्ञान फारन अल्प आहे.

इंडोनेशियनः—ही भाषा बोलणारे लोक पांच कोटी आहेत व ते उत्तरकडे फोमौसा बेटापर्यंत, पूर्वेकडे न्यू गिनी-पर्यंत, तर पश्चिमेकडे मादागास्करपर्यंत पश्चरलेले आहेत. हिंच्या मुख्यतः आठ शाखा असून त्यांमध्ये अनेक पोटभाषा आहेत. (१) फिलिपाईन फोमौसा संघः—यांतील फोमौसन ही फोमौसा बेटांत असून तगालोग, विसायन, बिकोल व बैटांक वा फिलिपाईन बेटांत आढळतात. (२) सेलिबिसंघः—यामध्ये बुगी आणि मकासर वा भाषा आहेत. (३) बोर्निओ संघः—यांत डायक ही एकच भाषा आहे. (४) जावा—मदुरा—बलि—संघः—यामध्ये कवि ही मृत भाषा व जावानी, सुन्दानी, मदुरी व बलिनी या भाषा येतात. (५) सुमात्रासंघः—यामध्ये अचिनीज, बतक, रेजंग, लैपांग, मलयु, मेन्तावे वा भाषा मोडतात. (६) मलाक्का संघांमध्ये मलयु भाषा आहे. (७) मादागास्कर बेटांत मादागासी नांवाच्या बोली आढळतात. (८) बलि व सेलिबीस आणि न्यू गिनी या बेटांच्या दरम्यान लोंबॉक व पौलोहि या भाषा दिसतात. आंपैर्कीं जावानी भाषेचाच इतिहास काय तो १०—१२ शतकांचा आढळतो. कवि हे प्राचीन जावानी भाषेचे नंबर असून त्या भाषेत आठव्या शतकापासूनचे लिखाण आढळते. या भाषेत महाभारतादि अनेक संस्कृत श्रंगारेचे भाषांतर, ज्ञालैं असून अनेही संस्कृत, शब्द वृत्त वर्गे आढळतात. जावा बेटांत ही भाषा बोलणारे लोक पूर्वेकडील भागांत सुमारे दोन कोटी असून पश्चिमेकडील भागांत सुमारे सत्रर लाख लोक सुन्दानी भाषा बोलतात व पूर्वेकडील भागांत आणि मदुरा बेटांत सुमारे तीस लाख लोक मदुरी भाषा बोलतात. बलि बेटांत बली भाषा बोलणारे लोक सुमारे तीस लाख आहेत. या चारहि भाषांत एक शिष्ट व एक प्राम्य अशीं दोन स्वरूपे आढळतात. जावानी भाषेतील शिष्ट भाषेस कोमो असें म्हणतात व प्राम्य भाषेस न्योको असें भृणतात. या भाषेत संस्कृत, अरबी, पोर्तुगीझ, हन्दी, पर्शियन, द्राविड, चिनी वर्गे अनेक भाषांतील शब्द पुष्कल प्रमाणांत मिसळलेले आहेत. तसेच द्वैभाषिक शब्दयुग्मे या भाषांत फार आढळतात. उदा. शपथ—मंग् मंग्=शाप देणे हे संस्कृत कवि शब्दयुग्म असून जब्हारामाणिकं=रत्न हे फारसी—मलयु (संस्कृत) शब्दयुग्म आहे. संख्यापद्धति दशमानात्मक आहे. अतिशयितता दाखविण्याकरितां शब्दाची द्विशक्ति करण्याचा प्रशत आहे. उदा. मेतावे भाषेत इण्ठ=गुहक असा शब्द असून इण्ठ इण्ठ इण्ठ इण्ठ याचा अर्थ कल्पनेपेक्षांहि अतिशय असा होतो. या भाषांची संस्कृत, अरबी किंवा लॅटिन लिपी आढळते.

मेलानेशियनः—या भाषा प्रामुख्याने सॉलोमन, सांताकूश, टॉरेस, बैंका, न्यू हेत्रिडिज, लॉयल्टी आणि फिजी या बेटांत आढळतात. यांतील फिजी बेटांतील बोलीचा अभ्यास कांहिसा ज्ञालेला आहे. परंतु त्यांत लेखनपद्धति रुढ नसल्यामुळे यांचे ज्ञान केवळ युरोपियन मिशनन्यांनी आपल्या लिंपीत लिहिलेल्या लेखांवरून मिळते व हे मिशनरी भाषाशाब्दज्ञ नसल्यामुळे त्यांचे लिखाण भाषाशाब्दीयटश्चा बिनचूक नसते. या भाषांचे विशेष म्हणजे द्विरुक्ति अथवा अभ्यास, एकाकी व सप्रत्यय पुष्ट-वाचक सर्वनामे, द्विवचनी, त्रिवचनी व परप्राहक आणि परव्यावर्तक रूपे, हे होते. कांही बेटांत दशमानसंख्यापद्धति आढळते, तर कांहीत पचमान, तर कांहीत विशितमानपद्धति आढळते. लॉयल्टी बेटांत वीज ही संख्या मनुष्यवाचक शब्दाने दाखवितात. तर ४० ही संख्या दोन मनुष्ये या अर्थी शब्दाने दाखवितात.

मायकोनेशियनः—ही भाषा गिरवर्षे अथवा किंसमिल बेटे, मार्शल बेटे, करोलीन बेटे, याप बेट व मरियाना बेटे यांमध्ये आढळते. परंतु कोलिन द्वीपसंमूहांतील पेल्यू बेटांतील आणि सैपन बेटांतील चामोरा भाषा फिलिपाइन संघांतील आहेत. या भाषांचे स्वरूप व उच्चारपद्धति मेलानेशियन भाषांसारखीच आहेत. या सर्व भाषांत सर्वनामाच्या बाबतीत आपणांस वैचित्र्य आढळते. व ते म्हणजे सर्वनामांत द्विवचन, त्रिवचन, चतुर्वचन असून परस्प्राहक व परव्यावर्तकरूपे आढळतात.

पॉलिनेशियनः—या भाषा मेलानेशियनच्या पूर्वेकडे व दक्षिकडे आहेत. सामोआ अथवा नॅविहगेटर बेटे, कुक अथवा हूवै बेटे, सोसायटी बेटे, त्वामोतु बेटे, तोंगा अथवा प्रॅडली बेटे, गॅम्बियर बेटे, ईस्टर बेट, न्यू झीलंड, चॅहॅम बेट, भार्केसस बेटे, हवाई बेटे व कांही मेलानेशियन संघांतील बेटांत या भाषा प्रचलित आहेत. या भाषांचांही इंडोनेशियन भाषांशी निकटचा संबंध दिसतो. परंतु यांमध्ये व्यंजनांचा लोप करण्याची प्रवृत्ति विशेष आढळते. उदा. मलाई भाषेत अकर हा शब्द मूळ या अर्थी वापरतात, तर मॅओरी (न्यू झीलंड) मध्ये अक असा शब्द योजला जातो. पण हवाई भाषेत त्यांचे रूप अन असें होते. या भाषांत जोडाक्षरे आढळत नाहीत. पण द्विरुक्ति अथवा अभ्यास आढळतो. यांतील उपप्राप्ति अनेकवचनी रूप निराळे असते. हा विशेष इतर मलायापॉलिनेशियन भाषांत आढळत नाही. संख्यापद्धति दशमान असून पुरुषवाचक सर्वनामास एकवचन, द्विवचन व अनेकवचनी रूपे आढळतात व परस्प्राहक व व्यावर्तक रूपे असतात.

पाप्युअन—न्यू गिनी व आसपासाचीं बेटे यांतील भाषांचे अजून वर्गीकरण करण्याश्तके ज्ञान ज्ञालैं नाहीं. या भाषांचं निरनिराक्षया संशोधकांनी निरनिराळी व परस्परविरुद्ध माहिती दिलेली आढळते. न्यू गिनी बेटांतील कांहीं बोली मलाया

पॉलिनेशियन स्वरूपाच्या असाव्यात. परंतु पॉलिनेशियन या नांवाने ओळखाऱ्या जांगांया भाषांचा मलाया पॉलिनेशियन अथवा ऑस्ट्रेलियन लोकांच्या भाषेशी संबंध दिसत नाही. यांतील कांहीं भाषा अत्यंत लहान क्षेत्रांत म्हणजे थोऱ्याचा चौरस मैलांतच वावरत आहेत. पी. डक्ल्यू. रिमट यांने यांतील घ्वनिविशेष व व्याकरणविशेषांवरून त्यांचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्यास त्यांने केवळ तात्पुरतें असे म्हटले आहे.

आस्ट्रेलियन देश्य भाषा—ऑस्ट्रेलिया खंडामध्ये प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या भाषांचा परस्परसंबंध अशापि निश्चित झाला नाही. ऑस्ट्रेलियांतील साठ लक्ष लोकसंख्येमध्ये फक्त साठ हजार देश्य लोक आहेत. व त्यांचीहि संख्या हज्ब हज्ब कमी होत चालली आहे. या भाषा मृत होण्याच्या पूर्वी त्यांचा शास्त्रीय पद्धतीने अस्यास होणे फार अगत्याचे आहे. त्यांच्यासंबंधीं जी तुरुंजी माहिती मिळते तीवरून या सर्व भाषांचे मूळ स्वरूप पूर्वी एकच असून त्या परस्परांमध्ये निकट संबंध असावा असे दिसते. रिमट यांने त्यांचे उत्तर व दक्षिण असे दोन संघ पाडले आहेत. त्यांतील दक्षिण संघांतील भाषांत कांहीसे साम्य आढळते.

टॅस्मॅनियन—ही एक स्वतंत्र भाषा असून ती टॅस्मानिया वेटावर प्रचलित होती. परंतु आतां ती नष्ट झाली आहे.

अमेरिकन इंडियन भाषा—या वर्गामध्ये युरोपियन लोक येण्यापूर्वी उत्तर व दक्षिण अमेरिकेत ज्या देश्य भाषा प्रचलित होत्या खांस घालण्यांत येते. कोंडेवासाच्या आगमनाच्या वेळी अमेरिकन लोकांची अधिकांत अधिक लोकसंख्या चार-साढेचार कोटी असावी असे पी. रिवेट यांने अनुमान केले आहे. त्यांपैकी सुमारे पंधरा लाख मेक्सिकोच्या उत्तरेकडील भागांत असावे व त्या विस्तीर्णी प्रदेशांत ते दूरवर तुरळक तुरळक पसरलेले असावे. व त्यासुमुळे त्यांच्यामध्ये भाषाविषयक फरक अतिशय पडले असावे. सांप्रत उत्तरअमेरिकेमध्ये सुमारे पांच लक्ष इंडियन लोक आहेत तर मध्यअमेरिकेत ६५ लक्ष व दक्षिण अमेरिकेत ८५ लक्ष इंडियन लोक आढळतात. हे आंकडे अंदाजाने खरे मानले तर त्यांची लोकसंख्या पूर्वीच्या मानाने एकत्रूती-यांश पर्यंत घटली आहे. मानववंशशास्त्रावृद्ध्याचा विचार केला असतां अमेरिकन इंडियन लोकांची पूर्वी एक मूळ भाषा असून तिच्या पासून सध्यांच्या अनेक बोली निवाल्या असल्या पाहिजेत. परंतु भाषाशास्त्रावृद्ध्याचा तसा पुरावा आढळत नाही. या लोकांमध्ये मध्य अमेरिकेतील कांही थोडे समाज सोडले तर लेखनकला कर्धीच प्रचलित नव्हती. यांनी दगडावर, अस्थीवर किंवा लांकडावर वैरे काढलेली जीं निरनिराळ्यी चित्रे आढळतात त्यांचा अर्थ फक्त त्या त्या जमातील लोकांसच कवत असला पाहिजे. परंतु भाषा-शास्त्रावृद्ध्याचा त्यांचा फारसा उपयोग होत नाही. खरी लेखनपद्धति फक्त अझटेक व त्यांच्या आसपासच्या कांहीं जमाती आणि मध्य अमेरिकेतील मय लोकांत आढळते. यांतील वैरेचसे लेख शाबूत असून नवीन नवीन उपलब्ध होत आहेत. परंतु त्यांचाहि उपयोग मर्यादितच होतो. अझटेक लोक एका चित्रलिपीत हरणाच्या कातडयावर किंवा बुरुणसावर लिहीत असत व कांहीं ठिकाणीं त्यांचे स्पॅनिश भाषेत किंवा रोमन लिपीत रूपांतर केलेलेहि आढळते. तथापि या लेखांचा अर्थ निश्चितपणे लावतां येत नाही. मय लोकांतहि चित्रलिपीच प्रचारांत असून त्यांचे लेख स्मारकावर आढळतात. या लिपीचा अशापि पूर्णपणे उलगडा झाला नाही. तथापि संख्यावाचक शब्द व दिवस आणि महिने यांची नांवे व त्यांची कालगणना पद्धति माहीत झाली आहे, याखेरीज मिशनरी व संशोधकांनी जमविळेल्या कांही शब्दांच्या यादा व अगदी अलीकडे लिहिलेले लेख व बनविलेली कांहीं व्याकरणे आज पहावयास संपडतात. सांप्रतच्या या अमेरिकन बोलीच्या स्वरूपांत इतका भिन्नपणा आढळतो कीं, त्यांमध्ये वांशिक संबंध जोडणे अशक्य नसले तरी अतिशय कठिण काम आहे. यांच्या अस्यासाची सामुद्री म्हणजे केवळ कांहीं शब्द एवढीच असर्यासुमुळे त्यांचे स्वरूप अथवा घ्वनि किंवा उच्चारपद्धतिविषयक कोणतेहि साम्य या निरनिराळथा भाषांत दाखविण्यांत येत नसल्यासुमुळे त्यांचे तौलनिक व्याकरण करण्याचा अशाप कोणीहि प्रयत्न केला नाही. या सर्वच बोलीं अंतर्गत हक्कता अथवा समावेशकत्व आढळत नाही. उदा. मय भाषेची रचना अतिशय साधी आहे. हिचे स्वरूप संयोजक नसून पृथक्करणात्मक आहे. यांतील बहुतेक मूळ शब्द अथवा धारु एकाक्षरी किंवा द्व्याक्षरी आहेत व त्यांची वाक्यरचनापद्धति इंग्रजी पद्धतीप्रमाणे आहे असे विंतन यांने दाखविले आहे. तेसेच या निरनिराळ्या भाषांतील परस्परसंबंध दाखविण्याचा कांहीं दुऱ्याच्या स्वरूपाच्या बोली अजीबात नष्ट झाल्या आहेत व कांहीं झपाटायांने नष्ट होत आहेत. यामुळे यांचा एकमेकांशी कांहीं संबंध लागत नाही अशा बोलीची संख्या बरीच मोठी आहे. रिवेटच्या गणीतीप्रमाणे ती १२३ आहे. एकटया उत्तर अमेरिकेत त्यांची संख्या उहलेलेवेक यांने ५४, तर रिवेट यांने २६ दिली आहे. यांत एस्ट्रिक्मो भाषेचा अंतर्भाव करितात परंतु ती फिनोउमिक किंवा उरलियन भाषेशी संबद्ध असावी असे मानतात. रेडिन यांने उत्तर अमेरिकेतील भाषांचे तीन कुळीमध्ये वर्गीकरण केले आहे. परंतु त्यास एक केवळ धार्षणीचा प्रयत्न असे मानतात. तथापि अर्बाचीन अस्यासाकोर्नी तौलनिक पद्धतीने पूर्वी ज्या भाषांस स्वतंत्र मानीत असत त्यांना एका वर्गात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा. नावेनेसंघ यामध्ये अटलांटिक किनान्यापासून उत्तर मेक्सिकोपर्यंत आणि पैसिफिक किनान्यापासून इडसन उपसागरापर्यंतच्या सर्व भाषांचा समावेश होतो. याच्या अशापास्कन, हैदा आणि त्लिनित या

तीन शाखा आहेत. दुसरा युटोअङ्गेटक संघ. यामध्ये शोशोनियन पायमासोनोरन आणि नहुआतल या तीन शाखा येतात. या उत्तर व मध्य अमेरिकेमध्ये विस्तीर्ण प्रदेशावर पसरलेल्या आहेत. कर्धी कर्धी यांतील एखाद्या बोलीस महत्व प्राप्त होऊत तिचे आजूबाजूच्या बोलीवर वर्चस्व स्थापन होत असे व त्यांने स्थान ती घेत असे. अशा तन्हें केचुअन अथवा रुनसिनी ही दक्षिण अमेरिकेतील कोलंबसापूर्वीची थोडाफार संस्कार पावलेली भाषा होती. ही इंका साम्राज्याची राजभाषा असून सॅनिश लोकांच्या कारकीर्दीत विस्तीर्ण मिशनन्यांनी तिचा धर्मप्रसाराच्या कार्मी उपयोग केल्यामुळे तिचे क्षेत्र अधिकच वाढत गेले. हीच गोष्ट दुपिगवारानी नांवाच्या दुसऱ्या एका भाषाकुलाची आढळते. १६ व्या शतकाच्या आरंभी ही भाषा पॅराग्वे व ह्यांमेवतालच्या प्रदेशांत रुढ होती. परंतु खिस्ती मिशनन्यांनी आपल्या प्रचाराकरितां तिचा उपयोग केल्यामुळे सर्व ब्राह्मिंश देशामध्ये स्थानिक भाषेबोवरच तिचा द्वीपीकार सर्व लोकांनी कहुन बहुतेक लोक द्वैभाषिक बनले. अशा तन्हें एक विचित्र उदाहरण अंटिलिस या बेटात आढळते. या ठिकाणी पूर्वी दक्षिण अमेरिकेतील अशावाकन जातीचे लोक रहात असत परंतु काही काळाने कॅरिव नांवाच्या दुसऱ्या एका टोळीने हे बेट जिकून आरावाकी लोकांस घालवून दिले किंवा माझून टाकले परंतु त्यांच्या बायकांस जिवंत ठेवून त्यांच्यांशी लम्बे लावली. त्यामुळे तेथील खिया आरावाकी भाषा बोलत तर पुरुष कॅरिव भाषा बोलत. व मुलांस जरी दोम्ही भाषा येत असत तथापि आरावाकी ही खियांची भाषा व कॅरिव ही पुरुषांची भाषा म्हणून दीर्घकालपूर्वीत अस्तित्वांत राहिली व अद्यापहि ही स्थिति पूर्णपणे नष्ट झाली नाही. त्यांतल्यात्यांत आरावाकी भाषेचेच विशेष कॅरिव भाषेने उचलले आहेत यावरून खियांच्या भाषेचा परिणाम पुरुषांच्या भाषेवर अधिक झाला ही गोष्ट स्पष्ट होते. उत्तर अमेरिकेतील महत्वाच्या इंडियन भाषा म्हटल्या म्हणजे एस्कमो, अलगोकियन, होकन, हरॅविभन, नारेने, पेनुशियन, सिअंवन, युटो अङ्गेटक या होत.

आफ्रिकेतील नींग्रो भाषा——अमेरिकेच्या उलट आफ्रिकेतील भाषा अधिक एकस्वरूपी आढळतात. उत्तरेकडील प्रदेशांत प्रचलित असेलेल्या हॅमिटो सेमिटिक भाषा सोडून दिल्या व हॉटेंटॉट, बुशमेन, आणि पिग्मीज या दक्षिणेतील भाषा वगळल्या तर बाकी राहणाऱ्या विस्तीर्ण प्रदेशामध्ये या निरनिराळ्या बोली आढळतात. त्यांतील निकट संवंध स्पष्ट दिसून येतो. जरी आज मुशीनी भाषांत बांटु भाषेचेका अधिक वैचित्र्य आढळतें तथापि मॉरिस द ला फॉसे याच्या मतांने त्या सर्वांत इतक्या महत्वाची सामूही आढळतात की त्या मूळच्या एका आफ्रिकन नींग्रो भाषेपासून निघाल्या असाव्या असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु पी. डॉल्यू शिमट ही गोष्ट मान्य करीत नाही. अमेरिकेतील इंडियन लोकपेक्षां अफ्रिकन लोकांची वस्ती अधिक दाट आहे. कदाचित हॉटेंटॉट, बुशमेन व नेग्रिलो या लोकांमध्ये प्रचलित असणाऱ्या भाषा या मूळच्या भाषेचे थोडेसे प्रायमिक रूप असून सुदानी व बांटु या तिचे थोडेसे अर्वाचीन स्वरूप दर्शवते तिचे असतील या भाषांचे क्षेत्र व स्वरूप गेल्या. ४५ शतकांत कायम राहिले आहे एवढेच नं०५ तर त्याच्या शब्दातहि फारमा बदल झालला नाही—हॉट गाष्ट महत्वाची आहे. **पेलिआ—**—आफ्रिकन भाषांमध्ये हॉटेंटॉट ही अधिक गरवित आहे. तिचा बुशमेन भाषेशी निकटचा संवंध दिसतो. बुशमेन भाषेत मूळच्या भाषेचे स्वरूप अधिक स्पष्ट दिसते तर हॉटेंटॉट भंडेवर हॅमिटिक भाषांचा काहीसा असावे. हॅमिटिक भाषेचा परिणाम आफ्रिकन नींग्रो लोकांवर फार प्राचीन काळापासून झाला अस वा. नाईल नदीच्या वरच्या भागापासून कॅमेरून पर्यंतच्या प्रदेशांत असणाऱ्या नींग्रो लोकांच्या बोलीबद्दल फारच थोडी मात्री उपलब्ध आहे. हे खुजे लोक अतिशय मंद बुद्धीचे असून बहुतेक आपल्या शेजांच्यांच्या नींग्रो भाषा बोलतात. परंतु मधूनव त जे काहीं नींग्रोशब्द वापरतात त्यांच्या उच्चारांवरून त्यांची हॉटेंटॉट व बुशमेन भाषांशी संबद्ध अशी एखादी स्वतःची भाषा अस वीमें वाटते. हॉटेंटॉट भाषांपैकी बहुतेक सर्व शब्द एकाक्षरी असतात. या भाषांत प्रथमपूर्वी द्विवचन व बहुवचन असून परंप्राहरु व व्यावर्तक सर्वनामें आहेत. व त्यांतील कियापैरे अनेक तन्हें व करणरूपी व अकरणरूपी निरनिराळी चालतात. ह्या सर्वांना नींग्रो भाषा असे सामान्य नाही असले तरी त्यांचे वर्गीकरण करण्याचे काहीं प्रयत्न झाले आहेत. यामध्ये मुख्यतः दोन शाखा आहेत. बांटु शाखा ही भूमध्यरेंव्या दक्षिणेकडे प्रचलित असून तीमध्ये अनेक थोडा फार फरक असलेल्या परंतु सामान्यतः एकाच स्वरूपाच्या बोली आहेत. सुदानी शाखा ही भूमध्यरेंव्या उत्तरेस असून हॅमिटो—सेमिटिक भाषांच्या दक्षिणेस आहे. या शाखात परस्परांपासून अनेक बावर्तीत भिन्न परंतु स्वतः एकस्वरूपी असे अनेक लहान लहान संघ आहेत. परंतु त्यांतील मर्यादारिपा स्पष्ट काढता येत नाहीत. त्यांमध्ये काहींत अरबी तर काहींत हॅमिटिक विशेषांचे मिश्रण झालेले आहे. काहीं अर्धवट बांटु स्वरूपाच्या भाषा कांगाचा उत्तर भाग, गाबून, कामेरून, सुदान आणि अटलांटिक किनारा या प्रदेशांत आढळतात. यांचा काहीं लोक पश्चिम आफ्रिकन म्हणून स्वतंत्र संघ मानतात. या भाषांचे स्वरूप अगदीं सांधे दिसते. त्री गोष्ट कदाचित परकीय भाषांशी संबंध आल्या. मुळे झाली असावी. ह्या मुख्य वर्गांच्यापूढे या भाषांचे वर्गीकरण करणे अतिशय कठिन आहे कारण द ला फॉसे यांने उल्लेखिलेल्या सुमारे ४३५ सुदानी भाषांपैकी फक्त ५१६ चे लेखनविष्ट आढळतात. त्या म्हटल्या म्हणजे (१) वाइ(नायगेरो सेनेगॉली संघ)—

हिंची देश्य अक्षरी लेखनपद्धति आहे. (२) मोम अथवा बासून (नायगेरो कामेहन संघ)—हिंची प्रथम कल्पनाचित्रलिपी होती परंतु सध्यां घनिलेखनपद्धति आहे. (३) कानुरी (नीलो चॅडियन संघ). (४) हौसा (नायगेरो चॅडियन संघ). (५) पेउल (सेनेगलो गिनियन संघ),—ही अरबी लिपीमध्ये लिहितात आणि (६) न्यूवियन (नीलो चॅडियन संघ) ही पूर्वी कॉटिटक लिपीत ते ७ व्या शतकापर्यंत लिहीत परंतु अलीकडे सेमिटिक पद्धतीचीं अक्षरे वापरतात. पेउल व हौसा या भाषांत बरेच लिखाण माढळते. परंतु इतर ४२९ भाषांमध्ये मुळीच लेख नसल्यामुळे वरील लेखांचा वर्गीकरण करण्याच्या कार्मी कांहीं एक उपयोग होत नाही. या इतर भाषांतील कांहीं शब्द, धार्मिक लेख व भाषांते मिशनरी व प्रवासी लोकांनी भिलविलीं आहेत. परंतु तीं अनम्यासी लोकांनी लिहिलीं असल्यामुळे त्यांचा शास्त्रीय बाबरीत पुराव्यादाव्याखल तितका उपयोग होत नाही. अलीकडे आफ्रिकन नीयोभाषांचा अम्याम सुरु झाला असून कांहीं विश्वासाही व्याकरणे तयार होऊ लागली आहेत. सध्यां तरी या भाषांचे केवळ प्रादेशिक वर्गीकरण करणेच जव्हर आहे. सुदानी व बांदु भाषांतील कांहीं विशेष सदृश गोष्टी पुढे दिल्या आहेत. बहुवा नामांचे त्यांनी निर्दिष्ट होणाऱ्या वस्तुवरून गट करण्यांत येतात. या नामांचे गट दाखविगारीं ध्वनिविषयक विहंडे उपगमीं किंवा प्रत्ययस्वरूपाचीं असनात. कांहीं भाषांत हैं वर्गीकरण सर्वांस रुठ आहे तर कांहींमध्ये ते अन्य प्रमाणांत असून कांहींत अजीवाद नष्ट झाल आहे. ज्या भाषांत असे नामांचे वर्गीकरण केलेले नसते त्यामध्ये नाम व कियापद यांमध्ये कांहींच फरक नसतो, व ही गोष्ट शब्दांच्या स्थानांवरून निश्चित करावी लगते. या भाषांतील मूळ शब्द व प्रत्यय यांमध्ये सर्वत्र एकवाक्यता आढळते. व तसेच यांमध्ये स्वरूपविशेषां तहि वरेचेसे साम्य आढळते. द ला फॉसे यांने सुदानी संघांतील ४३५ भाषांच्या १६ शाखा पाडल्या आहेत. या भाषांत अधिक वैचित्र्य असल्यामुळे त्यांचे वर्गीकरण करणे शक्य नाही. परंतु बांदु संघांतील भाषांत इतके सादेश्य आढळते कीं, त्यांच्या गाखा पाडणे कठिंग आहे. बांदु या शब्दाचा अर्थ मनुष्यप्राणी असा आहे. यांतील मूळ शब्द 'न्तु' असा असून त्यास 'ब' हा जिवंत प्राणिवाचक उपसर्व जोडण्यांत आला आहे. मुन्तु याचा अर्थ एक मनुष्यप्राणी असा होतो. तर किन्तु याचा अर्थ वस्तु असा होतो. या भाषांस बांदु हैं नंव देण्याचे काण हा शब्द बहुतेक सर्व भाषांत आढळतो हैं होय. जांकिंबार व त्याच्या लगतच्या किनाऱ्यावर प्रचलित असलेली स्वाहिली भाषा अरबी लिपीमध्ये लिहितात. याखेरीज इतर लिखाण रोमन लिपीत लिहिलेले आढळते. पूर्वीच्या अरब लोकांनी उल्लिखिलेले कांहीं शब्द सोडल्यास मध्ययुगापासून या भाषांची माहिती युरोपियन मिशनरी व प्रवासी यांच्या लेखांवरूनच मिळते. बांदु भाषेने हॅटेटॉट व पिगमी लोकांच्या भाषांवर वर्चेच्व मिळवून त्यांचे स्थान पटकाविले असावे. परंतु तीवर इंग्रजी व डच भाषांचा बराच परिणाम झाला आहे. बांदु भाषेतील ध्वनि नादवद्ध आढळतात. बहुतेक शब्द स्वरांत असून अक्षरांतचा संयोग शिथिल असतो. त्यामुळे या भाषेत व्यंजने करी असून जोडाक्षरे फारशीं आढळत नाहीत. परंतु या भाषेतील घेतलेल्या शब्दांवरहि ही किया होतेच. त्यामुळे विस्टर्स यांचे किरिस्टी असे रूपांतर होते.

आफ्रिकेतील युरोपियन लोकांच्या व्यापारामुळे अनेक मिश्र स्वरूपाच्या व्यापारी भाषा अडलांटिक महासागराच्या किनाऱ्यावर तयार झाल्या आहेत. त्यांतील मुख्य नीयो पोर्तुगीझ, नीयो इंग्रजी, नीयो फ्रेंच असून यांमध्ये शब्द युरोपियन भाषांतील पण व्याकरणपद्धति नीयो भाषांची असा प्रकार आढळतो. तसेच आफ्रिकेतील हौसा नांवाची बोली नायगर नदीपासून लेक वॅडपर्यंतच्या विस्तीर्णे प्रदेशापर्यंत पसरली आहे. या भाषेचा हॅमिटिक, सुदानी व बांदु या भाषांसी काय संबंध आहे या संबंधीं बाराच वादविवाद झालेला आहे. अरबी भाषा सोडल्यास हौसा भाषेचा प्रसार आफ्रिकेतील बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर झालेला आहे. व्यापारी बोली म्हणून हिचा पश्चिम व मध्य सुदानपासून भूमध्यसमुद्रांतील बंदरापर्यंत प्रचार आहे.

संदर्भग्रंथ—प्रस्तुत निवंध लिहिण्याच्या कार्मी अनेक ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे त्यांतल्यात्यांत पुढे दिलेल्या ग्रंथांचा विशेष उपयोग झाला असून त्या ग्रंथकर्त्यांचे आम्ही आभारी आहों. विशेषतः प्रि. राजवाडे यांनी भांडारकर इन्स्टिट्यूटकरितां संपादन करीत असलेल्या निहकाची अमुक्रित प्रस्तावना आम्हांस पहावयास दिली याबदल त्यांचे विशेष आभार मानले पाहिजेत.

१ निरुक्त—(१) Dr. Laxman Sarm. (२) वै. का. राजवाडे (अमुक्रित).

२ Language-Otto Jesperson.

३ Language & Languages-Willem L. Graff. या पुस्तकांत सहाय्याच्यावर भाषाविषयक ग्रंथांची व इतर लेखांची फार उपयुक्त यादी दिली आहे.

४ Historical Study of the Mother Tongue-H. C. Wyld.

५ Census Report-India-1931.

६ A comparative grammar of Dravidian Languages-R. Caldwell.

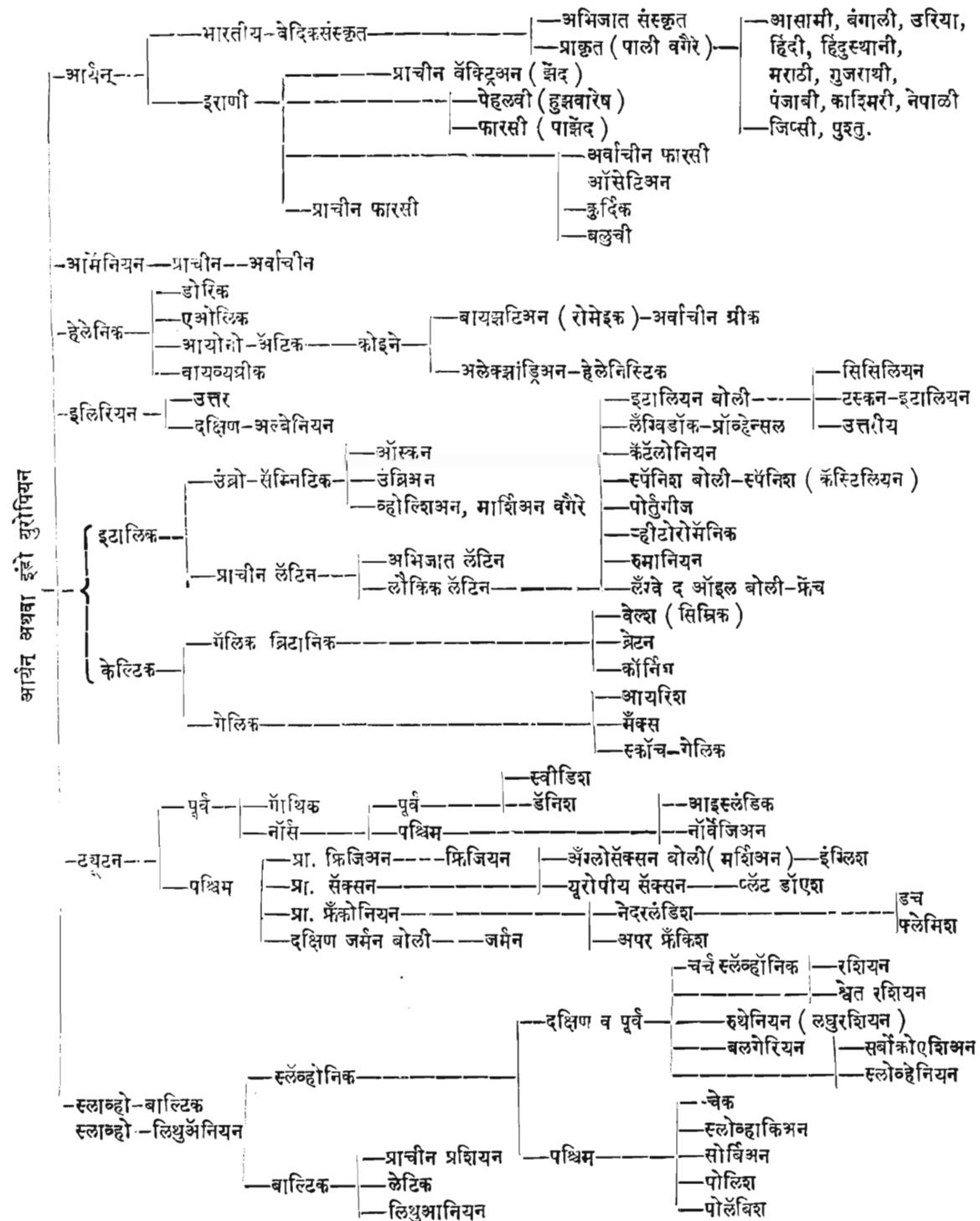
७ मराठी भाषा उद्घम व विकास—रा. कृ. पा. कुलकर्णी. याखेरीज वेदसंहिता, व्राह्मणे, शिक्षा, प्रतिशाख्ये, वैशेषिक सूत्रे, न्यायसूत्रे, पातंजल महाभाष्य वर्गेरेचा उपयोगहि केला आहे. कांहीं ग्रंथांचा नामनिर्देश निवंधांतच केला आहे.

यशवंत रामकृष्ण दाते

परिशिष्ट

१ आर्यन् अथवा इंडो-युरोपियन भाषावंश

जगातील सर्वांत महत्त्वाचा जो आर्यन् अथवा इंडोयुरोपीय भाषावंश त्याचा विस्तार पुढे दिला आहे. बाकीच्या खंशांचा विस्तार एवढा व्यापक व महत्त्वाचा नसल्यामुळे त्यांचे वर्णन मूळांत दिलें आहे तें येथे वृक्षस्त्रपाने दाखविले नाहीं.

२ जगांतील मोठ्या भाषा.

नांव	लोकसंख्या	नांव	लोकसंख्या
चिनी	४० कोटी	स्पॅनिश	५ „
हंप्रजी	२० „	जपानी	६१ „
रशियन	१४ „	पोर्तुगीज	६ „
पश्चिम हिंदी	१० „	इटालियन	५ „
जर्मन	८ „	बंगाली	५ „
फ्रेंच	७ „	मराठी	२ „

३ हिंदुस्थानांतील प्रचलित भाषांचे वंशवार वर्गीकरण.

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
अ-हिंदुस्थानांतील देश्य भाषा	३४,९८,८७,५२७	आ-आशिया व आफ्रिका	
ऑस्ट्रिक भाषावंश	५३,४२,७०८	यांतील देश्य भाषा	३,०२,३२४
ऑस्ट्रोनेशियन पोटवंश	६,५४२	इंडो-युरोपियन वंश (आर्यन् पोटवंश)	२९,२२४
ऑस्ट्रो आशियाटिक „	५३,३६,१६६	तिबेटो-चिनी वंश (तई-चिनी पोटवंश)	१,८५,८२२
तिबेटो-चिनी भाषावंश	१,४०,१०,४९६	सेमिटिक वंश	५९,९५४
तिबेटो-ब्रह्मी पोटवंश	१,२९,८२,८४०	हैमिटिक वंश	५,०३९
तई-चिनी पोटवंश	१०,२७,६५६	मोंगोलियन वंश	११,९४३
करेण भाषावंश	१३,४१,२३१	मलायो-पालिनेशियन वंश	३४२
मान भाषावंश	९४७	इ-युरोपियन भाषा	३,३९,७०६
द्राविडी भाषावंश	७,७६,४४,७८७	इंडो-युरोपियन वंश	३,३९,६६०
इंडो-युरोपीय भाषावंश	२५,७४,१२,८०५	मंगोलियन वंश	१३
अघर्गांच्छ्रुत भाषा	५४,४५३	युरोपियन भाषा (अनिर्दिष्ट)	३३

४ हिंदुस्थानांतील प्रचलित देश्य भाषा व बोलणारांची लोक संख्या.

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
हिंदुस्थानांतील देश्य भाषा	३४,९८,८७,५२७	वा	२२,१४२
ऑस्ट्रिक वंश--	५३,४२,७०८	दानाव	१,१५९
(अ) ऑस्ट्रोनेशियन पोटवंश,	६,५४२	खासुक	१९९
इंडोनेशियन शाखा, मलाया वर्ग	४,६३४	यांग	३,१५१
मलायी	१,९०८	यांगलाम	१०,७२५
सालोन	१,९०८	पलैंग आणि पके	१,३९,६४४
(आ) ऑस्ट्रोआशियाटिक पोटवंश-	५३,३६,१६६	खासी वर्ग-खासी	२,३४,३८७
मॉन्खमेर शाखा	७,२६,५७८	निकोबार वर्ग-निकोबारी	१,८८५
मॉनवर्ग-तलैग	३,०५,२९४	मुङ्डाशाखा	४६,०९,५८८
पलैंग-वा वर्ग	१,७७,०९२	खेरवारी (संताळी, मन्दारी, हो वैरे)	४०,३९,९७०

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
कोर्कु	१,६९,७२८	रामा	२७,००८
खारिया	१,५२,०९८	चुटिया	४,३१७
जवांग	१४,५८३	कूच	९,५५२
सावारा	१,९४,९४७	बाराबोडो (कचारी)	२,९९,३७६
गादाबा	४४,२७१	दिमासा (कचारी)	१४,६८०
मुंडा (अनन्दिष्ट)	१,९७१	लाङ्गु	९,०९७
(अ) तिबेटो-चिनी वंश—	१,४०,१०,४९६	टिपरा (मंग)	१,९८,१२९
तिबेटो-ब्रह्मी पोटवंश—	१,२९,८२,८४०	मिक्र	१,२६,४५७
तिबेटो-हिमालय शाखा	४,६८,४९९	नागा वर्ग	३,४९,१११
तिबेटी वर्ग	२,५२,०६३	नागाबोडो पोटवर्ग	४०,८६४
भोतिया (तिबेटी)	९,७९९	काचानागा	७,२८२
भोतिया (बालटी)	१,३७,९१४	कामुई	१८,४७५
भोतिया (लड़खी)	४१,४४४	इतर	१५,१०७
भोतिया (शार्पा)	११,६७७	पश्चिम नागा पोटवर्ग	१२,३६९
भोतिया (भूतान)	२,८९९	अंगामी	४३,६६६
भोतिया (सिक्कीम)	११,१०८	केशामा	५,२८८
भोतिया (इतर)	३७,३०२	सेमा	३८,१४६
सार्वनामिक हिमालयन वर्ग	१,१३,९५२	रेमा	६,२६९
कनौरी	२६,१२२	मध्यनागा पोटवर्ग	५५,७३३
कानाशी	३४८	आओ	३२,११७
किरांती	८७,४८२	लोहटा	१८,२५४
असार्वनामिक हिमालयन वर्ग	१,०२,४८४	संगतम	४,३६२
गुरुंग	३,६०९	पूर्वनागा पोटवर्ग	१,०२,८१५
मुरुमी	४२,६७३	कोन्याक	९,४७८
सुन्तार	३,४३३	रंगपंग	११,०७२
मागारी	१७,४७८	इतर पूर्व-नागभाषा	८२,२६५
नेवारी	९,७६६	नागाकुकी पोटवर्ग	४८,४२९
रोंग अथवा लेपचा	२५,१५१	मेमी (माओ)	२१,२८७
कामी	१७५	तंगखुल	२७,१४२
मांझी	२९९	इतर अनिन्दिष्ट नागा भाषा	७,९०१
उत्तर आसाम शाखा	१७,८४३	कुकीचीनवर्ग	९,७२,८८६
अका	३३	मारिंग	४,२५१
अबोर	१३,८८०	काथे (पौन्ना) मेइथि (मणिपुरी धरून)	३,९९,१०३
दाफला	१,६४४	जुनीकुकी पोटवर्ग	५३,२६९
मिश्मि	२,२८६	ऐमोल	५११
ब्रह्मीशाखा		अनाल	३,३१४
आसामी ब्रह्मी शाखा	१,२४,७८,६११	चिह	१,२६९
बोडो वर्ग	९,९९,२९०	हलाम	१०,८६७
गारो	२,३०,६७४	कोलरेंग (कोंझेंग)	५२१

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
कोम	२,६६२	ब्रह्मी वर्ग-	९९,६०,३९४
म्हार	२१,५८३	ब्रह्मी	८८,५३,५३८
रंगखोल	१,७४५	आराकानी	३,०८,५४४
इतर	१०,७८९	तौंगयो	२२,२६१
उत्तरचिन पोटवर्ग	१,२८,८०८	इथा	५६,८२९
पैते	१४,६७४	दानु	६०,९६६
शल्ते	१६,१६३	मालू	१७,४४७
सियीन	३,५०६	तावोयान	१,५९,१७४
सोक्ते	३७,६४३	चौंग्या	३४,६१६
थादो	५६,८२२	मैग्था	४८७
मध्यचिन पोटवर्ग	१,२७,३०९	अत्सी	५,२९५
बांजोगी	८९०	याव	८७७
लई	३९,६४६	मेरगुसी	१,०१,१४४
लाखेर	६,२५०	यांब्ये	३,२६,६४२
छुशेइ	६०,४७१	लाशी	१३,५६४
पांखु	८३	लोलोमुहशो वर्ग	९३,७३१
ताशोन	२०,०४९	लाहु	२६,८६४
दक्षिणचिन पोटवर्ग	६६,२८८	लिसाव	१९,६९८
चिंबोक	२०,१९५	ह्यून	६७९
चिंबोन (शो)	१०,२६८	नुण	१०१
ख्यांग (कुमि)	२,८२५	की	३,८३९
खामी	३२,९९१	अखा	४०,४०७
यिंदू	९	अको	१,३४३
अवगीकृत चिनभाषा पोटवर्ग	६९,९९८	टियन	८००
आनु	३	साक (लुइ) वर्ग	३४,२९९
च्वाम्प्यी	३२	कदु	२०,३०५
कौकादन	२९४	गानान	७,१४४
लावतु	९,७०६	साक	६९९
लेडू	१,७१९	दैग्नेत	६,१५९
मतु	१५४	म्रोवर्ग—म्रो	१७,८८७
न्नोर्न	५,८०८	(आ) तईचिनी पोटवर्शा	१०,२७,६५६
रोंगतु	१३,५४८	तई शाखा—तई वर्ग	
सैगबैंग	८०३१	लाओ	७,१६३
शैन्तांग	७,३२४	लू	३०,०३१
सितु	४,२८२	खून	३१,२३४
तमान	९,२०८	दाये	६९८
यो	१,३६५	खामती	४,२९५
योतुन	८,९८५	शांगाले	१,१४,३८९
इतर चिन पोटवर्ग—	१,२१,१२६	शानतयोक	१८,२७०
इतरे कुकी पोटवर्ग—	९,९३५	शानबामा	७,७३५
काचीन वर्ग—काचीन	५,५६,९८०	शान (अनिर्दिष्ट)	४,५०३

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
संयामी	८,६४८	फारसी	५,२८२
करेण भाषावंश-करेण वर्ग	१३,४१,३३१	इतर इराणी भाषा	६०८
मोनेप्वा	२,१२६	दार्दिकशाखा	१५,२२,९३६
ब्बे	६,२२७	खोवार्वांग (खोवार, चित्रकी उर्फ अर्जिंगै)	६,९५६
करेन्च्यू	१५,२९९	दर्दवर्ग	१५,०९,७४७
ब्रेक	६,६९५	शिना	६८,९९९
स्गाव	४,९९,७८९	कादिमरी	१४,३८,०२१
पाकू	८,६२२	कोहिस्तानी	३,५२१
प्वो	४,७३,७२२	काफिर वर्ग	६,२३९
तौंग्थू	२,२२,७१४	बाशगली	७
पदाँग	२६,४८५	इतर काफिर भाषा	६,२३२
यिबा	२,९२२	इंडो आर्यन शाखा	२५,३६,९९,४०३
घेको	४,०७५	बाह्यपोटशाखा-संस्कृत	
करेवी	३१,५,५६	पोटशाखा-संस्कृत वर्ग	१,१८१
ज्ञायिन	३,७३७	बाह्य पोटशाखा	१२,८५,२१,९४१
करेण (अनिर्दिष्ट)	४७,३६२	वायव्यवर्ग	१,२५,७२,९९८
मानवंश—	९४७	लहन्दा उर्फ पश्चिम पंजाबी	८५,६६,०५१
मानवर्ग	९४७	सिंधी	४०,०६,१४७
मियाओ	८३०	दक्षिणवर्ग	२,१३,६९,३९३
याओ	११७	मराठी	२,०८,८९,६५८
द्राविडवंश—	७,१६,४४,७८७	कॉकणी	४,७१,७३५
श्राविड वर्ग	४,१४,५४,५९३	पूर्व वर्ग	९,४५,८८,२५०
तामिळ	२,०४,११,६५२	उरिया	१,११,९४,२६५
मल्याली	९१,३७,६१५	विहारी	२,७९,२६,५५९
कानडी	१,९२,०६,३८०	बंगाली	५,३४,६८,४६९
कोडगू (कुर्गी)	४५,३६८	आसामी	११,९९,०५७
तुङ्ग	६,५१,८४२	मध्यवर्ग पूर्वहिंदी	७८,६७,१०३
तोडा	६००	अंतर पोटशाखा	११,७३,०९,१७८
कोटा	१,१३६	मध्यवर्ग	११,४५,५६,७४६
मध्यमवर्गी	३६,०९,४१८	पश्चिम हिंदी	७,१५,४७,०७७
कुरुक्ष किंवा ओराओन	१०,२७,१४२	राजस्तानी	१,३८,९३,८९६
माल्तो	७०,७६१	गुजराथी	१,०८,४९,९८४
गोडी	८,६४,८७८	भिली	२११,८९,५३१
कंधी किंवा कुई	५,८५,१०९	खानदेशी	२,३३,०९०
कोलमी	२९,१८७	पंजाबी	१,५८,३९,२५४
इतर (कोडा)	२२,३४१	पहाड़ीवर्ग	२७,५२,४३२
आन्ध्र वर्ग—तेलगू	२,६३,७३,७२७	मध्यपहाड़ी	७,१७०
वायव्य भाषा-ब्राहुई	२,०७,०४९	पूर्वपहाड़ी, खसकुरा अथवा नेपाली	४,१२,९५१
इंडो-युरोपियनवंश—	२५,७४,९२,८०५	पश्चिम पहाड़ी	२३,२५,९९६
आर्यन पोटवंश	२२,७०,४६६	पहाड़ी (अनिर्दिष्ट)	६,३९५
इराणीशाखा पूर्ववर्ग	१६,३६,४९०	अवर्गीकृत भाषा—एकण	५४,४५३
पुरु	६,२८,०८६	अन्दमानी	४६६६
बछुची		जिप्सी भाषा	२५,९९९
		इतर	१,९२१